

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

XXI.

ÉVKÖNYV.

1906.

BUDAPEST.

1906.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

BÁNÓCZI JÓZSEF.

1906.

BUDAPEST.

1906.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

RÉGI NAPLÓK.

IV.

(Befejezés.)

Tekintetes Társaság!

Tisztelt hallgató közönség!

Nem követelhetem, hogy emlékezzenek rá, hol hagytam el a multkor a szüleim naplóból szedett részletek fölolvadását. De mert való életet rajzolnak, rá szabad olvasnom a Goethe szavát: «Da, wo Ihr's packt, ist es interessant». Érdekes, de nem csupán nekem. Érdekes bárki másra nézve is, aki egy rég letúnt korszak társas életének egyes képeit ismeri meg ez irásokból, s aki rokonérzéssel viseltetik egy küzdő emberpár sorsa iránt.

Ilyenül ismertem meg ezt a közönséget s ennél fogva bátran sorjáztatok el előtte ismét egy sereg rajzot, hiven édes anyám följegyzései s az ezek hézagait pótló élő szóval előadott emlékei nyomán.

Míg édes atyám odajárt «stácziót» keresni valahol Eszék tájékán Orahoviczán, egy kicsi horvát faluban, bolygva egyre mint az örök zsidó: anyámmal Verseczen vártuk a kedvező szerencsét, a megváltó jó híreket. De hát az akkori posta ritkán járt, nem is volt teljesen megbízható és — pénzbe, különösen a

mai vitelbérhez fogva: aránytalan sokba került. Csak amidőn valami «alkalmatosság» akadt, ha t. i. valamely ismerős, vagy akár ismeretlen jó ember vállalkozott ingyen postásnak, vettük sorait a bujdosónak.

Közben magam fölcserpedtem. Alig lehettem öt éves, midőn édes anyám, féltve az elvadulás és elbutulás kettős veszedelmétől, iskolába járatott. Maga vitt oda, maga hozott el onnan napjában kétszer, ami négy utat jelent, meg-megszakítván varró munkáját. Mert hogy cselédre nem futotta.

Az a kis csürhe, mely ott, abban a pajtaféle alkotmányban, «tanulóság» néven naponkint összeverődött — talán inkább összeröfönt — német és rácز fiúkból tellett. Magyar egy sem volt közöttünk, mert hogy magam is addiglan csak horvátul beszéltem, valamint hogy ezen a nyelven is szólamlottam meg; s míg ide Pest alá, Péczelre nem jutottunk, azt sem tudtam, mi néven szólítják a magyar Istent. Az is igaz, hogy ma már azt sem tudom, mi néven szólítják a horvát Istent. Egy betüig elfelejtettem ezt az, úgy hallom, legzengzetesebb szláv idiomát. A harmadik Istent azonban, Izráel Istenét, annál jobban ismertem. Dehogy felejtette volna el édes anyám az esti krisme-áldást elmondadni velem. Idegen nyelvekből pedig csak néhány német morzsát ha szedtem föl.

Ha az én pajtásaimat méltán neveztem el csürhének, annál inkább illet a mi tanítómesterünkre a «Sauhirt» elnevezés, melyet a taksák szives elengedésével ily későn adományozok neki. Tudatlan volt és durva. S hogy rátért az én születési hibámra, midőn megértette t. i., hogy én csak amolyan jakhecz-

gyerek vagyok: majd okkal, majd ok nélkül belekapaszkodott sűrű szőke hajamba s azon emelt föl, hogy, amint röhögve mondá, «megmutassa nekem Konstantinápolyt.» Csoda, hogy maradt még dús fürteimből valamicske immáron gyérülő koponyámon. De azt az elégtételt nem szereztem meg Hüttermann tanító urnak, hogy kinzásai miatt sírva fakadjak. Aminek persze a gyermekek még jobban megörültek volna. Azt, hogy metsző spárgával naponkint egy órára szorosra kötötte egymáshoz a két tenyeremet, már föl sem vettem. Csak akkor sajtott, midőn a szomszéd kertből átrepülő borizű almából nem szedhettem! Pedig egy jó szívű néni nekem szánta, de mind az én kedves tanuló társaimnak jutott, akik mohón kapkodták és falták föl. Édes anyám, amidőn otthon meglátta a madzag mély vágásait s fésüléskor kezében maradt egy-egy csomó kenderszösz: a székre dőlt, zokogott, amire aztán segitettem neki sírni magam is.

Az egyedülvalóság bánatában magára maradt aszszony előtt — mily kedvező fordulat! — csakhamar megnyiltak a verseczi társaság jobb házai: keresztény és zsidó körök vegyest. Fölismerték az ő értékét s egyenlőül fogadták. Két család, melybe különösen járatos volt, jeles fiakat szült és nevelt a magyar nemzetnek. A Heim-házból került a kitünő nemzetgazda, Hazai Ernő, és unokájában egyik legsikeresebb vígjátékirónk: Berczik Árpád. Az öreg Herzog patikárius meg a már-már világhirre kapott Herczeg Ferenczet nevezheté unokájának, azt a honi író, aki első fedezte föl a voltaképeni magyar társadalmat,

intimus, találó szinekkel föstve különösen a gentrynek nevezett és modernséget váltott középosztályt, melynek eleddig hű jellemzésével még nem találkoztam elbeszélő irodalmunkban. E faj művelői csak történeti, mágnási s népi életet rajzoltak elibénk; utóbbit nagy művészettel; az előkelő körök életét, mozgó erejét azonban szokásainak fogyatékos ismeretével, vagy ha ismeretével: durva, szinte gyári feldolgozásban.

Legboldogabb akkor voltam, midőn Angyelkovicséknál lehettünk, mert hogy a három Angyelkovics-leány igazán angyali három leány volt: szépek is, jók is. Hiszen folyton tömködtek süteménnyel, mazsolával, és ölelgettek és csókolgattak, ami nekem nagy örömet szerzett, csaknem akkorát, mint a sütemény meg a mazsola. Különös hévvel becéztek és szorongattak az akkori viselet szerint meztelen, ám a minden időkből divatos, kerek ő fehér karjaikba, midőn deli lovastisztek voltak jelen a nagy nappaliban, melynek ma salon a neve. A szép lányok engem simogattak, karolgattak, de — úgy érzem ma — én csak villámvezeték voltam, amolyan medium. Mert hogy a kisasszonyok gyöngédségein átestem, a katona bácsik rendre a térdjeiken lovagoltattak s nyalka bajszaikkal egymásután kefélték le rólam a szűzi csókokat. A «három grácia» közül — így nevezték el őket — a Milicza vonzódott, omen et nomen, a milicziához legjobban, amint hogy felesége is lett egy szőke kapitánynak, aki tíz évvel később a második szolnoki csatán esett el egy magyar golyótól. Legszívesebben azonban egy nagy palotában időz-

tem: a szerb patriárka, Rajasicsnak a rezidenciájában, aki szabadságharcunk idején oly végzetes szerepet játszott a mi vesztünkre. De akkor merő enyheség, papi szelidség volt s jövet-menet fejemre téve kezeit, megáldott.

Hogyan kerültem oda, nem tudom. Vonzott a nagy palota, melynek aranyos szentképein, ott a szellős lépcsőházban s az íves csarnokokban, elandalodtam. Ott is fogott ebéden mindannyiszor s én nagy fekete szakállu és hosszú hajú papok közt ültem az asztalnál, akik mind jók voltak hozzám, tréfáltak velem s biztatón kaczagtak gyermeki pajkosságomon, különösen midőn ebéd után a tágas tornáczon hanczuroztam néhány papi gyermekkel. Tudvalevőképen a görög katolikus papok családosak.

Elnéző volt irányomban az a speczerájos bácsi is, akinek boltjában összeszűrtem olajat az eczettel — már ilyen korán nyilatkozott meg bennem a későbbi nagy saláta-tudós — összevegyítettem sárgaczukort a gyantával s egyszer sem fenytett meg ezekért a csinyeimért. Csakhogy küldötte ránk a kártérítést követelő legényt, a ki bizony akárhányszor utolsó garasunkat is elvitte; sőt úgy eshetett sorja nem egyszer, hogy *hitelbe* okoztam kárt a Ripics úr boltjában, melyet méltó czímen avattam *vegyes-kereskedéssé*.

Annál nagyobb hálával kell megemlékezni a Specht-családról, mely szorongatott édes anyámat, de hányszor ótta meg attól, hogy le ne roskadjon a sors mostohasága alatt.

Vagy tíz évvel ezután, a szabadságharc idején, egy

napon szép szál honvédkapitány köszöntött abonyi házunkba. Az egyik Specht-fiú, a legidősebbik. Mintha az alig órai látogatás alatt neki akartuk volna megteríteni szeretetben és kedvezésben mind azt a jót, amit egykor szülői házában vettünk. És másnap este felé a Zagyvának parti iszapjába taposták bele fiatal testét az Ottinger generális vértés lovasai: a Wallmoden- és Hardegg-ezred vasas-németjei. Még csak el sem temethettük a deli fiatal katonát. Most is ott porladnak csontjai valahol a szolnoki puszta várnak elomlott bástyái alatt.

*

Levél érkezett Orahoviczáról. Oda vár minket édes apám, aki, úgy reméli, végre megvetheti lábát abban a kicsi horvát faluban. Elköltöztünk a jó versecziektől, el a szép Angyelkovics-lányoktól, az áldott Specht-háztól, meg a szerb főpaptól. Nagyon elkeseredett az én hazafias gyermeki szívem, midőn később meg kellett értenem, hogy ez az én jóakaró, szeretett pártriárkám (Rajasics) a magyarok ellenségévé szegődött.

A Xenofon hadainak anabázisa, a szt. Bernát-hegy átkelése nem járhatott nehezebb akadályokkal, mint a mi utunk le a Dunáig, a Dunán le Eszékig, s innen a közel kicsi Orahoviczára. Megrakodott szeke-rünk ott rekedt valamely közbülső állomás alatt huszonkét óránál tovább a szívós őszi sárban; s midőn már szerencsésen vízi állomást értünk — a gőzhajó szemünk láttára ott hagyott bennünket. Csak egy hét mulva megy lefelé hajó ismét — ha ugyan a közeledő fagyra való tekintettel eresztenek még.

De kegyes volt hozzánk az ég... hat nappal később ismét együtt voltak hármacskán.

Sem azelőtt, sem azontul olyan boldog életet nem folytattak szüleim, mint amilyen jutott nekik ebben a festői falucskában a Réka-patak partján (a mi kertünkön folyt keresztül), sűrű erdő alján, melyben tölgy váltakozott az édes-gesztenyetermő fával. Apám kicsi, de biztos állásban. Nemcsak orvosa volt Orahoviczának, de patikusa is; mert hogy sok időbe tellett volna sürgetős esetben lovas emberrel hozatni orvosságot a városból; meg aztán a doktor úr olcsóbban is mérte a medicinát.

Az egyetlen uri ház, melyről már megemlékeztem, a Mihálovics-ház vala, és ebbe is, mint a verseczibe, pezsgést hozott a garnison tisztsége; csinos, művelt és előkelő urak, közöttük egy Wrede herceg s egy Vécsey gróf, szoros barátságban élő pajtások, akik alig tíz évvel később egymás ellen harczoltak. A pákozdi csatában találkoztak, összenéztek s az egyik jobbra, a másik balra rántotta lovát. Egy Bocskay-husár súlyos kardvágást mért a herceg fejére, de nehéz seb érhetette a szívét is, mert fölépülvén, elköszönt az osztrák szolgálatból s bajorországi birtokára vonult vissza. Fegyveres társát, Vécseyt pedig, a ragyogó, vitéz tábornokot, az osztrák hóhér fojtotta meg Arad alatt.

★

Tavaszszal járta a majális, nyáron a gazdag vizű Réka-patak fölibe épült csinos fürdőházakban osztendeztek, vagy elrándultak a közeli nagy Duna ölére; ősszel vadászat, s télen, oh télen!... egymást érte

a bál, maskarás vigadalom, szánkózás meg szini előadás a Mihálovics-kastélyban, melynek mondainségben tündöklő aszsonya, a «nagy Teréz» — így nevezték — folyton ébren tartotta a lelkeket. (Tán nem érdektelen fölemlítenem, hogy ez az urasszony Mihálovics Ödönnek, a jeles heni zeneszerzőnek nagynénje volt.)

Különösen ezekről a szini estékről beszélt áradozva édes anyám. Magától értetődik, hogy ez előadások női központja — nem szeretnék a prima donna jelzővel élni — a fiatal, művelt, szép doktorné volt.

A repertoire persze leginkább a Kotzebue apró víg darabjaiból tellett. Abban a házban akkor és azon a vidéken a magyar szót csak hírből ha ismerték, a magyar színészetet még tán hírből sem, pedig az-ideált már fel is épült volt a Nemzeti Színház világtávol Pesten, s az ország egyes részeiben, főképen Kolozsvárt, erős hatással járt a hazai színészet. De hát ez a mi nemzeti nagy térítő munkánk ma sem hódított még ott Eszék táján, ahonnan, ugy olvastam e napokban, ugyancsak megfenyegették azt a vállalkozó magyar szini igazgatót, ha népeivel ott merne sátort ütni.

Abban az intimus körben, mely egyáltalán nem szolgált nemzeti czélokat, természetesen csak a szórakozásnak adóztak, melynek hatásait a külföldi irodalom termékeiben keresték s melynek színét-izét a műveltség adta meg.

Mindnyájan, akik valaha műkedvelősködtünk, tudjuk, hogy az efféle előadások füszerét a készülődés adja meg. A neve szerint még ismeretlen, de valójában már ősrégi flirt itt is virágzott. Nyalka, vidám

katonatisztek, szép asszonyok s lányok a ház ünne-
pelt úrnőjének tisztességparancsoló, de egyúttal biz-
tató oltalma alatt, a boldogság rózsakertjévé virult
az a kastély. Különösen a mindig elmés, örökké vi-
dám, tréfákban kifogyhatatlan Wrede herczeg volt
pezsdítő eleme ezeknek a szini vállalkozásoknak. Tu-
dott gitározni, gyártott kuplékat, volt rendező, sugó
és festő. Valahányszor szó esett róla — s bizony
sűrűn esett — édes anyám kaczagva emlegette, mi-
dön látták a herczeget festés közben. A padlón ki-
feszített nagy vászonra ráborította a zöldfestékes ibri-
ket s aztán a lábával szétkente-sikálta, és mire ke-
resztül-kasul korcsolyázott a vásznon — megvolt az
erdő. Persze csak a zöldje. Bécsi korommal beleraj-
zolta aztán a fák törzsét, alájok meg apró piros,
kék s fehér foltokkal himesvirágosra váltotta a gye-
pet, mely művelet alatt a herczeg orra is kizöldült
s homlokán rózsza fakadt és tulipán.

Legsikeresebb előadásuk a «Szórakozott» volt («Der
Zerstreute»), melyben a főszerep édes atyámnak ju-
tott, aki, a hagyomány szerint, olyan kitűnően ala-
kította a szórakozottat, hogy az életben sem külöm-
ben. Amely részt szakasztott mása vagyok édes apám-
nak, amint ez az uri asszony itt előttem (a feleségem)
bizonyíthatja is.

Sőt egy ízben engem is fölavattak művészsze. Holmi
géniumot kellett ábrázolnom Teréz estéjén, amolyan
hódolati tableauban. Oda állítottak egy csonka osz-
lopra, kezembe nyomták a rózsafüzér egyik végét, a
másikat meg a göröncsérék fiának, a Niko gyereknek
a kezébe. Közöttünk, egy oltárforma alkotmányon,

állott a nagy Teréz arczképe. Egyszer csak — miért, miért nem — elbődült a Niko. Valami rejtett veszedelmet sejtve, rágyújtottam magam is. A két kicsi genius erre olyan bőgő duettót rendezett, hogy a díszes közönség csak úgy görnyedt a nevetéstől. Legjobban az ünnepelt Teréz, aki a nagy kaczagástól könnyezve csókolta le orczáinkról a mi keserű könyeinket. Leoldották papiros szárnyainkat s izgatott szivünket rengeteg kuglófdarabokkal igyekeztek megnyugtatni, ami sikerült is. Hát az én angyalpajtásom attól ijedt meg, hogy a rendező herceg, az ünnepies hatás növelése végett, a szinfalak között a görög tüzet gyújtotta meg, amiről azt tudta a boldogtalan gyerek, hogy ég a ház.

*

Úgy veszem észre, hogy amiket eddig mondtam el, inkább az én, mint az édes anyám naplójából valók. De mikor az ő följegyzéseivel teljesen fedeződnek az én emlékeim, melyek csodálatos hűséggel metsződtek bele a lelkembe. Hiszen egy izben — az ő rémes megdöbbenésére — szegről-végre leírtam a mi orahoviczai házunk táját, lakásunk elrendezését s a banyakemencze mellett azt a — bölcsőt, melyben egy öreg rácz asszony énekelt engem hajuba egy rövid lélegzetű dalnak hosszúra nyújtott hangjaival. Azt a csinYTEVÉSEMET is eszébe juttattam, midőn a Niko gyerek göröncsér apjának az eszéki vásárra készített és szikkadás végett hosszú deszkaszálakra kirakott nyers vászonkorsóiba és fazekaiba egymás után böktem bele a jobb kezem mutató ujját, aminek keser-

ves sirás, de még keservesebb fizetés lett a következő, mert azokat a meglékelt edényeket már nem lehetett megmenteni. S nem kevésbé álmélkodott el édesanyám, hogy apróra beszéltem el neki azt a csatát, melyet egy ismeretlen fiúcskával vívtam később a Mihálovics-kastély nagy fogadó termében.

Míg t. i. a társaság a szomszéd szobában mulatozott — hölgyek, urak, ragyogó huszártisztek s az én szüleim — én, nagyokat pattintva egy imént kapott kicsi ustorkával, nyargaláztam körül a sikos, fénylő kockás padlón. Egyszerre csak szembe kerül velem egy idegen gyerek. Akkora mint én s éppen olyan ruházatú. Mit keres ez itt? Midőn ráfogom ustorkámat, hogy feléje csapjak, ő is hasonlóképp cselekedett. Ej, mondok, ha nem fog rajtad a korbácsom sudaras hegye, a boldog végével ütlek! Neki vágok . . . és ebben a pillanatban csörömpölve hullanak lábam elé a vastag üvegcserepek. Hát egy drága, különösen akkor drága velencei tükröt zúztam be én a korbácsomnak csont nyelével. Az az idegen, pajkos gyerek persze az én édesmagam képe volt. Életemben t. i. először akkor néztem bele földig érő tükörbe.

Azóta sokat láttam lábíg érő tükröt, de nem törtem össze a lapját. Bár sűrűbben és inkább arra a tükörré, melyből az én lelki másom nézett rám, fogtam volna rá enkritikám ostorát, midőn feljárt bennem egy immáron hosszúra nyúlt életnek sokszor elhibázott némely szakasza. Ám gyarló voltában az ember mindig talál mentséget, részrehajlóan magyaráz és feloldozza magát a hibái, néha vétségei alól. Aki nálamnál jobb, ám fogja reám ostorát.

Egy tavaszi délután — udvarunkon virágzott a cseresznyefa s az első fecskék villantak szerte a kék levegőben — beborult fölöttünk az ég: édes atyám újból ágynak esett. Makacs láza föléledt, a maláriás szunyog első csipése megmételyezte vérét s alattomos láz fogyasztotta gyöngé szervezetének erejét. Szedte a saját patikájának kína porait. Hasztalan. Azok nem mulasztották el a gyötrő hideglelést. Nem volt maradásunk. Alig vertünk gyökeret e szép vidéken, alig vettük szerető bizalmát egy boldogító kis körnek: meleg, sőt zokogással vegyes bucsúzkodás után beteg atyámat egy jólelkű katonatiszt gondjaira kellett adnunk, aki Eszékig elkísérte, hogy onnan tovább indulva, visszaszerezné egészségét s lelne megfelelő újabb állomást. Mi persze a jó hír megérkeztéig Orahoviczán maradtunk: anyám tépelődő kétségben, magam gondtalan vidámságban hajkurászva lepkét, bogarat az én Níko pajtásommal.

Levél csak nagysokára jött. Péczelről hozta a kedvező szél. Oda vár minket édes atyám. Kies falucska ez a Cserhát lankáin, közel Pesthez. Az egészsége visszatért s dolog is akad már. Oh mért hogy nem repülhettünk gyors szárnyakon Orahoviczáról Péczelre! De tán egy hónapnál is hosszabb idő telt el, amíg egy bús este valahol a szegedi tanyák alá értünk, messze a várostól. Hol köthetünk ki? Hol állapodjunk meg? A sötét, esős északában merre viszen az út? Amit hallottunk, a csülökig dagasztó lovak fuvása csupán, akik ívbe hajlott gerinczcel huzták a tetézve megrakott szekeret — a csikorgó kerék, melyről kocsisunk nem győzte lefaragni a ma-

rasztó sarat — meg a távol kutyaugatás volt. Muzsika a mi fülünknek. A hol kutya ugat, ott ember van közel. Egy csillám szűrődött át az éjszakán. Majd kihúnyt, majd kigyúlt megint. Már-már azt véltük, tán valami kötekedő lidérczfény, midőn a távoli elmosódott kutya-solo erőre kapott s hova-tovább ugató karrá növekedett. De meg mintha zene is hangzott volna közbe. Kinyilott a tanyai ház pitar-ajtaja s már most biztosak voltunk felőle, hogy ott belől mulatnak. A mérgesen csaholó ebeket a kocsisunk valamikép el birta csitítani. Az efféle paraszt ember ért a nyelvükön, vagy a kutyaság az ő helyes ösztönével megszimatoalta, hogy ezek az utasok jó járatban vannak.

Hát igenis, mi jó járatban voltunk. De hát azok odabent?

Mert már akkor is híre járt a nagy pusztaságot bekalandozó szegény-legényeknek, akik, ha nem kapnak — hát vesznek.

A tanyásné mogorván nézte a jövevényeket. Nincs számunkra hely. De hogy elejébe tipeg egy apró emberke s kér a nénitől vizet, az asszony hangja lágyabra válik. Szívét megütötte a gyermeki hang. A jó néni megitatott. Aztán így szólt enyhén édes anyámhoz fordulva: «Ha csak a fás-komorában nem!» Aranypalota volt az nekünk. Csak benn volnánk már.

A nagyobbik házban mind zajosabbra fokozódott a vigasság. A konyha tűzhelyén öblös fazekakban rotyogott az étel, melynek jóleső szaga bizony csavargatta az én orrocskámát is. Az asszony betuszkolt bennünket a kisebbik házba, már mint a fás-komorába,

mint ő mondá, és suttogvást intett, hogy ne nagyon neszeljünk. De tán épp a mi csöndes voltunk ébreszthetett figyelmet odabenn, mert pöngve lépett ki a pitarba egy szép barna fiatal ember. Pitykés lajbija, borjúsájú ingujja, térdig érő százrojtos gatyája, száras csizmája a paraszti gavallért mutatták. A tárt ajtón a három szál cigány muzsikája erősen kihallszott. Közbe kurjogatas, lábdobogas fojtotta el a zenét. A csinos barna legény rávillantotta szemét az öreg asszonyra.

— Kit eresztött be kigyelmed a komorába, Panna néni? — kérdé.

Panna néni hebegett, ötölt-hatolt, ami a legényt haragra lobbantotta. Aztán vallott az öreg.

— Szögény, törődött utas asszonyt a gyerökive, Gyurikám. Mögáztak, mögfáztak. Csak amég egy csöppet mögpihentek, főszáradtak, oszt' indulnának tovább.

— Ha'nnim! — parancsolá a délczeg Gyuri.

Édes anyám remegve állt az ajtó mögött és hallgatta a ránk nézve oly végzetessé válható párbeszédet. És ebben a pillanatban a legény a lábával már feltaszította az amúgy is lógó ajtót. A tűzhelyről erős lángkéve világított rá egy fiatal asszonyra, ki nek szépsége kisugárzott a nagy kendőből is, melybe feje, melle sűrűn volt bebugyulálva.

— No né! — kiáltotta a legény. — Kiebb szógám! Mért is nem mer szömre gyünni? Úgyis özvegyön járjuk oda bévül, asszony nélkül. Egy fordulóra galambom, vagy akár kettőre!

És duhajos jókedvvel közeledett.

Az a fiatal nő a rozoga ajtóban állott. Nem szólt egy hangot se, csak telegyűlt a szeme könnyüvel és összekulcsolt kezekkel némán kérlelte a legényt.

— De már csak egyet fordulhatna *énvelem!* szólt nyomatékkal. Ne féljen az *ifiaszony*, folytatá, hogy meglátta édes anyámon a finomabb valót. Nem lősz bántódása. Mögböcsülöm, engöm úgy segéljön!

Édes anyám gyorsan határozott. Tán veszedelmes is lett volna a szabódás. Lefejtette magáról a szürkés-zöld nagy kendőt; s éppen mint szürkés-zöld héjából a fakadó bimbó, szinte példázatosan virágzott ki az ő rózsás arcza is a burokból. És rá emelve kérő barna szemét a legényre, így szólt, nem is remegve már, de szinte keményen:

— Úgy áldja meg magát az egy igaz Isten, mint ahogy megbecsül.

Elég volt a legény lelkéhez fordulni. Szavának állott a magyar fiú. Igazán gavallérosan viselkedett. Szeliden kezén fogta az elfogódott «ifiaszonyt» s benyitott vele a zajos, pipafüstös, borgőzös szobába, ahol a fiatal uri nőnek váratlan megjelenése nagy hatással járhatott. Úgy látszik, ez a Gyuri volt a legény a csárdában, mert gyűrűbe állottak a többiek s úgy nézték, amint az ifjú pár ott forgott egy darabig az agyagos padlón.

— Megtettem a kívánságát, fordult táncz végeztével édes anyám a legényhez. Köszönöm is az emberiségét magának, és szives jóakarátjokat mindközön-ségesen.

Ez a többinek szólt. S ezzel kisuhant az ajtón, be a fás-komorába, ahol az ő nagyfejű kis fia a

Panna néni őrizete alatt mélységesen aludt az uti bundában.

Mély csend ült még a tanyán és álomba fogódva aludt a legénység és cigánység, midőn már a mi szekerünk tovább csikorgott a ragadós dülökön a város felé, melynek tornyai megcsillámlottak a reggeli napfényben. S mi néztük vágyódással, de csak mind nem birtuk elérni. Később a rezgő nap kapta föl délibábos ölébe s feltűnt a házaknak is hullámzó képe, de maga a város közelíthetetlen maradt. Lenn is Tisza, fenn is Tisza, de áhított Szeged sehol sem. Azt a kis erőt, melyet elcsigázott lovaink az éjszakai pihenés alatt magukra szedtek, szegény párái hamarosan leadták. De mert nincs az a hosszas út, a melynek végre vége ne szakadjon: szakadó este a város alá értünk. Ma talán órányi távolság, akkor egy keserves hosszú nap. Legalább minekünk.

Az éjjeli tapasztalás után édes anyámnak nem volt bátorsága városvégi csárdában megszállani. A fuvarosunknak azonban meg nem árt. S ő ki is fogott valami útszéli kocsimában, míg magunk, édes anyám meg én, amolyan magánszállás keresésére indultunk. Leltünk is. Oh, bár ne leltünk volna! Mert itt meg, a tegnapihoz ellentétül, egy kancsal, boglyas, rút vén asszony fogadott bennünket nyájaskodva, hogy keserves álmatlanságban töltött éj alatt undor és rémület fogja el a mi lelkünket azokon a jeleneteken, melyek elibénk tárultak abban a fojtó bűzbe hanyatlott szobában.

Az elviselhetetlen büzt az okozta, hogy a gazda húrokat sodorított juhbelekből. Még csak elgondolni

is valóságos istenkáromlás, hogy az ilymód keletkező idegeken, Paganinitól a kis Vecsey Ferkóig, az ő csodatevő ujjaik alól hangzottak és hangzanak el az ittasító, lelkesítő, ábrándokba ringató, bátorságra zaklató, meg édes-lágyan, andalítóan zengő versenydarabok, és nem inkább leölt birkák panaszos bégetése.

Édes anyám visszatántorodott, de az a rettenetes asszony, édeskedő vigyorgásra rántván szét fogatlan száját, dehogy bocsátta volna ki vércsekarmai közül a bizonyára kapóra jött éjjeli vendéget.

A szobában egy csésze csorba szélén mécses égett nagy serezegve. S hogy szemünk belé szokott a homályba, három ketreczet látott meg. Az agyagos pallóba vagy öt arasznyira közönkint léczek voltak beverve. Az elsőben egy kicsi gyermek aludt, még csecsemő-korban levő; a másodikban egy másik ilyen baba ébren vinnyogott. Majd vékonyka sirásra fakadt. Ekkor a vén asszony egy darabka kenyérhéjat mártott bele egy pohárkába. A kiáradó szag pálinkára vallott. Az így megpuhított kenyérhéjat aztán a kis nyafkának a szájába tolta. A gyermek mohón szopta és csakhamar elcsöndesedett.

A harmadik ketrecz üres volt. Mellette a falon színes kép lógott, mely a személyesített öt világrész egyikét, Amerikát tüntette föl egy vad indiánusban, kinek fejét tarka tollkorona ékesítette: egy akkoron szerte dívott sorozat, mint a milyen volt a *Négy évszak* is, meg a *Vadász temetése* s egyéb hasonlók. A fal tövében egy batyu. Arra hágtam fel, hogy a nekem nagyon tetsző kék, piros és zöld festésű rajzot közelebből megtekintsem, mivelhogy a gyér vi-

lágítás, melyben a tágas szoba derengett, nem igen kedvezett a műnek. Valami rugalmasra léptem. A vén asszony elintett onnan. «Jaj, édös cselédöm», mondá. «Gyere le onnan, hiszen a lelkem Mariskának a holt-testeckéjét taposod!» Édes anyám egy sikoltással kapott le a kis halottról és úgy magához szorított, mintha attól tartott volna, hogy no most mindjárt bekap ez a Százcánz Rébék.

Röviden: mesterség szerint való angyalcsináló néni házába kerültünk. Hogy édes anyám milyen kínos szorongásban leste a virradást, nem szükséges mondanom. Ebből az erkölcsileg is bűzös, förtelmes tanjáról még pitymallat idején menekültünk el. Ott ödöngtünk a nagy piacztéren, a kibontott paprikás zsákok pirosuló és tüzsköltető sorai között. Oda vártuk a fuvaros emberünket is. Épp hogy előczihelődött, egy éltes asszonyság megállit és azzal a kérdéssel fordul édes anyámhoz, nem-é az ő Pészl gyermekkori pajtásának a lánya? De az; volt a válasz. Hogy ő meg a nyitrai Ehrlichnek a Minája. S ezzel az édes anyám nyakába szakad, sirva ölelgeti, majd meg engem csókolgatott s vége-hossza nem volt a boldog áradozásnak.

«Dehogy is eresztelek tovább, édeseim! Nálam maradtok, mondá, midőn néhány szóbul megértette gyötrelmes utunk történetét. «Megpihentök, megháltok, aminek az én uram meg a gyermekeim de nagyon, nagyon meg fognak örvendeni!»

És ezzel már kézen is fogott bennünket és vitt a házába, egy tágas épületbe, melynek minden zögesarka jó módrul tanuskodott. Annál kedvesebb volt

a marasztalás, mert péntek napja lévén, rosszul esett volna édes anyámnak megszegni a szombatot. Élete végeig mindig is azon igyekezett, hogy telhetőleg ne vétsen az ő hön vallott hite ellen.

No már ez a Mina néni elsőre is, végül is egy igazán édes jó néni volt. A vidékről megtért gazda szintén jó bácsi, mókás-mesés, aki kereste a kedvet. Hát még az a sereg nagyobb-apróbb gyerek: lány, fiú vegyest! Becéztek, dédelgettek, nem tudtak hová lenni velem, mialatt a két asszony sűrű, bizalmas beszélgetésnek eredt. Hol sírtak, hol nevettek. Ami pedig az *én* emlékeimben följár még ma is, az a fűszeres tiszai ponty, az omlós rengeteg libamáj, meg a mákkal behintett, csecsemő nagyságú, foszlós fonatos, a rituális barchesz.

Hosszú vergődés után hófehér, dagadó ágyban hált meg ez éjszaka az én törődött édes anyám, bele álmodván magát egy szebb jövőbe, amely ezután csakugyan ránk is derült.

★

S itt megszakad az irás, mely 1854-ig terjed. Ami ezután következett, azt — ha szabad hallgatóim emlékezetére hivatkoznom — előző felolvasásaimból már ismerik. És illenék talán, hogy most, midőn szüleimnél annyival idősebb vagyok, a magam életrajzára kerítenem sort. Ami megeshetik, ha életben maradok s önök szívesen veszik.

Budapest.

Ágai Adolf.

A ZSIDÓK ÉS A VILÁGKULTURA.

Az emberi művelődést, a szó tág értelmében, három tényező alkotja: a vallás, a tudomány és az államiság. E három kulturkörnek közfelfogás szerint egy-egy klasszikus képviselője van: a vallásé a zsidó, a tudományé a görög, az államéleté a régi Róma. A zsidóság világraszóló befolyása a vallásos és erkölcsi művelődés mezején, mint az uralkodó két világvallás, a kereszténység és az iszlám, szülőanyja, közismert tény. De éppen e közismert tény okozója ama balhitnek, hogy a zsidóság tisztára a vallás népe és irodalma kizárólag theologiai művekből áll. Azok a régi héber költők, kiknek érzelmes versei úgy hazánkban, mint a külföldön a mult század közepe óta többé-kevésbé sikerült átültetések és átköltések révén szélesebb körben keltettek figyelmet, részben maguk is vallásos költők voltak, részben a szabályt megerősítő kivételeknek tekintetnek. A régi zsidó írók és tudósok hajdan nagyhatású művei nem kerültek a föld alá, nem akadtak még nagy garral dolgozó fölfedezők, tehát a nagy közönség előtt ismeretlenek. Ezekről valamit tudni nem tartozik a műveltség kellékei közé; ez az egyetlen irodalom, melyből a műveletlenek többet tudnak, mint a műveltek. Száz hitrokon közül kilenczvenkilencznek szemében a zsidó irodalom csupán biblia és talmud.

Ez nagy tévedés, mert maga a régi zsidó irodalom kerek számban húszezer műre rúg, melyek között a

biblia és a talmud, a zsidó szellem eme két leghatalmasabb alkotása, csupán egy-egy számmal szerepel. Ha a művek e nagy tömegéből a vallásos jellegűeket az utolsó szálig kiveszszük, még mindig oly nagyméretű irodalom marad hátra, a mely a világirodalomban az elsők közt foglal helyet, régiség és élettartam tekintetében versenytársait felül is mulja. A tisztára eszményi törekvés eme gazdag kincsebányájáról, tartalma változatosságáról, keletkezése korairól és viszonyairól bármily nagy vonásokban vázlatot adni nem lehet egy röpke óra feladata. Fölkeresnénk az emberiség nagy korszakait, bejárnánk a föld művelt országait s megszólaltatnánk a kultura összes nyelveit, mert a zsidó irodalom nyelve nem pusztán a héber, hanem a görög, latin, aram, szir, perzsa, arab és több európai nyelv. Nem egy ország, nem egy kor, nem egy kultura terméke, hanem valamennyié együttvéve.

Csupán egy főpontra szorítkozunk, megvilágítjuk néhány jelentős adattal azt a kérdést, mit köszön a világkultura a zsidóknak. Kezdhetnök a bibliával, a mely vallásos hatásán kívül elsőrendű kulturtényező volt, mert a mai civilizált népek millióit az olvasásra és írásra szoktatta és az irodalmi termelésnek évszázadokon át ösztönzője volt. A szent könyvek szolgáltatták rendszerint az irodalmi mintát és a bibliai hatása e tekintetben a világirodalomban páratlanul áll. Nyelvezete mai napig érezteti befolyását még azon iratokban is, melyek a semiták ellen dörögnek. Ezek a tények semmiféle kívánságok által nem változtathatók meg többé, mert irányít-

ható a meg nem történt jövő, de nem a megtörtént múlt.

De a zsidók nemcsak bibliájuk révén kérnek részt a mai világkultúrából, hanem azon nagyméretű egyenes tevékenység révén is, melyet a múltban ama kulturkörökben kifejtettek, melyeknek a mai világkultúra egyenes leszármazottja. A mai világkultúra nem a XIX. század szülöttje, hanem hosszú és fokozatos fejlődés terméke. A renaissanceal indul hódító útjára és három elődje volt: a hellén-keleti, az arabspanyol és a keresztény-középkori kultúra. A zsidóknak mindháromban jelentékeny részük volt, a legjelentékenyebb — bármily hihetetlenül hangzik — a keresztény-középkori kultúra megindításában és fejlesztésében.

A hellén kulturával a zsidók nagyon korán barátkoztak meg, mielőtt még vele Nagy Sándor a világ meghódítására elindult, mert már Aristoteles találkozott Kis-Ázsiában egy zsidóval, ki — Klearchos szavait idézem — «nemcsak nyelvére, hanem lelkére nézve is hellén volt». Nemcsak Alexandriában, a hellenista világirodalom központjában, hanem magában a Szentföldön is írtak görög könyveket. A világirodalom első fordítása zsidó mű: a biblia átültetése görög nyelvre; a világirodalom első apológiája szintén zsidó mű: Josephus történetíró irata «Apio ellen», melyben honfitársait az antisemiták emez őse ellen megvédte. Apio első sorban a zsidó nép régi voltát tagadta, a mi a «Babel-Bibel» vitára emlékeztet bennünket. Ezt a zsidó-hellenista irodalmat legkiválóbb ismerője markansul jellemzi e pár szóval: «a helle-

nista zsidóság és irodalma a kor szellemi és irodalmi jellegét viseli. A görög irodalomnak alexandriai-római korszaka ez, melyben a nemzeti görög területről le-tért és világirodalom-má vált» (Schürer III. 305.). Szükszavú ismertetésében négyszáz lapnál többet foglal le. Az összes irodalmi fajok képviselve vannak versben és prózában. Akad rhetor is és világi bölcsész. Hogy ezek közül hány lappang még, nem tudható, mert zsidónak csak az vétetik, kinek irataiban zsidó eszmék találhatók. A világkultura szempontjából a hellenista-zsidó irodalmi körnek legkiválóbb alakja alexandriai Philo, kinek eszméi az új testamentom szerzőire, az egyházatyákra és a későbbi századok egyházi és világi gondolkozóira mérhetetlen hatást tett. Plátó eszméi is az általa módosított alakban jutottak a későbbi korokhoz.

A népvándorlás idején a zsidók voltak a pusztuló görög-római művelődés főképviselei. Vakbuzgó egyházfejedelmek támadásai ellen ékes latin nyelvű iratokban védték igazaikat. Azonban a kor árja ellen, mely őket létükben támadta meg, nem voltak képesek ezt a pogány művelődést, melyet számos zsinat máglyára ítelt, az utókor számára megmenteni. De az antik kultura, melynek a keresztény országok ajtót mutattak, kerülő uton ismét visszatért Európába. Aristoteles és Plátó, meg sok más görög bölcs és tudós, kik a keleti népeknél találtak ideiglenes otthonra, innen a nyolczadik századtól kezdve a győzedelmes arabokhoz jutottak.

A puszták vad fiai, kik gyors diadallal hódították az Indiától Spanyolországig húzó végte-

len területet, csakhamar a kulturát is elhódították. És ebben a csendes és nemes hódításban a zsidók jelentékeny szolgálatokat tettek. Az arabs félszigeten már Mohamed fellépése előtt nagy számban laktak zsidók, kik mint önálló törzsek jelentékeny politikai hatalommal bírtak. A hatodik század elején a himjarita királyi család, mely Dél-Arabia fölött uralkodott, zsidó volt és nem sokba mult, hogy az egész arabs félsziget zsidóvá lett volna. A zsidó-arab irodalom oly régi, mint a nemzeti arab irodalom. Legrégibb költőik közül a pogány arabok közt is nagy hirben állott Sámuel ibn Adija, egy erős vár úra, kinek hűsége és lovagiassága közmondásossá vált és kinek versei újabb időben ki is nyomattak. Az írás művészetét az arabok a zsidóktól tanulták meg és Mohamed íródeákja is zsidó volt. Az egyik khalifa, ki az indus bölcseségről hallott, az indus mesekönyvet, mely ezeket a bölcseségeket tartalmazza, és a mely a legrégibb mesegyűjtemény, egy zsidóval fordíttatta le arab nyelvre. Miután ez nagyon megtetszett neki, megkivánta az indusok egyéb tudományát is és ugyanazt a zsidót az indus bölcsesség egyik székhelyére küldte. Ez magával hozott egy indus bölcseset és ennek segítségével néhány tudományos művet a számtan és csillagászat köréből az indus nyelvből arabra ültetett át. Ezekkel a fordításokkal indul meg az araboknál a tudomány. A mit mi arabs számoknak nevezünk, mert az araboktól tanultuk el, azt az arabok indus számoknak nevezik, mert ők az indusoktól tanulták. Az indus nyelvben jártas zsidó munkájának nyomai tehát még mai napig láthatók. Az arab zsidók ebben

a korban főképp a csillagászat és az orvostudomány mezején tűntek ki és a bagdadi orvosi főiskolán, melyet Harun al Rasid alapított, zsidó mesterek is tanítottak. Csakhamar fordult a koczka és az arabok lettek a zsidók mesterei. A zsidók azonban mindvégig nagy tudományos tevékenységet fejtettek ki, melynek méreteiről képet ad a még mai napig létező zsidó-arabs irodalom. A mostoha sors daczára, mely már évszázadok óta osztályrésze — hisz kétszáz múnél a szerzők már ismeretlenek — még mindig meghaladja a félezret a zsidó-arab munkák száma. A jelentékeny irodalom belső gazdagságát mutatják azon szakok, melyekre oszlik: költészet, nyelvészet, írásmagyarázat, bölcsészet, jogtudomány, matematika, orvos- és természettudomány. A tudományos érdeklődés az arab-zsidók között általános volt, mert a kétszázötven szerző között a rabbik száma elenyészően csekély, és jellemző, hogy egyetlenegy könyvbarát 21,000 kéziratot gyűjtött össze. Az arabs-zsidó irodalom hatása az európai kulturára fordítások révén jelentkezett, miről még szólunk.

A zsidó vallás ősidők óta a tudást felette magasra becsülte és a «tanulás» mai napig vallásos cselekedet. Ebből a többől sarjadt ki és nőtt nagyra a zsidó tudásvágy, a mely szent és profán tudomány közt nem ismer különbséget és «megfogyva bár, de törve nem», mai napig él. A mohamedánok és keresztények műveit 1000—1400 között rendre lefordították héberre. A legújabb mű, a mely ezekről a héber fordításokról beszámol, minden külső-belső tömötség mellett 1100 sűrűn nyomott lapra terjed. A számos névtelen-

től eltekintve, 30 görög, 70 arab, 50 zsidó, 100 keresztény auktor iratai lettek héberre átültetve és a művek összege meghaladja az ezret. Az érdeklődés bölcsészeti, orvosi, mennyiségtani stb., sőt népies iratok felé is irányult. A zsidó szellem számára nem volt ghettó; aquinói Tamás és Albertus Magnus keresztény skolastikusok műveit is lefordítottak héberre. A zsidók a nemes érzés mellett csak a tudomány nemeslevelét ismerték és nem csoda, ha oly sokan szerezték meg.

De a zsidók nemcsak a maguk számára fordítottak, hanem az egész világ számára és ez a tevékenység az, a mely a világkultúra szempontjából nagyobb figyelmet érdemel. Az arab tudományosság Spanyolországban a XI. és XII. században érte el tetőpontját. A szellemi és természettudományok egén mai napig ragyogó csillagok ennek a kornak nagy gondolkozói és tudósai. Fényes irodalmat teremtettek és ezt a keresztény Európa számára zsidók tették hozzáférhetővé. «Toledó volt ennek a kornak Jeruzsáleme, hova a toll harczosai zarándokoltak, hogy a keresztény hit számára arabs tudományt szerezzenek, s a közvetítők rendszerint zsidók voltak.» A XIII. és XIV. században az arabs és nyugati tudományosság közötti kapcsolatot majdnem kizárólag zsidók tartották fenn. Midőn Európában az eretnek szektákat kipusztították, a zsidók maradtak a szabad gondolkozás és szabad tudomány képviselői. A franczia zsidók héber irodalma ebből a korból még ma meglep bennünket felvilágosodottságával. Széles körökre kiterjedő hatást azonban csupán fordításaikkal értek el. A zsidó fordí-

tók meczenásai fejedelmi személyek voltak: II. Frigyes császár (1232), X. Alfonz, a böles (1256—1277), és anjoui Róbert. Alfonz főképp csillagászati művek iránt érdeklődött és a nevét viselő astronomiai tabellák évszázadokon át voltak használatban. Az astronomiai művek ama nagyszabású gyűjteményét, melyet első sorban zsidók által vagy segítségükkel spanyolra fordítottatott, Rycó y Sinobos spanyol tudós egy emberöltő előtt pazarfényű díszműben adta ki. Az astronomia körül a XIV. században a legkiválóbb érdemet két francia zsidó tudós szerezte: Leon de Bagnols (Lévi ben Gerson) és Bonfils de Tarascon. Leon nagy munkáját VI. Kelemen pápa kívánságára latinra fordították és Kepler nem kimélt fáradságot, hogy ezt a művet megszerezze. A vészes üldözések daczára a XIV. században a legtöbb francia zsidó tudós gondja a bölcsészet, a mennyiségtan, a csillagászat és az orvostudomány volt. Kalonymos ben Kalonymos egymaga anjoui Róbert ösztönzésére 30 művet fordított, köztük néhányat latin nyelvre. A zsidó fordítások korszakalkotó hatását keresztény tudósok hangsúlyozták először, jelesen Jourdain a francia akadémián pályanyertes művében, a mely 1819-ben jelent meg, utána Wüstenfeld, Renan, Schleiden és mások. Schleiden Mátyás Jakab (1804—1881), kinek a botanika korszakalkotó kutatásokat köszön, úgy hogy az elmúlt nyáron századik születésnapját a tudós világ kegyelettel ünnepelte meg, a zsidó fordítások jelentőségéről szóról-szóra így nyilatkozik: «ha a zsidók nem dolgoztak volna mint fordítók, még sokáig leledztünk volna a legsötétebb középkorban (30)».

Schleiden, ki a botanika történetének kutatása közben bukkant a zsidók tudományos tevékenységére, ennek széles terjedelmétől és mélyen járó hatásától annyira meg volt lepve, hogy külön kutatás tárgyává tette és a zsidók jelentőségéről a tudományok fentartása és újjáélesztése tekintetében külön iratot tett közzé. Még csak egy idézetet veszünk belőle: «Mondhatjuk, hogy a főkép zsidók által alapított montpellier-i és salerno-i iskolák felvirágzásáig az egész akkor ismeretes világon az orvosok csaknem kizárólag zsidók voltak». Stobbe azt mondja, hogy Németországon az emberek még a XVI. század elején csak zsidóktól akarták magukat kuráltatni. Ribeyra de Santos portugál tudós 1792-ben a portugál literaturáról közzétett művében véleményét a következő szavakkal foglalja össze: «főkép a zsidóknak köszönhetjük első ismereteinket a bölcsészet, a növénytan, a csillagászat, a kosmográfia és más tudományok köréből».

Lecky közismert művében, melyet az európai rationalismus történetéről írt, utal a rettenetes üldözésekre, melyek a zsidókat érték és aztán szóról-szóra így folytatja: «De mindezek felett diadalmaskodott e csodás nép géniusza. Míg környezete a balga tudatlanság sötétségében motoszkált; míg szemfényesztő csodák és hazug relikviák voltak azok a témák, melyekkel egész Európa foglalkozott; míg népeinek szelleme, számtalan babona által rabigába verve, halálos dermedtségbe sülyedt, melyből a bűvárkodás minden szeretete és az igazság minden keresése száműzve volt; addig a zsidók követik az ismeretek útját, gyűjtik a tudományt és lobogtatják a haladás

zászlaját azzal a hajthatatlan szilárdsággal, melyet hitükben tanusítottak. Ők voltak a legderékabb orvosok, a legügyesebb pénzemberek, s a legmélyebb bölcsészek, csupán a természettudományok művelésében következtek a mórok után. Ők voltak egyszersmind az arabs műveltség főtölmácsai Nyugat-Európa számára. De még ezeknél is nagyobb szolgálatot végeztek a kereskedelmi tevékenység fentartása körül.»

Köberle J. német evangélikus theológus 1901-ben a sémi népek szellemi kulturájával közrebocsátott iratában hosszú kutatásainak eredményeképp a következőt állítja: «Mindent összevéve nem tagadható, hogy az emberiség a kis izraelita-zsidó népnek sokkal több maradandó szellemi javakat köszön, mint az annyira fényes, de gyorsan tovatűnt arabs kulturának.»

Ezeket a nyilatkozatokat, melyeket a történelmi tények halmaza sugallt, és a melyek a zsidók világkulturai tevékenységét általánosságban jellemzik, kiegészítjük két idézettel, melyek egy-egy kiváló zsidó természettudósra és bölcsészre vonatkoznak. Haeser, az orvostudomány legkiválóbb történetírója, Izraeli Izsák udvari orvosról, ki mint bölcsész is kivált, és a X. század közepén Kairuán északafrikai városban 100 éves korában halt meg, azt mondja, hogy művei 600 esztendeig uralkodtak az orvostudomány körében és még a XIV. század elején Leydenben műveinek latin fordításaiából összkiadást rendeztek. Sprengel, a medika régibb kiváló történésze, Izraeliről azt mondja, hogy az «arabok közt a legkiválóbb dietætikus író volt.»

Az emberi művelődés leghatalmasabb emelője a manapság hitelvestett bölcsészet, a mely az emberi

gondolkodást a hagyomány béklyóiból kiszabadította, a tekintélyektől függetlenné tette és a felvilágosodást terjesztette. A zsidóság legnagyobb bölcészének Maimonidest ismeri el, ki vallását az évszázadok óta reá tapadt minden folttól megtisztította, kinek művéről Skaliger ezt mondta: «*a tévelygők vezetőjét sosem lehet eléggé dicsérni*» és kit még Leibnitz is, a német bölcsekedés megindítója, idéz. Általános hatás tekintetében azonban a pálmát két más zsidó gondolkodónak ítélik oda, kik a bölcsezet történetében új korszakokat vezetnek be. Az első a spanyol Salamon ibn Gabirol (1025—1070), a héber vallásos költő, a második Spinoza, a hollandus üvegkőszőrűs (1632—1677). Gabirol a skolasztikus filozófiát mindvégig, évszázadokon át, uralta. Az egyház vezérgondolkozói nem is tudták, hogy az ő Avicebroljuk zsidó, majd arabsnak, majd kereszténynek tartották. Spinoza szintén spanyol volt, mert a Spanyolországból kiűzött és Hollandiában új hazát talált zsidók közé tartozott és be van bizonyítva, hogy filozófiája a zsidó filozófia mély hatása alatt áll. Seyerlen Rudolf, a jénai egyetem prorektora, 1899 június 17-én tartott ünnepi beszédében Gabirolt méltatta és a következő szavakkal foglalta össze kutatásai eredményét: «Nevezetes, hogy úgy, mint az újkor filozófiáját, a keresztény középkor nagy tudományos mozgalmát is egy-egy izraelita indítja meg. Mindkettő, Gabirol és Spinoza, szellemileg rokonok, és abban is egyenlőek, hogy bölcsekedésüknél nemzeti vallásuk korlátaitól teljesen szabaddá tették magukat... Gabirol oly gondolkozó, ki az egész emberiségre jelentőséggel bír.»

Az európai népek a középkorban zsidó polgáraikat ökölrel verték ki keblükből és nemzeti irodalmaik mégis ékeskednek egy-egy zsidó gyönggyel. A legrégebb spanyol troubadourok egyike Rabbi Don Santob de Carrion, a minnesingerek közt díszlik trimbergi Süsskind, több verses és prózai mű a Provence dallamos nyelvén zsidó költőktől ered. E pár ténynyel még korántsem merítettük ki a zsidók e körbe eső tevékenységét, főképp a népies költészet virágos mezőit termékenyítették meg. Benfey Tivadar, a híres szanszkritista, beható kutatások után arra az eredményre jutott, hogy az Európában elterjedt keleti meséket, mondákat és elbeszéléseket a zsidók vezették be. «A keleti tárgyak, melyekre különösen a ó-francia költészetben, az úgynevezett *fabliaux*ban és egyéb népies iratokban bukkanunk, zsidó közvetítés útján jutottak oda.»

A történelmi tényekből, melyeket felolvasásunk szűk keretében, felhozhattunk, megállapíthatjuk, hogy a zsidók a szellemi és anyagi világkultúrának legitim osztályosai. Eleink sehol sem hiányoztak, hol az emberi szellem nagy csatáit vívta és a mai világkultura előkészítésében döntő szerepet vittek. Jelen voltak mint tevékeny munkások a hellenista világkultura kezdeteinél és végig kísérték emelkedő és hanyatló pályáján, a míg a népvándorlások Európából végleg száműzték. De már 300 év múlva az arab világkultura hajnalhasadásakor ismét megjelennek, hogy első lép-teit saját és idegen művelődéssel irányítsák és végig kísérik fényes pályáján. Midőn a világtörténet az arab vezérhatalom fölött napirendre térni készül, fé-

nyes kulturáját a zsidók biztos révbe vezérlik azáltal, hogy az európai népek birtokába juttatják. A keresztény középkori skolastikának és az újkori bölcsészettnek egy-egy zsidó gyujtott világot és a reformátorok, kik művüket a héber biblia segítségével juttatták diadalra, zsidó mesterek lábainál ültek. A modern német kultúra megalkotásánál látjuk Mendelssohn Mózes nemes alakját. Ezen idő óta a szabadság emelkedésével arányosan emelkedik a zsidó kulturmunkások száma. De ezek tevékenységének ismertetése és méltatása már nem tartozik feladatomban körébe. Ez a nagyarányú kulturmunka, a mely már a XIX. századra esik, különben sem ismeretlen, nem merült még a feledés homályába, mint ama másik kulturmunka, melyre az Önök figyelmét irányítani bátor voltam. A világkultúra eme fáradhatatlan bajnokai munkájukat önzetlenül végezték, ösztönzőjük az olthatatlan tudásvágy, vezérük a végtelen tudományszeretet volt. Dicső példájuk emelje önérzetünket, éleszsze lelkesedésünket és fokozza tetterőnket, hogy a késő utódok méltóak legyenek nagy elődeikhez.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

KÉT VERS.

Judit Betuliában.

És visszatért Judit Betúliába —
 Fogadja népe Hozsannát kiáltva
 Virágot hintve lábai elébe —
 De mint a márvány oly hideg a képe.

Köszönti vigan gyermekek csoportja —
 Rájuk tekint csüggedten mosolyogva
 Ölelgetik leányok, asszonyok —
 De ajka alig, hogy csak megmozog.

S az ifjak szólnak: «Mindünknel nagyobb vagy!»
 De fel nem enged lelkin a gonosz fagy.
 Imát morzsolnak a vének fejére —
 De meg nem indul, holt marad a vére.

S csókban fűröszi aggó édes anyja —
 Még sápadtabb lesz arcza ifju hamva,
 S jegyese mond: «Csak forróbban szeretlek!»
 S Judit szeméből jéggyöngyök peregnek.

S közelg a főpap, keziben a tóra
 Áldást rebeg a hős szabadítóra:
 «Szeplőtelen» dörg «mint előbb erényed!»
 Csak homloka lesz még annál fehérebb.

S haza vezetik meghitt hajlokába,
 Vidítják dallal, tánczczal, mindhiába!
 Kenik nárdussal, kincsesel elborítják —
 A régi kedvre már meg nem tanítják.

S midőn az égen tiszta estelen
 A hold sarlója újra megjelen,
 S eljönnek érte ünnepáldozásra
 Rokoni, anyja és hű mátkatársas.

Judit ott fekszik halotthaloványan,
 A hold ezüstje játszik éjhajában,
 Csudás örömtől tündököl a képe
 S hosszú hegyes tör szúrva a szívébe.

Mellette irás . . . Mily erős vonása !
 Olvassák fájó, fojtott zokogásba :
 «Az Ur akarta, hogy jobb útra keljek —
 Én nem szülök új ellent Izraelnek !»

Mózes a pusztán.

Öt éve már, hogy a pusztában él,
 De még nem változott meg Izraél.
 Éhség szaggatta, szomjuság kínozza,
 Gonosz pogány rátámadott orozva,
 Hőség, vadállat s száz csapás tetézték
 Az Ur választott népe szenvedését —
 De nem puhítja őt meg a nyomor,
 Szívében a dacz mindig újra forr
 És mindig újra felzúg balga vágya :
 Megtérsni az elhagyott szolgaságba.

És Áron így szól Mózeshez ijedten :
 «Hiába küzdünk, gyötrődünk mi ketten,
 Előbb-utóbb — te a fej én a kéz —
 Mit építénk sivó homokba vész !»

S Mózes felel szilárdan, rendületlen :
 «Ismertem a súlyt, mit vállamra vettem,
 S előre tudtam : órjás feladat
 Megjárni bizton vészes utamat —
 Te lelkedet se tántorítsa kétség

S alá ne csüggedsz a reménykedését.
 Mert mintahogy, ki rémes tengerárból
 Nagynehezen a szárazföldre lábol,

Inogva jár még s tétováz soká,
 Míg a nyugalmat teste megszoká,
 Miként a felhő hosszan sistereg,
 Míg végre langy esője megered,
 Miként lassan fejlődik a fató,
 S év sora tűn míg gyermek nagyra nő,
 Miként a must sziszegve-zúgva gerjed,
 Míg végre édes aszuvá megerjed —
 A munka úgy maga sosem elég,
 Kivívni eszménk büszke sikerét:
 Csak a ki fárad, vár, hisz egyaránt
 Az éri majd el áldott Kanaánt!»

★

S elvándoroltak Sintől Kehelátig
 És eljutottak Séfertől Tahátig.
 De bár közös velük a baj, a vész,
 Szivük konok viszálya nem enyész,
 S előtte bár egy égi láng lobog
 A dőre nép örökké háborog.
 Majd egymás ellen gyulnak vad haragra,
 Majd a vezérre támadnak, a nagyra.
 Majd hetyke szóval Istent káromolják
 Majd enhibájok társaikra tolják.

Jól látja hallja Mózes e tusákat,
 Ezer jelet a vad torzsalkodásnak,
 De bárha lelkin megzajog a vád,
 Nem nyitja fel panaszra ajakát,
 Inkább sátrának rejtekébe tér
 Tovább töprengni népe üdveér.

S a mint így egyszer méléz komoran
 Áron hozzá kiáltva berohan:

«Fuss! Menekülj! Éltedre törnek ők
A hálátlan, garázda pártütők!»

S alig hogy elcsendültek e szavak,
Odanyomul egy martalóczcsapat,
És elvakítva esztelen dühétül
A prófétát kardélre hányni készül.

De az nyugodt mint szikla a viharba
S a lázadókhöz e szókat rivallja:
«Im védtelen itt áll vezéretek!
Hol vétkezém s miben? Beszéljete!»

S előre lép egy marczona alak
És Mózes ellen dúlva kifakad:

«Rosszul mondád! Te nem vagy a vezérünk!
Veled az ígért földre sohsem érünk!
Mert szíved mélyén nem szeretet él:
De önző vagy, rátartó és kevély!
Dicsőség szomja hevíti agyod
Hogy megbámuljanak a csillagok!
Mohón lihegsz minél több hatalomra
Hogy mind előtted rabként meghajolna!
S törvényed hitre csak azért tanít,
Hogy barmokul tegyük parancsaid!
Igen! Halljad meg! Jól megismerénk:
Te hirdeted fellengzón az erényt,
De dölyfös és hideg maradsz magad,
Vasmelled lágy érzéstől nem dagad!
Hú hitvesed miért küldéd haza?
Mért nem vagy gyermekidnek támasza?
Mutass fiucskát, kit megezirogattál!
Mutass leánykát, kinek csókot adtál!

Hol az a nő, ki mosolyogni látott?
 A férfiak közt hol van egy barátod?
 Mért nem vegyülsz el közibénk soha?
 Miért egyetlen társad Jehova?
 Mért soha vigaszt nem nyújtasz szemernyit?
 S csak büntetés, mint ajkad zordul említ?
 Mert csak kitünni vágysz a nép között!
 Nem czél vagyunk neked csak eszközök!
 Lenézel minket s új békóba versz —
 Ezért százszorta halált érdemelsz!»

S Mózes felel rettenthetetlenül
 S halvány arczára ihlett fény derül:

«Nem szállok véled pörbe Izrael,
 Hisz öntudatra csak most ébredél!
 De meglásd, máskép fogsz itélni rólam,
 Ha majd szabaddá serdülél valóban!
 Mert könnyű volna, gyengéid kilesnem,
 Hizelgve, játszva kegyedet keresnem,
 Dicséretem ezer ajk zengené
 S leborulnátok lábaim elé.
 De más a tiszt, mit rám rótt végzetem,
 S emelt homlokkal, bátran végezem:
 Én nem csapongok lengén jobbra-balra,
 De örsön állok békén, viadalba,
 Nem csüng az elmém a muló napon,
 De a jövő rejtélyit kutatom.
 Nem akarom, hogy a ma élvet adjon,
 De hogy népem mindétig fennmaradjon.
 Ezért vetek meg mindent a mi kedves,
 Ezért nem férhet lágyság a szivemhez.
 Ezért kerülök társakat, családot
 S egyedül járom a nagy pusztaságot.

Igen! Tőlem mást ne kívánjatok,
 Szememre önzést mégse hányjatok!
 Mert csak botor követeli a sastól,
 Hogy földre szálljon a kristály magasból.
 Mert csak gyermeknek juthat az eszébe,
 Oroszlány bujjon ebként az ölébe,
 S eszeveszett, ki szüntelen sovárgja,
 A czédrus fának legyen illatárja. — —

Ha majdan összes ellenink leküzdtek,
 Frigysátorunk már nem homokba lüztük,
 Ha Izraélből büszke férfi lett,
 Megtart törvényt, követ ígét, hitet,
 Ha majd betölti fenkölt hivatását,
 Hogy a világnak összes népi lássák,
 Ha majd ott áll törhetlen érczre válva
 Mint az igazság örök katonája:
 Mit az erő szigorun megteremtett,
 A szeretet megőrzi majd a rendet!» —

Bevégzé a próféta szózatát,
 S bár hallgatói fel nem foghaták,
 Lelkük csodásan felmagasztosult
 S mindannyi néma csendben elvonult — —

Nem látta senki: Mózes a kemény
 Hogy zokog Aron testvérkebelén.

Budapest.

Lenkei Henrik.

AZ IGAZ GYŰRŰRŐL SZÓLÓ PÉLDÁZAT.

A három gyűrűről szóló mese, a költői elmésségnek, és az embertiszteletnek ez a ragyogó terméke, mely Lessing lelkétől ihletve bejárta és meghódította a gondolkodni akarók körét, a példázatok e példázata, — egy közösséget, egy felekezetet sem érdekel oly sokszorosan és oly bensőleg mint bennünket zsidókat. A mikor, valójából kiforgatva, a gőg és gyűlölség hirdetőjévé szegődött, a zsidók ellen fordult; bár meglehet, hogy támadó fegyverül is zsidók forgatták legelőször. Valahányszor az emberbecsülés szószólójává magasztosúl, mindannyiszor zsidóknak önvédelmére szolgál, mindannyiszor zsidó szájáról szól hozzánk a kölcsönös méltánylás ez ígéje. Ma a monda legalaposabb ismerői egybehangzó ítélettel azt vallják, hogy ez a példázat zsidó eredetű. Legkiválóbbjuk, Gaston Paris az áldott emlékű, a francia zsidók irodalmi Társulatában mutatta be a monda eredetéről, változatairól szóló tanulmányait.

Benső gyönyörűséggel telhetik el, a ki e példázat történetét vizsgálja. Oly nevelő, oly tisztító, oly nemesítő hatással van e tárgy arra, a ki hozzá nyúl, hogy mindnyáját a méltányosság, a lelkiismeret tisztelete magával ragadja, magával emeli. Vagy talán csak elfogulatlanságra törekvő, tisztult érzésű kutatók merészkednek a közelébe. Kivált Gaston Paris-t és Wilhelm Scherert illeti hódolatunk, mellettük Hugo Schuchardt és Erich Schmidt-et. Tőlük és egyik-másik

zsidó kutatótól ered annak a java, a mit, némi kiigazítással és kiegészítéssel, a jelen előadás összefoglal.*

A példázat gyűlölködő változatai.

Azok a legrégebb változatok, melyeket eredeti feljegyzésükben ismerünk, mások hitét becsmérlik, gyűlölik. Időbelileg és rosszindulat dolgában is legelső Etienne de Bourbon domokos barátnak meséje, melyet a XIII. sz. közepén szóbeli hagyományból jegyzett föl. Egy gazdag embernek számos kincse közül kitűnt egy gyűrűje. Drágakő volt beléje foglalva, mely minden betegséget gyógyított. Feleségétől volt neki egy gáncstalan lánya. De később neje bűnre vetemedett és bűnének gyermekei ugyanoly jogokra tartottak számot, mint nemes testvérük. Azért az atya végrendeletében kijelentette, hogy csak az neki igazi lánya, a ki fölmutatja a csodatevő gyűrűt; őt illeti szülője minden kincse-java. A gyűrűt odaadta a legidősb lánynak és

* *G. Paris*: La Parabole des trois anneaux, Revue des Études Juives, XI, 1. és kk.: La Poésie du moyen âge II, 1903² p. 131.

W. Scherer: Vorträge und Aufsätze zur Gesch. des geistigen Lebens in Deutschland u. Östreich. Berlin 1874. p. 328—336. Zu Lessings Nathan.

Hugo Schuchardt: Romanisches und Keltisches. Berlin, 1886, p. 66—70. Die Geschichte von den drei Ringen.

Erich Schmidt: Lessing. Berlin 1892, p. 486. Nathan der Weise.

Marcus Landau: Die Quellen des Decamerone. Wien 1869; 62, 142.

Wiener: Das Märchen von den drei Ringen. Jahrbuch für Israeliten 5617, p. 171—179.

nemsokára meghalt. A bűnös származású lányok hasonló alakú gyűrűket készíttetnek és mindegyikük magának követeli az igazi gyermek rangját. De a bölcs bíró kiprobálja a drágakövek erejét, a csodatevő gyűrű birtokosának oda itéli a teljes atyai örökséget, a többi lányt megbélyegzi.

Az örökhagyó atya — ki nem sejténé? — nem más mint az Isten. Becsületes lánya a kereszténység, a többi vallás eredete szerint nemtelen, törekvésében csalárd.

Néhány évtizeddel később, a XIII. század végén ugyancsak Franciaországban alkalmi költemény keletkezett, e czímen: az igaz gyűrűről szóló elbeszélés.* Alkalmi czélzata, hogy kereszties hadjáratra izgasson.

Élt Egyiptom földjén derék, bölcs férfiú. Egyik gyűrűjének nem akadt párja: gyógyította az orr-, száj-, szembetegségeket, enyhítette mindenkinek fájdalmát a ki hozzá nyúlt, még a holtat is életre keltette. Könyörtelből mindenkinek oda kölcsönözte, a ki reá szorult. Három fia közül a legidősb a bűnöknek rabja, gaz, hitetlen; gyűlölte is Isten-ember. Középső fia hazug, kicsapongó; nincs benne jámborság; mindenki megveti. Ellenben a legfiatalabb kiválik erényeivel, gyűlöli a bűnt, szereti az Istent. De őt is szereti ország-világ. Csak bátyjái törnek vesztére. Atyjuk belátja, hogy csodagyűrűje csak legkisebb fiát illeti. De hamis ötvényből készült, hasonló álgyűrűt egyet-egyet a bátyjainak

* Li dis dou vrai aniel. Die Parabel von dem ächten Ringe, französische Dichtung des dreizehnten Jahrhunderts. Kiadta Ad. Tobler. Lipse 1884².

ad. A legfiatalabb az igaz gyűrűvel együtt atyja titkát is örzi. — Atyjuk meghal. A gyászra egybegyültek előtt a két idős versenyt vitatja, hogy övé az igaz gyűrű. Kipróbálják, mindkettő erőtlen, mindkettőt összezúzzák. Csak öcscsüké bizonyul csodatevőnek, — a gyülekezet nagy öröme. Bátyjai bosszúból nem engedik, hogy egy nap is múlják, melyen nem bántanak. Üldözik, kiűzik országából, gyűrűjét is csorbítják. De Isten serkentésére három fejedelem az ártatlanul elnyomott fiú oltalmára szövetkezik, elűzik a két erőszakoskodó bátyját; helyreáll a gyűrű ereje.

Az elbeszélés erkölcsi értelme szerint az egyiptomi atya jelenti az Istent. Az elsősülött fiú a szaraczénság, mely Mohammed-et és a holdat imádja; törvényük gonosz: hamis tégely, hamis ércz, hamis ötvény. A középső fiú a zsidóság. A régi bibliában Isten meghagyta Mózesnek az ő részükre a törvényeket. De midőn istennek vérét vették, hamis gyűrűt váltottak. Az igaz gyűrű a kereszténységé, a melynek hitvallói, vértanúi csodát művelnek, míg zsidóról, szaraczénról tudva levő, hogy csodatételre képtelenek. De most elvették a keresztényektől örökségüket, kiűzték őket a szent földről. A gyűrű több helyütt csorbúlt, abroncsa eltört, meghasadt annak drágaköve is, Acre (Ptolemaïs, az a város, melyet a kereszténység leghosszabb ideig, 1291-ig védett az iszlám ellen). A kiket Isten kiszemelt, hogy megőrizték a gyűrűt, a pápa, a nagyok, a papok, megtagadják kötelességüket. Hogyne támadnának a legfiatalabbra fattyú bátyjai, midőn saját tagjai cserben hagyják. De ha Isten fölserkentené a három kiemelkedő fejedelemnek, a francia királynak, Robert

Artois grófjának, továbbá a flandriai grófnak a szívét, akkor újra a szent földön lehet Istent tisztelni.

Ez az elbeszélés már irányzatával is elárulja, hogy a példázatot nem mutatja be tisztán és eredetien. Legfőbb szándéka, hogy a három fejedelmet buzdítsa, szereljenek föl keresztes hadat és foglalják vissza Acre-t (vagy — Tobler szerint — gátolják meg, hogy a kereszténységnek ez az utolsó szentföldi vára is szaraczén kézbe kerüljön.) Azért már meséje első felében fölléptet három uralkodót, kik a valódi gyűrű örökösét oltalmazzák. Így a gyűrűt is kétfelé kénytelen magyarázni, hogy a csodatevő keresztény hitet is, a Szentföldet is jelentse.

Míg ez a költemény a Szentföld visszahódítására izgat, addig a *Gesta Romanorum*, a középkornak népszerű elbeszélés gyűjteménye, melyet a XIII. és XIV. század határáról kelteznek, oly változatot közöl, mely már lemond a Szentföldről, még pedig a zsidók javára.

Egy katona, halála közeledtével, első szülöttére birtokát (úgy látszik földjeit), második fiára kincsét, a legfiatalabbra gyűrűjét hagyja, mely becsesebb bátyjainak örökségénél. Az idősbeknek is ad egy-egy kevésbé értékes gyűrűt. Atyjuk halála után mindegyikük követeli, hogy az ő gyűrűjét ismerjék el valódinak. Hiába hivatkozik a legfiatalabb arra, ha a legidősbnek a birtok, a középsőnek a kincs jutott, méltányos, hogy ővé az igaz gyűrű. Próbát tesznek mindenféle sinylődőkön. A két idősbnek gyűrűje hatástalannak mutatkozik, öcscsüké mindnyáját meggyógyítja.

Ez a katona (folytatja a *Gesta Romanorum* buzgó

szerkesztője) Jézus; fiai: a zsidók, a szaraczenok és a keresztények. A zsidóknak adta az ígéret földjét, a szaraczenoknak e világ kincseit: hatalmat, gazdagságot, a keresztényeknek a hitüket, mely a lélek mindennemű sinylődését orvosolja.

Lehetetlen föl nem ismernünk, mennyire tisztultabb, méltányosabb gondolkodást képvisel a Gesta, mint akár Etienne de Bourbon, a domokos szerzetes, akár az ismeretlen francia költő. Az idősb testvéreknek sem származását nem bélyegzi meg, sem erkölcsét nem becsmérli. A másik két gyűrűt nem mondja hamisnak, csak kisebb értékűnek. Az igaz gyűrűnek belső értelmét is finom érzéssel magyarázza: a *lélek* győtrődéseit gyógyítatja vele.

Hanyatlást jelez egy türelmetlen változat, melyet Gobinnek a XVI. sz. elejéről keltezett: «A ragadozó farkasok» cz. műve tartalmaz; több kereszténynek és zsidónak társaságában a gyűrűmesét a szaraczenok és zsidók rovására adják elő.*

Az eddigi példázatok a zsidóság, kereszténység és az iszlám hitéről ítékeznek, sőt a Gestá-nak magyar fordítása (Haller Hármass Historiá-jában) a szaraczenok helyett pogányokat vesz föl és így még egyetemesebb jelentőségű. Sokkalta szűkebb és kicsinyebb, de kieszeltőbb és agyafűrtabb az a mese, melyet 1696-ban Swift Jonathan, Gulliver utazásainak gúnyos kedvű szerzője, tett közzé. Már a czime is különös: «The tale of a Tub,» Mese a hordóról. A hajósok, —

* Victor Chauvin: Documents pour la parabole des trois anneaux, Wallonia VIII. (1900) p. 199.

úgy magyarázza Swift a címet, — ha bálnával találkoznak, üres hordót vetnek eléje, hadd játszsziék vele és ne döntse föl bárkájukat. Így ez a mese is vonja el a Leviathan-t, a veszedelmet, a közjóléttól. Az előadás hajhászsza a furcsát, sőt a képtelenséget. «Whittington és macskája» a bevezetés szerint nem egyéb mint a titokzatos Júda hannászi műve, melyben megvédi «a jeruzsálemi misna gemaráját» és annak felsőbbségét a babiloniai fölött.

A «Hordó meséje» az anglikán egyháznak dicsőségére irányul, a mely egyháznak Swift maga papja volt. De ennél a méltánylásnál sokkal élesebben kiérzik a gúny a katolikus és a református egyház ellen. Ostorozza, hogy a katholicizmus idegen gondolkodáshoz alkalmazkodott, szóbeli hagyományt és a pápa tekintélyét a Szent Irás fölé helyezi. Talán még kiméletlenebb gúnynyal sujtja a református egyház vakbuzgalmát, az angol és skót independenseket.

A mese három ikertestvérről szól. Nevök: Péter, Márton és János (a római egyház, Luther Márton és Calvin János hite). Atyjuk mindegyikükre ruhát ad, mely kettős erővel van megáldva: sértetlenül óvja meg testüket és velük nő; végrendeletében megszabja, miként kell a ruhával élniök; meghagyja azt is, hogy együtt lakjanak egy házban. Az ifjak 7 évig híven követik atyjuk akarátát. De ekkor udvarolni kezdenek Pénz Herczegnőnek, Magas Czim Ő Nagyságának, Gög grófnőnek. Ez időtájt szekta támad, mely a rőfnek és tűnek föltalálóját bálványozza, azt tanítván, hogy a világegyetem is csak ruha, az ember pedig nem egyéb mint mikro-coat, ruha kicsinyben. A szekta a vállsza-

lag divatját terjeszti. Az ifjak is vágnak vállszalagra, de a végrendelet hallgat róla. Péter, az írástudó, megnyugtatja őket: ha nincs benne szószerint, de a «vállszalag» szó egyes betűi (egynek kivételével) megtalálhatók benne. Felöltik a vállszalagot. Kevéssel reá aranyrojt dívik. A végrendelet mélyen hallgat róla. De Péternek eszébe jut, hogy a végrendelet nem csak írásban, hanem szóbelileg, hagyománnyal is történhetik, már pedig gyermekorukban egy legény azt mondta, hogy atyjuk szolgája azt mondta, hogy atyjuk azt mondta: az ő fiai fölvehetnek arany rojtot, mihelyt módjuk engedi. — A három testvér aranyrojtban pompázik. — Nemsokára lángszínű szatinbélés válik népszerűvé. Péter ezt is megengedi állítólagos pótvégrendelet alapján, melyet nagyatyjuk kutyaőre írt. (Czélzás az apokryph iratokra, melyeket a katholikus egyház szenteknek vall.) A következő télen a változó ízlés az ezüstrojtot kedveli. Csakhogy ezt a végrendelet világos szóval tiltja. Péter megint segít magán és testvéerein: a szó, mely rojtot jelent, «seprűnyél»-re is magyarázható; világos, hogy atyjuk az ezüst seprűnyéltől tiltotta el őket. Az egyik testvér ezt valószínűtlennek meri vélni, de Péter lehurrogja, hogy szent mysteriumokról tiszteletlenül szól. Később új viseletet kapnak föl: indus himzést férfi-, nő- és gyermekalakokkal. (Czélzás a szent képekre, melyek Istent, Máriát és Jézust ábrázolják.) Igen ám, de ezt az atyai végrendelet nyíltan átokkal sujtja. Ennek a tilalomnak is elferdítik az értelmét. Közös megegyezéssel el is zárják a végrendeletet erős ládába, melyet valahonnan Görög- vagy Olaszországból hoztak. (Czélzás a biblia

görög vagy latin fordítására, mely a kath. egyházban kiszorította az eredeti szöveget.) Midőn pedig ezüst füzözsínórt kívánnak meg, Péter ex cathedra kimondja, hogy atyjától reá ruházott jogánál fogva neki ujítania is szabad. Péter, a tanult testvér, egy lord házába kerül nevelőnek; kiűzi az úr gyermekeit és testvéreivel beleül a lord örökségébe (Czélzás arra, hogy a kereszténység N. Konstantinos-szal meghódította a római birodalmat). Péter követeli, hogy őt ismerjék el legidősbnek, úrnak, atyának, lord-nak; végre már Mindenható Isten-nek neveztetni magát, három kalapot visel egymás fölött, övében súlyos nyaláb kulcsot csörget, kezében halászhorogot tart (Tiara, Péter kulcsa, pápai halászhorog). Elüzi saját és testvéreinek hiteseleését (Papi nőtlenség). Pinczéjét beszegezi testvérei elől, kenyérre ráfogja, hogy az hús és bor. (Kehely, ostya.)

Végre a két testvér szakít Péterrel (Hitujítás). Kérik a végrendelet másolatát. Péter árulóknak bélyegzi őket. Távollétében megbízható másolatot készítenek (Bibliafordítás). Látják, hogy rá vannak szedve. Betörnek a pinczébe. Visszaveszik elüzött feleségeiket. Péter kiűzi őket házából.

De Márton és Jack is nem sokára összekülömbözik. Atyjuk végrendelete értelmében átalakítják, azaz visszaalakítják ruhájukat. Márton óvatosan leválaszt minden oda nem valót, de főgondja, hogy a ruha maga ne sérüljön. Ellenben Jack-ot a Péter elleni gyűlölség vezérli: három percz alatt többet tép-ront mint Márton órák alatt. A himzéssel jókora ruhát is sárba dob. Márton inti, hogy Péter mégis testvérük, hogy inkább

elő kell segíteni az egységet, semmint túlozni a külömb-séget. Jack, fölháborodva testvére mértéktartásán, vele is szakít. Az uteza csúfjává lesz, Kopasz Jancsinak (Calvin János), hollandus János-nak (Leydeni Jakab), francz Hugó-nak (hugonották) gúnyolják. Megalapítja a fúvók szektáját (Inspiratio). Visszaél az atyai végrendelet másolatával, fölhasználja hálósapkának és esernyőnek, nátha és gyomorhaj elleni szernek (A puritánok túlzó bibliahasználata). Ha orrát czölöpbe üti, azt hirdeti, hogy ez már néhány nappal a teremtés előtt így volt elrendelve (Prædestinatio). A zenétől megvadul, a képirást gyűlöli; zsebét tele rakja kövel, hogy a festményeket megdobálja. Hajhászsa az ütlegetek (Vértanuságra való vágy). Jack legmesszibbre lakik Pétertől és, nevezetes, mégis gyakran találkoznak, sőt egész hasonlókká lesznek egymáshoz: még tanítványaik és követőik is össze tévesztik őket.

Ennek a kevésbé dicsőséges sorozatnak, mely Etienne de Bourbon-nal megindul, az «Igaz gyűrű mesé»-jével, a Gesta-val meg Gobin-nél folytatódik és Swift-tel lezáródik, ennek is akad zsidó párdarabja, igaz hogy íz és zamát nélkül szükölködik. Szerzője, Abraham Abulafia, a XIII. század egy lidérczjelensége: úgy lát-szik, messiásnak is vallotta magát és a pápát, IV. Márton-t kívánta zsidó hitre téríteni. Egyik művében (Or haszszechel) a zsidó hit dicsőítésére következő zavaros hasonlatot költi.* Egy ember becses gyöngyöt birt, és ezt fiára akarta hagyni. Tanította, miként kell azt megbecsülnie. De a fiú felbőszítette atyját. Mit tehetett az atya? Nem akarta a gyöngyöt emberfiára bizni, nehogy saját gyermekét megfossa örökétől,

mikor majd megengeszteli. Azért verembe vetette: ha meg nem tér fia, ne örökölje; ha megtér, ne nélkülözze. Mielőtt a fiú megjavult, atyjának szolgálai egyre ingerlik és mindegyikük kérkedik, hogy ő kapta meg a drága gyöngyöt. A szolgálaktól bántalmazva, a fiú megtér atyjához. Ez megbocsát neki, kihozza a gyöngyöt a veremből és oda adja neki. Ennek láttára leborulnak előtte a szolgák is, megszégyenülnek hazug kérkedésükkel és nagy nehezen kiengesztelik a fiút. — Igy járunk mi zsidók is — így alkalmazza Abulafia a hasonlatot — a népekkel, melyek azt vitatják, hogy Isten mi helyettünk őket fogadta magáéinak. Nem czáfolhatunk rájuk, míg Istent meg engeszteljük. De majd, ha megtérünk és Isten véget vet rabságunknak, akkor megszégyenülnek megszégyenítőink. Egyelőre, a míg a remélt magaslatot el nem értük, eldöntetlen a pör, kié a dicsőség és az igazság, a miénk-e vagy szorongatóinké. De majd jön, a ki dönt, kiveszi a gyöngyöt a veremből, oda adja a fiának. Akkor földerül az igazság, visszatér a dicsőség urához, kit megillet, kinek neve: «Isten népe», akkor elnémúl irigység és vizály, akkor másfelekezetű testvérnek vallja magát, a testvér pedig egyazon léleknek.

Abraham Abulafiá-nak ez a példázata Izraelt Isten fiának, a többi felekezetet (Isten) szolgálainak tünteti föl. Látszólag tehát élesebb azoknál a változatoknál, melyek a három vallást három testvér képében mu-

* Steinschneider: Hebraeische Bibliographie IV, Berlin 1861, p. 78, 7. jegyzet.

tatják be. De betetőzése még a Gesta fölé is magasra emeli. Messianikus bizalmában azt hirdeti, hogy megszűnik a vallások közti verseny és hogy a különböző felekezetűek testvéresülnek. Tehát oly accord-dal végzi, mely már Lessingre emlékeztet.

Lessing példázata.

Lessingnél nemesebb és odaadóbb harczosa még alig támadt a lelkiismereti szabadságnak. Állítólag már egy 12 éves korában (a Meissen-i Fürstenschuleben) készült dolgozata tiltakozik az ellen, hogy zsidót, mohammedánt kárhoztassanak; barbár csak az embertelen. 20 éves korában, midőn még nem ismerte személyesen a zsidókat, zsidót léptet föl egyik drámája * legnemesebb alakjául és később is hévvel védi ennek az alaknak a valóságosságát. Majd 1754-ben, tehát 25 éves korában, tisztázza Cardanus Jeromos XVI. sz. írot, a ki egy művében fölléptet bálványimádót, zsidót, keresztényt és mohammedánt, mind-egyikkkel megokoltatja a saját hitét és czáfoltatja az ellenfelét. Cardanust azzal vádolták, hogy a kereszténység védelmét lanyhán adatja elő. Lessing ellenkezőleg azt bizonyítgatja, hogy Cardanus a zsidóság és az iszlam iránt igazságtalan, hogy képviselőjük jóval hathatósabban szállhatott volna síkra. Izrael Jóbbal hasonlíthatja össze magát. Isten a sátánnak meghagyja: «Ime kezedbe adtam őt, Jóbot, de életét kímélned kell!» Épúgy szólt ellenségeinkhez (— így beszélteti Lessing Izraelt —); Népemet kezetekbe

* Die Juden.

szolgáltatom, de életét kimélnetek kell. Ezek dühöngéstek határai s e parton megtörnek tomboló gőgötök hullámai! Ne tovább! Csak gyötörjetez untalannul, vég nélküli bántalmatok nem ér czélt. «Kimélet!» Azt parancsolta Ő, s a mit Ő szól, igaz. Hiába támadnak nemzetségünkben Bildad-ok, Czofar-ok (úgy hívták Jób barátjait), hiába kétségeskednek jó ügyünkben. Hiába unszolnak saját nőink: «Még mindig ragaszkodtok Istenetekhez? Válgatok meg tőle és halgatók meg.» Mi tőle meg nem válgunk. Majd végül Ő viharban leszáll, fogságunkat megváltja és két annyit ad mint a mennyink volt.

Ilyen képzelt vitatkozások már régebb időből is ráng maradtak. Egy XIII. századi franczia költeményben «a zsinagóga és a szent egyház», egy kissé későbbiben pedig zsidó és keresztény vitatkozik arról, megjött-e már a megváltó; a zsidó végül fölveszi a keresztiséget.*

Cardanus kiváló kortársának Jean Bodin-nek Hep-taplomeres-e mindenképen tágasb körű és magasabb irányzatú gondolkodásra vall. A velencei Coronaeus-nál, katholikus házi gazdánál, baráti gondolatváltásra egybegyül Salamon zsidó, Toralba bölcselkedő, Senamus pogány, Octavius mohammedán, Fridericus lutheranus és Curtius reformatus. A zsidó Salamon-nak alakját akkora gonddal és szeretettel dolgozta ki Bodin, hogy nemsokára szárnyra kelt a mese, mely szerint Bodin-nek az anyja Portugaliából Francia-

* Desputoison de la sinagoue et de s. église Desbat entre un juif et un chrestien.

országba telepedett marannosz-nő volt és hogy fia így a zsidóságot ifjan magába szívta. Ez még aránylag enyhe ráfogás ahhoz a rágalomhoz képest, hogy Reuchlin-t, Strauss-t, Renan-t a zsidók pénzen megvásárolták. Lessingről is azt koholták, hogy az amsterdami zsidók 1000 arannyal birták a Wolfenbüttel-i töredékek közlésére.

Lessing-nek kiforrott, megtisztult, megdicsőült hitvallása a Bölcs Náthán, ebben is a három gyűrűről szóló példázat. A részletező összehasonlítás elkerülhetetlenné teszi, hogy ezt az annyira ismert színt itt vázlatosan ismételjük.

Szaladin szultán pénz szükén van. Szittah húga arra bírja, vessen tört Náthán zsidónak azzal a kérdéssel, melyik az igaz hit. Náthán kurtán kitér a háló elől: «Szultán, én zsidó vagyok». Szaladin be nem éri ennyivel, itt van ő a muszlin, itt velük a keresztény, döntsön okokkal köztük. A míg Szaladin egyebekről intézkedik, Náthán mesét eszel ki és ezt adja elő a visszatérő szultánnak. Ős időben, napkeleti földön élt egy ember, kire drága kézből megbecsülhetetlen gyűrű maradt. Opálkövének csodás a hatása: Isten-ember kegyeltje lesz, ki e gyűrűt e hittal viseli. Legkedvesebb fiára hagyta. Nemzedékeken át atyáról fiúra mindig legméltóbbra szállt. Egyszer oly atya birtokába jutott, ki három egyaránt méltó fiát egyformán szerette. Zavarában két teljesen hasonló gyűrűt készített; maga sem ismeri meg a három közül az igazit. Minegyik fiának egyet ad. Halála után mindegyikök a gyűrűvel járó elsőséget magának követeli és a bíró előtt esküdjözik, hogy atyja kezéből vette a

magáét. A bíró azt követelte, hozzák ítélőszéke elé atyjukat. Vagy megálljanak! Hisz' a gyűrűnek az a csodahatása, hogy viselőjének Isten-ember kegyét szerzi. Kit szeret kettő-kettő közülök legjobban? Senkit. — Akkor tán el is vészett az igaz gyűrű. Ítéletet nem mondhat, tanácscsal bocsátja el őket. Becsülje kiki a maga gyűrűjét az igazinak; atyjuk mindhármukat egykép szerette, nem alázhatta meg kettejüket egynek javára. Mutassa ki mindegyikök versenyt a saját gyűrűje hatalmát. És majd sok ezer év múltán álljanak bölcsőbb bíró elé.

Lessing előzői.

Lessing megalkotta a példázatát, de nem teremtette meg. Ő maga ismételten és világosan megnevezi forrásaul Boccaccio Decamerone-ját. Az első nap harmadik novellája elbeszéli, hogy Szaladin, Babilon szultánja, megszorulva pénz dolgában, Melchizedek alexandriai uzsorást törbe akarta csalni avval a kérdésével, vajjon a zsidó, szaraczén és keresztény hit közül melyiket illeti az elsőség. A zsidó mesével válaszol. Egy gazdag embernek sok kincse közül kitűnt egy gyönyörűség, becses gyűrűje. Meghagyja, hogy ivadékainál firól-fira a gyűrűvel együtt a birtok és a rangbeli felsőbbség is öröklődjék. Nemzedékek múltán a gyűrű oly atyához jutott, a ki három engedelmes, erényes fiát egyaránt szerette. Mindhároma kéri tőle a gyűrűt. Két hasonlót készített, melyet az eredetitől maga is *alig* bír megkülönböztetni. Atyjuk halála után eldöntetlen, kié a valódi gyűrű. Így a három vallás közül is mindenki a magáét vallja és gyakorolja; eldönt-

hetetlen, kié az igaz hit. Szaladin megvallja, hogy csak hálót vetett ki reá. Melchizedek önkényt ajánlja föl kincseit.

Szaladin később gazdagon megjutalmazza és holtáig barátjául tartja.

Szembeszökő, mennyivel fölül emelkedik Lessing a Decameroné-n. Boccaccio elbeszélésében az atya *alig* bírja megkülönböztetni az álgyűrűket, Lessing-nél egyáltalában nem. A novella megmarad a bizonytalanságnál, a kétkedésnél, Nathan példázata ellenben bizonyágtételre szólít föl: tegyen mindenki életével tanúságot a maga hitének igaza mellett.

Boccaccio maga ép oly kevésbé találta föl a mesét mint Lessing. Ő már két olasz gyűjteményből ismerhette.*

Mindenütt zsidó adja elő, mindenütt szultánnak, még pedig (a Cento novelle antiche kivételével) Szaladin szultánnak.

Csodálatos, hogy ép Szaladint, a kereszties hadak legfélelmetesebb ellenfelét, mennyire megkedvelte az európai monda. Nem csak lovagiasságával viszi közelebb a kereszténységhez, hanem hitével is. Egy XIII. századi osztrák krónikás, Jan Enikel, versbe szedi, hogy Szaladin mindenét elajándékozta: ruháját, lovát, kincsét, csak egy becses szaphirasztalt tartott meg. Halálos ágyán kétség gyötörte, vajjon Mohammed Istene, a zsidóké vagy keresztényeké a legerősebb, hogy reá bizhassa lelkét. Baltával széthasítja az asz-

* Busone de Gubbio: L'Avventurose Ciciliano-ja; Cento novelle antiche.

talt és mindegyik istennek ajánlja föl egy-egy részét.* Más mondák szerint Szaladin már-már keresztény hitre térne, de ettől a szándékától eltántorítja a tized, a Péterfillér, a papok erkölcstelensége meg kapzsisága a pápaimádás. Számos monda valósággal keresztény hitre téríti Szaladint. A legnevezetesebbet hadd vázoljuk. Halála előtt a legbölcsebbnek hírében álló jeruzsalemi zsidót, keresztényt és szaraczent hivatja. Kérdi tőlük, melyik a legjobb vallás. «Az enyém, felel a zsidó, és ha elhagynám, a keresztényt venném föl, mely belőle származik.» «Legjobb az enyém, bizonygatja a szaraczen, ha elhagynám, a keresztényt vallanám, melyből az enyém származott.» «Az enyém, vitatja a keresztény, és semmi áron másért el nem cserélném.» Szaladin erre a keresztény hitet választja, melyet, a magukén kívül, a többi kettő egyértelműleg legtöbbször becsül.

Szaladin itt oly eljárást követ, mint a kazár király Juda hallévi-nek elmélkedő munkájában, a Kuzari-ban. Ezt az uralkodót nem elégíti ki sem az atyjaitól örökölt pogányság sem a bölcselkedőnek oktatása. A vallások képviselőihez fordul. Zsidót nem kíván meghallgatni, mert a zsidóság ellen már az is vall, hogy annyira meg van alázva. Előbb keresztény, majd mohammedán hittudóstól kér oktatást. Mindakettő a zsidóságra utal mint kútfejére. Ekkor mégis csak elhivatja a zsidó tudóst is, és ez megtéríti.

* Monumenta Germaniae Historica III. Bd., 1. Abth. Jansen Enikels Weltchronik. Hannover 1891. p. 518.

A Szaladin-mondára vonatkozólag: Gaston Paris: La légende de Saladin. Paris 1893.

A zsidók megalázottsága, úgy vélte a kazár király, arra vall, hogy az ő hitük is csekélyebb értékű. Ez a fölfogás egészen belevág a gyűrűpéldázat gondolkörébe. A legrégibb francia változat is becsmerli a zsidót, hogy mennyire meg van vetve. Hiszen a gyűrűnek, némely mesében, ép az a hatása, hogy az emberek tiszteletét is szerzi viselőjének. A kazár király, mielőtt megtérne, tudni akarja, mért van Izrael annyira lealázva. A tudós igen ügyesen arra utal, hogy a kereszténység és az iszlám leginkább a keletkezése korát dicsőíti, pedig ekkor nyomták el legjobban, sőt Jézus a megalázottságot egyenesen követeli.

Lessingnek egyik kortársa, Desormeaux,* a példázatot Indiából eredezteti. Orangzeb, ind mogul, a ki szinleg vakon buzdúl a koránért, egy igen tudós zsidóval értekezik a világon uralkodó vallásokról; tudakolja, melyiket illeti az elsőbbség, a keresztényt, moszlimet vagy Mózesét. «Uram, válaszol a zsidó, ki ily beszélgetés következéseitől félt, egy családtyának volt megbecsülhetetlen értékű gyémántja, melyet három fia közül mindegyik kivánt. Hogy a czivakodásnak elejét vegye, két más gyémántot csiszoltatott, oly művészettel, hogy lehetetlen volt nem tévedni a hamisakban. Szétosztotta mind a hármat a fiai közt; mindegyikük szilárdul hitte, hogy övé a valódi. Uram, folytatá a zsidó, a Világegyetem Ura három főbb tör-

* M. Desormeaux : Histoire générale des conjurations, conspirations et révolutions célèbres, tant anciennes que modernes. Tome IXe. Paris 1760 p. 479.

vényt adott fiainak; hogy kettő hamis és csak egy az igazi, azt bajos eldönteni. Követelheti-e az Isten, hogy az emberek fölfedjék azt, a mit előlük eltakart? — Én is úgy gondolkodom mint te, szolt Orangzeb; ha csak az igaz Istent imádjuk, a tisztelet módja nem határoz.

A példázat zsidó eredete.

Mindezeket a változatokat, melyekben zsidó hirdeti minden vallás méltányos megbecsülését, a nem zsidó irodalom hagyta reánk. De a mondatörténetileg legjelentősebbet Salamon ibu Verga zsidó krónikás jegyezte föl.

Aragonia királyát, I. Don Pedrot (1094—1104) a zsidók ellen ingerli egyik tanácsosa, valencziai Miklós: akkora a vakmerőségük, — úgy vádolja őket — még a királynak a szemébe is mernék vágni, hogy hite hazug. Don Pedro magához idézi Ephrajim Sancho nevű tudós zsidót és választ kér arra, melyik az igaz törvény, a Jézusé vagy a zsidó törvény. Ephrajim kerülgetve felel: nekem, a ki Egyiptomban szolgáknak voltam szolgája és a kit Isten csodákkal kiszabadított, nekem jobb az én vallásom, neked pedig jobb a tiéd a tartós hatalmával. De a királyt ez ki nem elégíti: azt kívánja, hogy a vallásokat lényegük szerint vizsgálja meg, nem pedig követőik szerint. Erre Ephrajim három napi megfontolási időt kér és kap. Három nap elteltével kedvetlenül, fölháborodva jelenik meg Don Pedro előtt. Ez tudakolja, mért van annyira földúlva. «Átkoznak engem, felel a zsidó, pedig nem is vétettem; tőled várok igazságot. Egy hónappal ezelőtt szomszédom messze eltávozott és két fiának, hogy

nyugodtabbak legyenek, két drágakövet hagyott. Már most a két testvér nekem ront, követelve, hogy megmagyarázzam nekik a kövek kiválóságát és a kettejük közti különbséget. Én szabódtam, mondván, ki ért ehhez jobban mint az atyátok, a ki ékszerész létére nagy művész a kövek fölismerésében; küldjetelek érte, majd ő igaz fölvilágosítást ad. Ezért a feleletemért ütlegetek, gyaláztak.» A király elismeri, hogy jog ellenére bántották; rászolgálnak a büntetésre. Erre a bölcs Ephrajim fölkiált: bár meghallaná füled, a mit szád kiejt; ime Ezsau és Jakob testvérek, mindegyiküknek jutott egy-egy drágakő és te én tőlem kérdelek, melyik az értékesebb. Küldj, királyom, követet égbeli atyánkhoz, — ő a nagy ékszerész, tegyen ő különbséget a kövek közt. «Látod Miklós, — fordult mos Don Pedro az ármánykodó tanácsosához — milyen éles elméjűek ezek a zsidók; ez a bölcs megérdemelné, hogy megajándékozzam és kitüntessem; de legyen csak az büntetésed, hogy belássad, mily igaztalanul vádoltad a zsidókat.*

Salamon ibn Verga, ezt az állítólagos eseményt a XV. sz. végén jegyezte föl. De I. Pedro 1094—1104-ig uralkodott; ha tehát Ephrajim Sancho az ő tanácsosának gonosz indulatát fegyverezte le ezzel a példázattal, akkor az a XI. és XII. század fordulóján keletkezett és megelőzi jóval még Etienne de Bourbon-t és a *Dis dou vrai aniel*-t is. A tudományos közhit ma azt vallja, hogy az igaz gyűrűről szóló példázat zsidó

* Schevet Jehuda, ed. Wiener, Hannover 1854 p. 54: német fordítás p. 106, 107.

lélekből fakadt. Erről tanuskodik már az is, hogy Lessing forrása Boccacio valamint előzői Busone da Gubbio és a Novellino, nem különben Desormeaux, a ki pedig úgy látszik egész más úton jutott a parabolához, megannyian zsidó szájába teszik példázatukat.

Lelki okok is valószínűvé teszik, hogy a türelemnek ez a hymnusa zsidó elmében fogant meg, zsidó ajakról fakadt. «A türelem legelőbb az elnyomottnak lelkében talált otthon,* elnyomottak áhítják maguk védelmére. Spanyolország izzó történelmi talaja, melyen a három vallás gyakran harcban, néha békében találkozott, kiválóan arra termett, hogy ezt a zsidó példázatot megérlelje. Nemesebb méltányossággal még nem nyilatkozott meg a vallási türelmesség mint a spanyolországi zsidó bölcselkedőnek, Salamon i. Gabirol-nak ép abban a költeményében, melyet százados hagyomány a jomkippur előestéjének magánáhitatául rendel: Te vagy az Isten, minden teremtmény téged szolgál; dicsőséged nem csorbúl attól, hogy más előtt is leborulnak, hisz' mindannyian Te feléd áhitoznak; s a főútra igyekeznek, de mint a vakok más ösvényre tévednek.**

Könnyen érthető, hogy a keresztény változatok Spanyolországból Jeruzsalembe vagy Alexandriába teszik át a példázat szinterét. Lessing ezt magára nézve megokolja. Azt a kárt, mely az emberiségre a kinyilatkoztatott vallások különféleségéből hárult, gondolkodó soha annyira nem érezte mint a kereszties hadak

* Scherer: Vorträge u. Aufsätze p. 303.

** Kether Malchuth.

idején; és nem vagyunk történelmi czélzások híján, hogy épen Szaladin szultán volt ilyen gondolkodó lélek. — Lessing-nek ez a benyomása a keresztes hadakról kiérzik Juda Hallévi zsidóságdicsőítő munkájában is: a kazár király kérdi a philosophustól, mért tör Edom (a kereszténység) és Izmael (az iszlám), holott már a világ birtokán osztoznak, egymás életére, abban a hitben, hogy az öldöklés közelebb hozza őket Istenhez.

Maga a műfaj, a példázat, ugyancsak a zsidó irodalomban, az agádában és a zsidó talajon nőtt evangéliumban érlelte legtökéletesebb termékeit.

Landau, Boccaccio forrásainak kutatója, lehetőnek mondja, hogy Busone da Gubbio a parabolát zsidó barátjától, Manoello költőtől hallotta.* Busone-től Boccaccio, ettől Lessing vette át.

Lessing maga nem tudott Ephrajim Sancho-ról és példázatáról. Ismerte a Gestá-t, Boccaccio-t, ismerhette Desormeaux-t és mégis, meglepő, Nathan elbeszélése egyikükhez sem áll oly közel mint ép Ephrajim Sancho példázatához. Vegyük szemügyre közös vonásaikat. Itt is, ott is az üzöbe vett zsidó kitérő válaszszal igyekszik a kelepczéből szabadulni. Nathan kijelenti: «Szultán, én zsidó vagyok», ezt a vallást vettem át őseimtől; Ephrajim magához illőnek a zsidó, a királyhoz illőnek a keresztény hitet mondja. Midőn Pedro illetőleg Szaladin, evvel be nem éri, Sancho gondolkodásra három napot kér; Nathan pedig sietve fölhasználja azt az időt, a mig Szaladin

* Landau: Die Quellen des Decamerone p. 142, 73. j.

másutt foglalatoskodik. Mélyen a lényegbe vág az a rokonság, hogy mindkettő a döntést az atyára hárítja. Lessing a bíróval kimondatja: ha nyomban ide nem hozzátok atyátokat, elutasítlak ítélő székektől; Ephra-jim Sancho az «ékszerész» atyát, azaz a vallásadó-mányozó Istent szólítja föl ítélkezésre. De a legfőbb pont, melyben a kettő, még pedig csak ez a kettő találkozik: nincsen semmiféle ámitás, az atya nem szedett rá senkit; itt is, ott is mindenki az atya igaz hagyományát bírja. Lessingnél maga az atya sem tudja megkülönböztetni a gyűrűket; Ephrajimot a helyzet kényszere még szigorúbb méltányoságra szorítja: a két gyűrű valóban egyaránt értékes.

Ezek alapján nemcsak önérzettel, hanem legbensőbb meggyőződéssel fogadhatjuk az előkelő gondolkozású Scherer elfogulatlan vallomását: az a zsidó, a ki ezt a példázatot először alkalmazta (Ephrajim Sancho) és Lessing egy lélektől vannak lelkezve, egy szellemnek sarjai; századok mesgyéjén át kezet fognak; gyönyörködnek egymásrokonságában és együttes munkásságra egyesülnek.*

Támadjon sorainkban számos Ephrajim Sancho, sorainkon kívül számos Gotthold Ephrajim Lessing. Fogadjuk meg fenkölt tanítását, hogy mindenki a reá hagyott drágakőnek erejét versenyt bizonyítsa. Ne csorbítsuk a magunk drágakövét; őrizzük, növeljük értékét, hogy ezernyi esztendő múltával remegés nélkül mutathassuk föl a bölcs, a legbölcsőbb bíró előtt.

Budapest.

Dr. Heller Bernát.

* W. Scherer: Vorträge u. Aufsätze. p. 333.

KÉT KOLDUS.

Csöndes országútján alkonyatkor egyszer
 Találkozott két vén, rongyos, megtört ember,
 Két öreg koldús. S hogy egymás mellé érnek:
 Ösztönéből örök nagy üldöztetésnek
 Az egyiknek íme megrogyik a térde
 És «Ne bánts!» motyogja megriadva, félve.
 Odatipeg hozzá s megnézi a másik:
 «Koldús vagy, vén zsidó, rajtad is meglátszik.»
 Ne félj, ne reszkess úgy . . . én neked nem vétek:
 Miért bántanak egymást hitvány koldusnépek?»
 — S néma nézésével fénytelen szemöknek
 A koldusok lassan barátságot kötnek,
 S mert az útjok úgysis oly úttalan — aztán
 Együtt mendegélnek már tovább a pusztán.
 Hallgatag ballagnak és néznek a földre . . .
 S az egyik öreg csak megáll eltűnődve:
 «Testvér — szól sóhajtvá — valamikor . . . régen
 Volt egy kis házikóm, egy kis földem nékem.
 És a míg nem voltam ilyen koldús-szegény:
 Azt a te fajtádat bizony, gyűlöltem én . . .
 S hogy így együtt megyünk, az jár a fejemben:
 Ládd, harag, gyűlölség nincs egy szikra bennem.
 Mért hogy gonosz érzés *most* nincs benne semmi? —
 Hogy szeressük egymást: *koldussá* kell lenni! . . .»
 Elhallgat. A zsidó nem felel, csak érez,
 S könyét letörülni gyakran nyúl szeméhez.
 És tovább ballagnak csöndesen, szó nélkül,
 Míg a piros alkony estévé sötétül.
 A falu még messze, fáradtak is régen:
 Meghálni ledülnek bársonyos gypszelelen.

A rongyos batyukból lassan kikerülnek
Száraz karéjjai sokféle kenyérnek.
A koldúskenyérben hej, a puha ritka,
Csak a ráhulló köny, a mi megpuhítja . . .
Tüzet gyújtnak aztán s fényénél mesélnek
Száz bánatáról a koldús életének.
Elsírja a zsidó, hogy a sorsa oly bús —
Ó, mert ő zsidó is a mellett, hogy koldús . . .
Hogy kővel dobálják és hogy ősz szakállát
Lelketlen suhanczok sokszor megczibálják,
Hogy kenyeret tőlük nem kér, nem is adnak —
És hogy rája mégis kutyát uszítgatnak.
A másiknak rajta megesik a szíve:
Koldúsnál a koldús nyomorultabb, íme . . .
S néznek tünődve a pislogó parázsba,
Míg ki nem gyúl fönn a csillagok világa:
Akkor a zsidó a tűz mellől fölállva,
Csendesen beléfog esti imájába.
És a másik némán, szótlanul bámulja,
Hogy hajlong a zsidó . . . bűg föl-följajdulva . . .
Panaszos sirámok szállnak ajakáru,
És a két szeméből könye csak aláhull.
Majd meg halkán mormol, mellét sűrűn verve,
S reszkető két karját kinyújtja — keletre . . .
Valakit valamit mintha onnan várna,
Mintha szorítani vágyná a karjába . . .
Ragyogó szemmel néz üres levegőbe —
Talán a mennyország nyílt meg most előtte . . .
S hogy imádságát a zsidó elvégezte,
Megint lepihen a tűz mellé a gyepre.
Néz a tűzbe békén, boldogan . . . A másik
Nézi csodálkozva a társát sokáig.
Együgyű lelkére száll sejtelmek titka . . .
A zsidót végtére lassan megszólítja:

«Hallod, öreg zsidó! Mondjad, mi lelt téged:
 Piros lett az orczád . . . a szemed úgy égett . . .
 Napkeletnek álltál, arra néztél, arra . . .
 Hol gajdolvá, hol meg hangtalan hadarva.
 Az imént még sirtál — most meg, mint a gyermek,
 Olyan gondtalan vagy. Szinte irigyellek.
 Én nem értem . . . ebben babona, titok van —
 Mondjad te vén zsidó, mondjad: mi van ottan?»
 Ősz fejét a másik fölemeli lassan,
 Szemében rajongás, csodás áhítat van:
 «Ott, keletnek, arra . . . — kezdi álmodozva —
 Népét a Szent, a *Név* oda visszahozza —
 Ott van Jeruzsálem! Ott van a szent ország,
 Ott nem lesz a sorsom hitvány koldusmorzsák . . .
 Czédrusok közt élek, boldogan, bőségben —
 Odafönn az égben meg van írva régen . . .
 Hogy itt koldús vagyok, az nem igaz! Álom . . .
 Fölébredünk . . . ott van megígért világom!

A Messiás eljő, elmegyünk Czionba . . .
 Régi napja felsüt . . . ó, mennyi fény, pompa! . . .
 Van egy nagy, szent templom, az aranytól fénylik:
 Imádkozhatom majd reggeltől-estélig . . .
 Nincsen ott gonoszság, csak áhítat, jóság,
 A mi itt csak álom, ott édes valóság . . .
 Ott meg nem czibálják többé ősz szakállam,
 «Zsidó! Zsidó! — ott nem kiáltják utánam.
 Szét vagyunk ma szórva, élünk koldus-sorba' —
Jövőre szabadon, megfiatalodva! . . .
 Kergetnek ma minket hátra meg előre —
 Sionban leszünk mind *jövőre* . . . *jövőre* . . .»
 — Kihamvadt tűz mellett alszik rég a másik, —
 De ő még mesélne akár pirkadásig . . .

Öreg este van már. Az álom lehúzza
 Vén, törődött testét. Imát mormol újra
 És a másik mellé nyögve dől a földre . . .
 S álmában is motyog: «jövőre . . . jövőre — —
 Budapest. Szép Ernő.

KAYSERLING M.

A legjobbak egyike volt, a kinek sírhalmát a megemlékezés e bús szózata körülfonja. Szerénysége mellett kimagasló, nesztelen munkásságában dicsőséggel övezett. A legutolsók egyike ama nagyok közül, a kikkel egy termékeny század megajándékozott, a kik mély barázdákat szántottak szellemi életünkben és bőséges terméssel gazdagították tudományunk tárházait. Fáradhatatlan kutató és, ha küzdésre hívták Izraél igazai, bátor harczos. Avatott tollal szólaltatta meg a multnak emlékeit és szentséges ajakkal hirdette a jelennek és jövőnek céljait és eszméit. Magas elme és nagy szív. Bölcs és szeplőtlen. Tehetségének fényénél lelkének tisztasága nem volt kisebb ragyogású. A nagy tudósnál és bűvösszavú szónoknál nem volt csekélyebb az ember — jóságos, nemeskeblű, szeretetben kifogyhatatlan, minden törekvésében az emberit keresve és hozva kifejezésre.

Bámulattal telünk el, midőn a munka mennyiségét szemléljük, melyet váratlanul lezárult pályáján végzett. Törhetetlen energia, lankadást nem ismerő buzgóság az utolsó határköig. Ifjúságának vezérei nem kitartást, hanem mérsékletet ajánlanak neki a munká-

ban és midőn azokban a levelekben lapozunk, a melyeket tanítói iránt való kegyelete gondosabban őriztett meg vele, mint az elismerés és hódolat jelét, a melyekkel későbbi napokban elhalmozták, mindig azzal az intelemmel találkozunk, hogy gazdálkodják erejével és óvja egészségét. Minden könyvének, minden értekezésének megjelenése, szorgalmának, munkaerejének bámulatára készíti a zsidó tudomány képviselőit. Nincs életének örömben vagy bánatban kimagasló mozzanata, mely csak napokra is elvonná a munkától. Kutatásának talaja folyton tágul, üdülést és erejének felujulását a változatosságban, de nem a szünetelésben leli fel, pihenésre nem vágyódik és nem szorul soha. A munka folytonossága, lázmentes nyugalma és következetessége pedig edzi idegeit és különben élénk természete szerencsés érzéketlenséget tanúsít azokkal a kisebb-nagyobb viharokkal szemben, a melyek őt is ostromolták.

Erejének kellő értékesítése volt életének bölcsesége, munkája sikerének titka. Kitünő gazda volt, nem pazarolta jelentéktelen dolgokra. Nagy feladatokat szemelt ki magának és ezek szolgálatában mindig cél-tudatosan munkálkodott. Egy *1890-ben* megjelent könyvének eszméje és terve az *ötvenes* években fogamzott meg benne. A történet nagy jelenségei már ifjú korban vonzották lelkét. Tehetsége és készültsége egyaránt történetírásra praedestináltak. Filozófiai műveltsége megadta neki a magas szempontokat, a részletekre kiterjedő és azokat teljesen átkaroló figyelme megóvta az eltévelyedéstől és a felfogás egyoldalúságától, igazságszeretete szigorú tárgyilagosságra és az

ítélet óvatosságára készítette. Kritikai érzéke karöltve járt æsthetikai hajlamaival és noha nem kereste az előadás szokott díszzeit, különösen későbbi írásainak tetszetős, nemes formája is hozzájárult a kutatása tárgyai iránt való érdeklődésnek fokozásához, könyveinek széles körben való elterjedéséhez. Lényének egyszerűsége, természetessége, üdesége, stilusának keretlenségében és közvetetlenségében is tükröződött és bizonyos bájjal ruházta fel tisztán tudományos dolgozatait is. Minden ízében harmonikus jelenség volt. A munka hőse, a kinek homlokán a veriték az élet harmata, el nem múló dicsőségnek tündöklő diadémája. Ha a végzett munka határozza meg az élet tartalmát és becsét, kevesen vannak, a kik az övénél gazdagabb pályával dicsekedhetnek, ha a kitűzött czélok magassága jelöli meg a helyet, melyet a munka osztályosai elfoglalnak, kevesen állanak vele egy vonalban.

Élete folyása szükölködik megrázó drámai mozzanatok nélkül. Jóságos sors kísérte zsenge korától végső napjaiig. Ifjúságának törekvéseit jóakarát támogatta, a férfiú munkáját siker koszoruzta, elismerés és dicsőség jutalmazta, mindennél jobban pedig az a szeretet boldogította, a mely utolsó leheletéig környékezte. Fájdalom nem hagyott fulánkot szívében és a mi bánat érte és küzdelem jutott ki neki is, nem homályosította lelkének boldog, tiszta, mindig mosolygó derűjét.

★

Kayserling Májer 1829 junius 17-én Gleidingenben (Hannover) született. Gyermekei éveinek emlékei sírbaszáltak vele. Nem beszélt róluk sokat. Szülei:

Ábrahám Jákob és Eszter (Emma), a kiknek első gyermeke volt, szegény sorsban éltek és a fiú, a ki nagyatya heber nevét viselte, már zsenge korban hagyta el házukat és nagynénje — Seeligné — gondozásába került.

Atyja az egyszerű, tisztos, gyakorlati irányú, de szigorú erkölcsű és mély vallásosságú zsidó kereskedők köréből való volt; anyja, a kiről még hajlott korában is nagy szeretettel és kegyelettel szokott volt megemlékezni, szellemileg magasabb fokon állott mint férje; kedvelte a szépirodalmat, szabad óráiban szívesen olvasta a német klasszikusokat és fiainak tanulmányai iránt mindig melegen érdeklődött. Nővére zsenge korban halt el; 1834 augusztus 31-én született Simon öccse az övéhez hasonló gondos nevelésben részesült, sok éven át annak az iskolának az élén állott, a melyben Májer megvetette műveltségének alapjait, angol ifjak számára szívesen felkeresett nevelőintézetet tartott fenn és a hannoveri tanítóképzőben is működött. Irodalmi munkássága csak csekély nyomokat hagyott.

A hannoveri zsidó hitközség egyike Németország legnevezetesebb gyülekezeteinek. Hannover városában tudomásunk szerint már a XIV. század első felében laktak zsidók, a kik ott kellő oltalomban is részesültek. Az 1303-ból való városi törvény — Stadtrecht — egy később visszavont záradékot tartalmaz, a melynek értelmében zsidót sem szóval, sem tettel bántalmazni nem szabad. A hannoveri zsidóknak is kijutott azokból a viszontagságokból, a melyekben hitrokaiknak részük volt, de nagyobb mérvű üldözésekről nem szól

a történet és kevés megszakítással bátorságban éltek a városban és vidékén, fejlesztették vallásos és kulturális intézményeiket és nem egy kiváló férfiuról tudunk, a ki dicsőséget szerzett nevének. Csak a múlt századbelieket említjük. Itt született és működött (1831—1845) Adler Náthán Márk, a britt birodalom későbbi főabbija, itt éltek a többek között Wiener M., az alapos és szorgalmas történész és Frensdorff S. tanár, Geiger Ábrahám barátja, a maszóra kitünő művelője. Adler távozása után a hannoveri születésű Meyer Sámuel foglalta el a Hannover és Lüneburg kerületi rabbiszéket, elődjének szellemében konservatív irányban, de a kultúra iránt való élénk érzéssel vezérelve a gyülekezetet. Hannover még napjainkban is a konzervatív — Németországban orthodoxnak nevezett — táborhoz tartozik, istentisztelete szigorúan követi a régi ritust, 1870-ben felavatott remek temploma a hagyományos kellékek szemmeltartásával épült és soha orgona hangjait nem hallotta, de istentiszteleti, tanügyi és jótékonyági intézményei már a negyvenes évek elején szabályozva voltak, zsidó tanítóképzője pedig, melyet már Adler tervezett, 1848-ban nyílt meg.

A hannoveri tradíciókban, a melyekben tehát a vallásos hagyományhoz való erős ragaszkodás az európai műveltségre való határozott hajlamokkal ölelkezett, nevelkedett Kayserling is. A David-féle Freischuleban, a melynek hat éven át (1838—1844) jeles növendéke, a többi tárgyak mellett francziául és angolul is tanul és midőn az iskolát elhagyja, nemcsak a zsidó vallás alapkönyveiben jártas, hanem műveltség tekintetében is bármely német ifjúval megállja a versenyt.

A Freischule felügyelőjétől Frensdorff J. M.-tól 1847 február 16-án kiadott bizonyítvány értelmében mind magaviselete, mind pedig kitartó, dicséretes szorgalma által tanítóinak megelégedésére az egész időszak alatt kitüntette magát és az összes tárgyakban elérte az ügyesség bizonyos fokát; további szorgalom mellett, jósolja tanítója, bizonyára derék dolgok telnek majd tőle. Nagynénjét pedig, a kinek üzleti könyveit vezette és a kinek Vilmos fia mindig nagyon közel állott hozzá, különösen gyönyörű írása töltötte el büszkeséggel és sokszor hangoztatja, hogy az is szép jövővel biztatja.

Frensdorff, a ki komája is volt, és Meyer rabbi melegen érdeklődnek az ifjú iránt és igazán meghatók a szeretet és gondozó hűség jelei, a melyek Halberstadtba is követik, a hol különösen Josaphat Gerzon klausrabbinál komoly talmudi tanulmányokat folytat és alkalma nyílik a német orthodoxyával közelebbről megismerkednie. Nemcsak kellő anyagi támogatásban részesül, hanem Meyer atyai tanácsokkal is látja el, figyelemmel kíséri időbeosztását és különösen szívére köti, hogy egészségét óvja, ne dolgozzék erején felül, mozogjon eleget és ne rövidítse meg éjjeli nyugalmát.

Szivesen és hathatósan mozdították elő komoly törekvéseit és azt hitték, hogy szándékában van ismét visszatérni Hannoverbe, hogy az ottani szemináriumban a tanítói pályára készüljön. Kellemetlenül lepődtek meg, midőn tudomásukra hozza, hogy merészebb tervek mozgatják lelkét, hogy vágyai Nikolsburgba vonzzák, a hol Hirsch Sámson Rafael széleskörű tevékenységet fejtett ki.

A német zsidóságot ebben az időben élénken foglalkoztatták vallásos kérdések. A legkiválóbb szellemek figyelme ezekre irányult. Új élet kezdett pezsegni a gyülekezetekben. A kegyelet, a melylyel a régi, tiszteletre méltó intézményeknek adóztak, azzal az erős vágygyal szövetkezett, hogy ujat alkossanak vagy eltávolítva a törmeléket, a régi alapokon szilárdítsák meg a vallás templomának repedező falait. Mások veszélyt láttak ebben a vállalkozásban és annak az aggálynak adtak kifejezést, hogy az ősrégi épület tatarozása megingathatná alapjait, kivetköztethetné eredeti jellegéből, hogy külső idomainak átalakulása karöltve járna belső lényegének kockáztatásával.

A braunschweigi, frankfurti és boroszlói rabbigyűléseken, a melyeknek egybehívását Philippson és Geiger kezdeményezték és szorgalmazták, minden merséklet mellett a haladás, sőt a határozott reform hangosan hirdették követelményeiket. A tagjaik számánál és jelentőségüknél fogva kiváló gyülekezetekben mint Hamburgban, Frankfurtban, Berlinben és Boroszlóban a maradiság hivei és a haladás szóvivői nyílt harcban állottak egymással szemben, az előkelő szellemek egész serege mérte össze fegyverét, ujságok, röpiratok tárgyalták a felvetett kérdéseket, az istentisztelet reformja és ezzel kapcsolatban a személyes messiásban való hit, a szombat, a házassági törvények, a vallásoktatás ügye, a szabad kutatás jogosultsága, egy zsidó theologiai fakultás létesítése, általános eszmecsere tárgyát tették; a reformnak, a haladó rabbinizmusnak hivei épp oly lelkesen és hévvel küzdenek, mint a pozitív történeti fejlődés vagy a hagyomány változat-

lan fenntartásának szószólói; szenvedélyes vitákban táborról-táborra szállanak a jelszók, Geiger és Tiktin, Salamon és Bernays, Holdheim és Hirsch mint a szélsőségek képviselőinek, Philipppsonnak, Frankelnak és másoknak nevei bejárják a községeket és mindenki azt hiszi, hogy az egyik vagy másik mellett állást kell foglalnia.

Meyer rabbit és Kayserling többi jóakaróit tehát gondolkodóba ejtette az ifjúnak abbeli elhatározása, hogy nem csak Hannoverbe nem tér vissza, hanem elhagyja Németországot és elmegy Nikolsburgba, hogy annál a férfiúnál folytassa tanulmányait, a kinek fényes tehetségét elismerték, de a kinek vallásos irányát nem helyeselték és a kinek működése, midőn visszatért Németországba, még a legmérsékeltebb haladás hiveinek felfogása szerint is végzetes következményekkel járt.

Hirschnek első és a német neoorthodoxia szempontjából legnevezetesebb művei: Igrósz Cáfón, Neunzehn Briefe über Judenthum von Ben Usiel, Horeb oder Versuch über Jissroel's Pflichten in der Zerstreuung, Erste Mittheilungen aus Naphtali's Briefwechsel és Zweite Mittheilungen aus einem Briefwechsel über die neueste jüdische Literatur, oldenburgi és emdeni tevékenysége alatt jelentek meg és széles körben mély benyomást tettek. Határozott állást foglaltak a reform — fejlődés — szószólóival szemben és védelmére keltek a haladás jogosultságát el nem ismerő orthodox felfogásnak.

Hirsch szerint a vallás összes kútfői és a törvény rendelkezései minden kiágazásaikban és alakulásaik-

ban szentek és sérthetetlenek. Feltétlen híve a rabbinikus zsidóságnak, a melyet összes formáival és fejleményeivel — azokkal is, a melyekben mások kinövéseket láttak — ideálizál. Mindnyájuknak van szellemi tartalmuk, a melyet meg lehet találni, ha az ember kellően keresi. A rabbinizmusban megvan mindaz, a mi által a vallás híve emberi hivatásának és zsidó vallásos kötelességének megfelelehet. Ennek a két feladatnak az életben egygyé kell válni, a törvényt a maga teljességében folytonosan kell gyakorolni és szellemi tartalmát elsajátítani; sem kényelem, sem valami külső érdek, pl. az emanczipáció nem jogosít fel a legcsekélyebb szertartásnak a feláldozására sem és a kik bármely czímen a rabbinikus törvény tekintélyét megingatni iparkodnak, ezt csak azért teszik, hogy a vallásos törvény kötelekeit lerázzák magukról; önzés, önkény, a külső földi élvezetek hajhászása készíti őket Izraél egységének a megbontására.

Hirsch nagy lelkesedéssel, határozottsággal és ékes-szólással adta elő elveit és noha erőltetett exegetikai magyarázatai és stilusának furcsaságai némi csorbát ejtettek a hatáson, a meggyőződés ereje és bátorsága, mely a túlnyomó többséggel szemben sem riadt vissza álláspontjának megvédésétől, az ellenkező irány képviselőinek is tiszteletet parancsolt. Czáfolják ugyan, kimutatják felfogásának és egész álláspontjának tartáhatatlanságát, de mindmegannyian és élükön Geiger Ábrahám, az ő legnagyobb ellenfele, meghajolnak kedélyének mélysége és erőteljes egyénisége előtt, mely nem ismer szebbet, mint meggyőzésének érvényt szerezni; de a szakkörökön kívül is élénk visszhangot

keltenek szavai, különösen a leveleknek akad számos olvasójuk és ha nem hódítottak is az azokban kifejtett eszmék, benyomás nélkül nem maradtak.

1846-ban a nagytehetségű és lángoló buzgóságu férfi munkásságának új tere nyílik. A híres nikolsburgi hitközség meghívja rabbijának és 1847-ben az országos rabbi polczára emelkedik. Kimagasló egyénisége számos tanítványt vonz körébe és ezek sorában Kayserlinggel is találkozunk, a ki tanítói, barátjai és rokoni tiltakozásának daczára elmegy Nikolsburgba. Hiába figyelmeztették az anyagi küzdelmekre, melyek emészteni fogják erejét, hiába hangoztatta Meyer rabbi, hogy az ő német egyénisége nem tud majd megbarátkozni a morva viszonyokkal, a nagy év a kis morva városban éri, a melynek talmudiskoláját nagy emlékek övezték és a melyről azt hitték, hogy Hirsch fel fogja támasztani régi dicsőségét és újból góczpontjává tenni a zsidó szellemi életnek.

A «morva levegő», a melytől Meyer kedves tanítványát féltette, nem ártott meg Kayserlingnek. Másfél évig tartózkodott Nikolsburgban talmudi és exegetikai tanulmányokat folytatva és különösen nyelvismereteit tanításban értékesítve. Benső kötelék szövődött közte és mestere között, a ki 1849 aug. 14-én kelt bizonyítványában a szokottnál sokkal melegebb hangon szól élénk tudományos ügyekezetről, erkölcsi jelleméről és vallásosságáról. Ez a kötelék nem lazult meg, midőn Kayserling elhagyta Nikolsburgot, hogy a talmudművelés más székhelyén gyarapítsa talmudi ismereteit.

Úgy látszik, hogy mégis csak visszavágyódott a német légkörbe. Prága, melynek rabbiszékét a nagynevű

Rapoport diszitette, nem felelt meg igényeinek, csak rövid ideig hallgatta Rapoport talmudi előadásait és egy boroszlói ismerősénél a boroszlói viszonyok felől tudakozódott azzal a szándékkal, hogy ott talmudi tanulmányait folytassa, egyszersmind pedig az érettségi, illetve a doktori vizsgára készüljön. De a válasz kedvezőtlen volt. Boroszlóban nem foglalkoztak talmudtanulmányokkal, azzal pedig, hogy majd idegen nyelvek tanításával módjában lesz fenntartania magát, egyáltalában nem lehetett biztatni; elment tehát Würzburgba, a hova Bamberger S. B. rabbi, a német talmudtudomány egyik legkiválóbb és legismertebb képviselője vonzotta.

Bamberger a talmudi irodalom alapos ismeretét, nagy olvasottságot és szigorú vallásosságot ritka szerénységgel, tanítványaihoz való atyai jóindulattal és más nézetűekkel szemben tanusított türelmességgel kapcsolt egybe. A német orthodoxia egyik oszlopa volt, de elutasított magától minden közösséget azzal a vakbuzgósággal, a melyre később Hirsch ragadtatta magát. Másfél évig volt Kayserling mestere és meleg rokonérzéssel kísérte törekvéseit későbbi években is.

A komoly tanulás idejét egy évi nevelői működés váltotta fel. 1851 április elejétől 1852 márczius végeig egy előkelő Majna/m.-frankfurti zsidó polgár — Ralph Mózes — házában él, hűséggel és gonddal tanítva és nevelve növendékeit; Hirsch szavai szerint «tisztelet és szeretet környékezte mindenfelől» és sajnálattal látták távozását abból a házból, a melyben megbecsülték tehetségét és elismeréssel adóztak kötelességtudásának és odaadásának.

A Frankfurtból való búcsúzással véget érnek vándorévei. Berlinbe megy, 1852 április 28-án beiratkozik az egyetemen és állandóan Berlinben is marad, míg csak 1861 deczember havában az aargauai kormány az endingen-lengnauai rabbiszékre meg nem hívja. A tudományszomj, mely Kayserling lelkét eltöltötte, Berlinben bőségesen talált kielégítést. Az egyetemen a kiváló férfiak egész serege képviselte a tudomány amaz ágait, a melyek különösen érdekelték és lángoló hévvel, egyszersmind pedig az érettebb korával járó komolysággal és fegyelmezett értelmiséggel kezdte meg főiskolai tanulmányait. Szive boldogan dobbant fel, midőn végre megvalósult régi vágya és megnyitak előtte a tudomány csarnokának kapui.

De az egyetem falain kívül is alkalma nyílt a berlini nevezetességek közelébe jutnia; tudományos és társadalmi összeköttetésének köre folyton tágult, megindul irodalmi tevékenysége, rövid idő alatt nagy arányokat ölt és régi tanuálmnyai sem pihennek, a melyek hivatva vannak őt papi pályára előkészíteni.

A legfényesebb nevekkel találkozunk egyetemi leczke-könyvében. Althaus, Beneke, Helfferich, Michelet és Trendelenburg mellett Boekh, Curtius, v. d. Hagen, Dieterici, Heyse, Hotho, Gosche, továbbá Lepsius, Ranke, a ki mély hatással volt reá, Hirsch, Gneist, Berner, Müller és Ritter, Benary, Nitzsch, Vatke és mások az elismerés legszebb jeleivel diszítik egyetemi éveinek ez emlékét, mely egyszersmind arról tanuskodik, hogy tanulmányai mily széles kört öleltek fel. Klasszika és ujabb filologia, æsthetika, régi és új történet, földrajz, a filozófia különböző ágai, theologia

és természettan foglalkoztatják abban a hat félévben, melyet a berlini főiskolában töltött. 1855 május 3-án hagyta el az egyetemet és ugyanabban az évben július hó 12-én nyerte el a tübingai egyetemen a doktori czímet.

Néhány hónappal egyetemi tanulmányainak befejezése után jelent meg első könyve is. Jóakaróinak biztatása készítette ennek az első kísérletnek a közzétételére. Különösen Helfferich Adolfnak, a jeles bölcésznek és sokoldalú írónak bátorítása és útmutatásai mozdították elő. A tanító és tanítvány közötti viszony csakhamar baráti kötelékké vált, a mely a két rokonlelkű férfiút az évek hosszú sorában egybefűzte és Helfferichnek fenmaradt leveleiben szépen tükröződik.

A zsidó történet egyik legkimagaslóbb alakja, a XVIII. századbéli berlini bölcs, ki a zsidóság fejlődésében új korszakot nyitott, Lessing meghitt barátja, kinek bölcseségét, írói tökélyeit és nemes jellemét a legnagyobb kortársak sorában Kant is bámulta, volt Kayserling első irodalmi munkájának tárgya, melynek czíme: *Moses Mendelssohn's philosophische und religiöse Grundsätze mit Hinblick auf Lessing dargestellt. Nebst einem Anhang einige bis jetzt ungedruckte Briefe Moses Mendelssohn's enthaltend.*

A könyv, mely Lipszében Mendelssohn Hermann, a berlini bölcs egyik ivadékának a kiadásában jelent meg, első fejezetében röviden elmondja Mendelssohn élete történetét, szól a berlini akadémiához, Abbt-hoz és különösen Lessinghez való viszonyáról, bölcsészeti fejlődéséről, írói tevékenységéről és az ú. n. popularfilozófiához való viszonyáról, párhuzamot vonva közötte

és Sokrates között; a második fejezetben tüzetesen méltatja bölcészeti tanait és kimutatja, hogy korántsem önállóság és kritika nélkül szükölködő követője elődjeinek, hanem sokban módosította methodusukat és rendszereiket és gyakran fordult a józan észhez, ha a spekuláció tévútra akarta vinni. A harmadik fejezet Mendelssohn vallásos elveit ismerteti, szól az egyház és az állam hivatásáról és azokról a határokról, a melyeket átlépniök nem szabad; azután áttér a zsidó vallásról való felfogásának és annak a hatásnak a méltatására, a melyet Mendelssohn tevékenysége a zsidók kulturájára tett. A negyedik fejezet Spinozához, Leibnitzhez és Kanthoz való viszonyát tárgyalja.

Kayserling első munkája, noha nem tagadható, hogy stilusa és egyes merész állításai a kezdőre vallanak, felkeltette az irodalmi körök figyelmét és a szerző neve gyorsan vált ismertté. Frankel nagytekintélyű haviiratában Beer Bernát, a zsidó irodalomnak neves művelője, beszélte meg tüzetesen és ajánlotta «az irányra és kivitelre nézve dicséretes» könyvet, melyet más lapok is jóakarattal fogadtak és kedvezően ítélték meg. «Érdemes munkára vállalkozott», írja Graetz, midőn annak a férfiúnak iparkodását világította meg, a kit két oldalról kicsinyítenek. Műve világos és érthető, teljesen feldolgozva nyújtja az anyagot.

Mendelssohn ezentúl is megmarad Kayserling érdeklődésének középpontjában. Kutatja élete történetének összes mozzanatait, folyton tanulmányozza műveit, kortársait, azt az egész nagy kört, mely vele kapcsolatban volt, elmélyed a XVIII. század többi vezérszemlémeinek munkáiban, hogy Mendelssohn alakja és

jelentősége annál élesebben domborodjék ki előtte. És e tanulmányok révén személyes összeköttetésbe lép a bölcsek ivadékaival is, a kik a családfő biográfiáját nagybecsülik és más előkelőségekkel megismertetik. A fennkölt lelkületű Mendelssohn Sándor, Mózes unokája, a legnyájasabb szavakkal hívja őt asztalához és midőn vallásos aggályainál fogva nem enged az első meghívásnak, a legkedvesebb módon megismétli a kíséreltet, minthogy Humboldt Sándornak óhajtja bemutatni.

De figyelme már irodalmi működésének kezdetén más körre is fordul. Spanyolország kutatásainak másik nagy tárgya. És Mendelssohnnál és koránál még többet köszön a spanyol zsidók története az ő tudományos munkájának. Egy félszázad lankadatlan buzgó-sága egy nagy és jelentős feladat szolgálatában! 1856-ban jelent meg első idevágó dolgozata Hirschnek Jeschurun nevű folyóiratában és élete utolsó napjaiban írta meg Spanyolországról szóló — fájdalom befejezetlen — cikkét a Jewish Encyclopedia számára.

Spanyolország a zsidók történetének legfényesebb és leggyászosabb lapjait tölti be. Virágzásuk és dicsőségük legbüszkébb emlékei, de sorsuk legtragikusabb alakulásai is a szép félszigethez fűződnek. Szellemi életük gazdagsága és a gyászos végzet, mely rájuk szakadt, egyaránt köti le a szemlélő figyelmét.

De a tudományos kutatás inkább azokat az alkotásokat kereste fel, a melyek a muhammedán környezetben keletkeztek vagy magukon hordják annak a szellemi életnek a nyomait, a mely az iszlám uralma

alatt egyesített tartományokban virágzott, míg a spanyol nyelvű irodalmi termékek méltatás nélkül szütkölködtek. A keresztény Jbéria zsidó lakosainak történetét is kevésbé művelték, csak körvonalait és legnevezetesebb mozzanatait ismerték.

Nagy feladatra vállalkozott tehát Kayserling, midőn a spanyol irodalom zsidó képviselőit hívta elő a multnak homályából és eddig meg nem kérdezett források alapján kezdte megírni a spanyol-portugál zsidók történetét. Új, ismeretlen világ tárult fel. És ezt egyedül az ő kutató szorgalma hódította meg a tudománynak. A meghódított birodalomnak pedig ő maradt ura mindvégig. A felfedező uton nem akadtak társai. Csak érdeklődőkre talált, de nem a nagy és kemény munka részeseire. Neve nemcsak egybe van kapcsolva a történet és irodalom e nevezetes szakaszának ismeretével, hanem egyértelmű vele. És ezt nemcsak zsidó és nemcsak tudományos körökben, hanem ezeken messze túl is elismerik.

1856—1859. megjelent dolgozatai túlyomóan ebből az ágból valók. Ismerteti Spanyolország zsidó drámai költőit, értekezik Áboáb Immánuelről, Don Pedroról és ennek zsidó kincstárnokáról: Sámuel Léviről, közzétesz és fordít zsidó-spanyol költeményeket, megírja Thomas de Pinedo életrajzát, megvilágítja a spanyol felfedezéseket és hódításokat zsidó szempontból, feléleszti az utolsó spanyol troubadour és kiváló orvosok emlékét és idevágó kutatásainak eredményeit abban a nagytartalmú könyvben foglalja össze, mely adatainak gazdagsága és tudományos hatásánál fogva mindig meg fogja tartani előkelő helyét az irodalomban.

A mű, melynek czíme: Sephardim. Romanische Poesien der Juden in Spanien. Ein Beitrag zur Literatur und Geschichte der spanisch-portugiesischen Juden, végig kíséri a spanyol zsidókat a pyrenei fél-szigeten való letelepedésüktől egészen addig a nagy válságig, a mely elsodorta őket abból az országból, a melynek kulturájában oly nagyjelentőségű tényezővé váltak. De nem hagyja el őket további vándorútjukon sem. Követi őket Törökországba és olasz földre, Hollandiába, Hamburgba és az új világba, felkeresve műzsájuk termékeit, a melyek idegen földön is a haza édes hangjain szóltak. Bámulatos szorgalommal kutatja fel mindazoknak a spanyol-portugál költői műveknek nyomait, a melyek zsidó szerzőktől származnak; a hol módjában van a forrásokat hallgatva meg, a hol ez nem lehetséges, a D. José Amador de los Rios, Adolph de Castro, Ticknor és más íróknál előforduló adatokat használva fel. Santob de Carrion, Juan Alfonso de Baena, Anton de Montoro, Duarte Pinhel, Usque Ábrahám és Sámuel, Moses Pinto Delgado, Dávid Abenatar Melo, Jacob Usiel, Miguel de Silveyra, Cardoso Izsák, Diego Beltran Hidalgo, Menasseh ben Israel, Antonio Enriquez Gomez, Isabella (Rebecca) Correa, Miguel de Barrios, Daniel Israel Lopez Laguna, Antonio Joseph tüzetes méltatásban részesülnek; másoknak, különösen olyanoknak, a kiknek zsidó származása nem áll minden kétségen felül, csak kevés adattal kísért nevével találkozunk. Életük rajzát pedig műveikből vont, eredeti szövegben vagy fordításban vagy mindkettőben közölt mutatványok élénkitik. És a szellemi alkotások képe a történeti események kere-

tébe van foglalva. Tanui vagyunk a szenvedéseknek, a küzdelmeknek, a mártírságnak. És midőn ezeket szemléljük, alkalmunk nyílik megismerkedni a spanyol történet legérdekesebb alakjaival, a spanyol kultúra sajátos jelenségeivel és kinövésével. De nemcsak tanulunk, hanem meg is vagyunk hatva. Az elegikus hang, mely az egész könyvön végigvonul, megrezegteti szívünk hurjait és midőn a bemutatott szellemi élet gazdagságában gyönyörködünk, az előttünk legördülő dráma minden egyes jelenete megrázza lelkünket.

A «Sephardim» jelentőségének megfelelt a fogadtatás, a melyben tudományos és irodalmi körökben részesült. Az összes szaklapok terjedelmes bírálatokat és ismertetéseket közöltek róla, egyes folyóiratok kivonatokat adtak belőle. A kifogások csak a könyv nyelvezetét és emphatikus hangját illették. Bámulattal adóztak a szerző ritka szorgalmának és alaposágának, elismerték, hogy műve, mely az új és rendkívül érdekes és fontos adatok hatalmas tárháza, nem csak a zsidó, hanem az általános irodalomtörténet megbecsülhetetlen gyarapítását jelenti és épp oly fontos a romanistákra, mint a zsidó irodalom és történet művelőire nézve. Még szigorú bírálói sem tagadták, hogy a benne nagy utánjárással és tudományos készültséggel összegyűjtött és feldolgozott anyag mindenkit kell hogy érdekeljen, a kit megkapnak az emberi sors nagy változásai, a kit gondolkodásra készítetnek a kultúra sokféle tüneményei, a kinek lelkét a legvéresebb vakbuzgósággal való küzdelemben tanusított bátorság és kitartás, a legnagyobb szenvedések közepette meg nem fogyatkozott szellemi energia és termékenység szemlé-

lete mélyen megindítja. Szerzője egy csapásra a tekintélyek sorába emelkedett kutatórainak eredményei csakhamar átmentek más írók műveibe és általános kifejezésre jutott az az óhaj, hogy a spanyol és portugál zsidóknak kilátásba helyezett története gyorsan kövesse ezt az első nagy művét.

Nem is váratott sokáig. De megelőzte egy kicsiny, de rendkívül érdekes és széles körben — francia és angol fordításban is — elterjedt történeti rajz: Ein Feiertag in Madrid, annak az 1680 június 30-án megtartott autodafének a leírása, a melyet II. Károly spanyol király, dicső őseinek példáját követve, ifjú hitvesének Bourboni Mária Lujzának a gyönyörködtetésére rendeztetett. A borzalmas aktus a nemes fejedelmi pár nászünnepeét fejezte be. A papok és barátok karának himnusában megzendült az áhitatos szózat: *Accende lumen sensibus Infunde amorem cordibus*, a király saját keze gyújtotta meg a máglyát, a melyen a névszerint is felsorolt konok zsidók hithűségüket pecsételték meg. Joseph del Olmo, Alcayde y Familiar del Santo Officio írta le hivatalos jelentésében ezt az autodafét és e rendkívül ritka műből vette Kayserling rajzának vonásait. Kiegészítése a Sephardimnak.

Egy év múlva megjelent a *Jahrbuch für die Geschichte der Juden und des Judenthums* első kötetében a történetnek a mallorcai zsidókról szóló szakasza és ugyanabban az esztendőben fejezte be az egész mű első kötetét, mely *Die Juden in Navarra, den Baskenländern und auf den Balearen* czímmel 1861-ben jelent meg.

Ebben a könyvben Kayserling történetírói hivatott-

sága már teljes jelentőségében nyilvánul. Széles forrástanulmányok bőséges, eddig ismeretlen anyagot szolgáltatnak neki és azt most már általánosan elismert ügyességgel alakítja történeti képpé. Itt is felfedező, gyűjtő és feldolgozó egy személyben. De már a formának is ura. Minden élénkség mellett a könyvön átvonuló hang nyugodtabb, a történet méltóságához illő és ha meleg rokonérzéssel, gyakran könyvek között beszéli is el a szenvedők szomorú sorsát, mégis óvakodik kifakadásoktól, a melyek a Sephardim egyes bírálóit tiltakozásra készítették. Kiváló figyelmet fordít a kulturtörténeti mozzanatok méltatására, tüzetesen foglalkozik a jogi- és társadalmi helyzettel, a szellemi élettel és érdekesen szól a kereskedelmi és közgazdasági viszonyokról. A függelékben közölt ritka és nagyfontosságú oklevelek, a melyeket nehezen megközelíthető forrásokból meritett, gyarapítják a mű becsét, a mely a szakkörök osztatlan tetszésével találkozott.

A történettel egyidejűleg egy másik becses és sokat olvasott munkával gazdagította az irodalmat. A Jahrbuch második kötetében közzétette annak a férfiúnak az életrajzát, a ki származásánál fogva szintén a pyrenéi félszigethez fűződött és költői művei folytán a Sephardimban is helyet foglal. A nagytevékenységű Menasse ben Israel, a hollandi zsidóság egyik legkimagaslóbb alakja, a fényes nevű tudós, a kivel korának legkiválóbb férfiai összeköttetést kerestek, az angol zsidók honalapítója, az ő tollának köszöni a legméltóbb emléket, a melyet az irodalom állított neki. Menasse ben Israel. Sein Leben und Wirken. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Juden in England

aus den Quellen dargestellt, czímmel jelent meg — külön kiadásban is — a nem nagyterjedelmű, de rendkívül érdekes és becses történeti adatokban bővelkedő könyv, melyet Dr. F. da Sola Mendes 1877-ben angolra fordított.

Ezekhez a művekhez a kisebb dolgozatok egész serege csatlakozik, a melyek Hirsch Jeschurun, Frankel Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judenthums, Prutz Deutsches Museum, Philippson Jüdisches Volksblatt és Allgemeine Zeitung des Judenthums című folyóiratában, évkönyvében, valamint a Wertheimer és a Winter-féle Jahrbuchban megjelentek. Legnagyobb részük Mendelssohnnal és korával, valamint a spanyol zsidókkal foglalkozik, de vannak közöttük más tartalmuak is nem csekély számban. Figyelme átkarolja az egész zsidó történetet és az irodalom nagy részét, — a Jahrbuchban ő ismerteti az új jelenségeket — és mindezek mellett folyton új anyagot gyűjt, megveti a harmincz évvel később megjelent Biblioteca española-portuguesa-judaica alapját és elkészíti nagy Mendelssohn művét, mely 1862-ben jelent meg.

De ezt az évet fontos változás előzte meg. Kilencz évi berlini tartózkodása talán soha nem sejtett eredményekkel járt. Túlszárnyalták az ifjú legmerészebb ábrándjait. Ismert és tisztelt nevet vívott ki magának a tudományban, — az Ersch und Gruber-féle encyklopedia is munkatársainak sorába hitta — és egyéniségének kiválóságai, tiszta és független jelleme, nyíltszivűsége, egyeneslelkűsége, nemes idealizmusa, önzetlensége, áldozatkészsége, meghódították számára

azok rokonérzését és nagyrabecsülését, a kikkel a sors összehozta.

A jóakarát, a melylyel pártfogói megajándékozták, benső barátsággá fejlődött. Frensdorff, Meyer, Wiener, Hirsch, Bamberger sűrű összeköttetésben vannak vele, élénken érdeklődnek tanulmányai, irodalmi kísérletei és jövője iránt, örvendenek első sikereinek és a menyire módjukban van, előmozdítják további pályáján. Különösen Meyer tesz meg mindent, hogy útját egyenesse. Óvja anyagi gondoktól, éber figyelemmel kíséri tanulmányait, egészségi állapotát, majd útmutatásokkal szolgál neki midőn írni kezd, jóakarattal, de szigorú igazsággal bírálja dolgozatait és azon van, hogy biztos révbe jusson.

Az ő tanácsának és folytonos intelmeinek minden esetre részök van abban, hogy Kayserling, a ki sikerei, kellemes és előkelő összeköttetései és talán vele született hajlamai folytán is édeskeveset törődött a jövővel és a kedvetlenség és türelmetlenség egy-egy pillanata után annál boldogabbnak érezte magát függetlenségében, tanulmányai között, nemes, fenkölt gondolkodása és nagytudományu emberek társaságában, lemondott arról a szándékról, hogy kizárólag az irodalomnak szentelje magát és gyakorlati életcélra kezdte irányítani figyelmét.

Ennek azonban még egy másik, sokkal hathatósabb oka is volt. Özvegy Carlbergné házában, a fiatal tudósok, írók és zenészek e gyűlőhelyén, megismerkedett Philippson Bertával, a kinek atyjához irodalmi munkássága révén már előbb közeledett. A szőke fürtű, alacsony termetű, szikár, de érdekes és megnyerő

arczú fiatal író és az üde, élénk, művelt leány egymás iránti érdeklődése erős vonzalommá fejlődött és 1861 január 7-én jegyet is váltottak. Ez a komoly lépés arra készítette Kayserlinget, hogy megfogadja régi jó-akarójának és hűséges barátjának gyakran ismételt tanácsát, hogy a szabad írói életet egy tudásának és készülségének megfelelő hivatallal cserélje fel.

Berlinnek akkor nem volt ugyan theologiai főiskolája, de bőséges alkalmat nyújtott a papi hivatásra való készülésre. Nem szűkölködött a Talmud jeles művelői nélkül, a zsidó tudomány a legfényesebb nevekkel volt képviselve, a szószéken pedig Sachs Mihály, a költői tehetségű tudós, az egyházi szónoklat elismert mestere, ragyogtatta ékesszólását. Talmudi és hasonló tárgyú tanulmányaiban különösen Landsberger Mihály és Philippsthal Dób Bär mozdítják elő Kayserlinget — Philippsthal megadja neki a hattárát is — Sachsnak szónoklatai pedig, a melyeknek szorgalmas hallgatója, hozzájárulnak szónoki képességének fejlesztéséhez, izlésének kiműveléséhez.

Ezeknek a beszédeknek a varázsa akkor is hatott még, midőn Sachs ajkai már rég elnémultak volt. Ha elfelejtették is a berliniek, írja Steinschneider egy Kayserlinghez intézett levélben, hogy mit mondott, azt, hogy miképpen beszélt, nem felejtik el. És ennek nyomai észrevehetők Kayserling régibb szónoklatain is. Csak későbbben vetett le magáról minden alaki béklyót és haladt egészen szabadon és önállóan a saját útján.

Szónoki rátermettségének első bizonyítékaival Berlinben találkozunk is, a hol az 1859. és 1860. évi nagy

ünnepeken kisebb templomokban prédikált. Az elért siker bátorította és Odera m. Frankfurtban mondott beszédei oly benyomást tettek, hogy a rabbiszék elfoglalása csak tőle függött.

De a frankfurti község békéje fel volt dűlva. Az orthodoxok a haladás hiveivel heves harcban állottak és Kayserling előre láthatta, hogy annak izgalmi őt sem fogják elkerülni és üdvös tevékenységnek gátat fognak vetni. Tehát inkább arra tökélt el magát, hogy elhagyja Németországot és a Svájcba megy, a hol most másirányú küzdelmek kötötték le a figyelmét. Az aargai kormány kinevezi rabbinak, 1861 deczember 1-én megtartja esküvőjét Magdeburgban, 5-én székfoglalóját Endingben és 14-én Lengnauban, az ő kettős községében, a melynek ezentúl munkáját szentelte — míg csak nagyobb hatáskör nem nyílt meg számára.

Nehezére esett a búcsúzás. Erős kötelékek fűttek a nagy városhoz, a mely szellemének táplálékot, munkájának anyagot, törekvéseinek buzdítást nyújtott. Sulyos aggályok zaklatták lelkét. Hogyan fogja a világforgalomtól oly távol eső svájci falukban kutatásait folytatni, lesz-e módjában a már összegyűjtött tudományos anyagot kiegészíteni és feldolgozni és mi fogja pótolni neki azok meghitt barátságát, a kiknek közelében oly boldognak érezte magát, a kiknek társasága nemcsak a legnemesebb gyönyörök kutfeje volt számára, hanem lényegesen hozzájárult szemkörének folytonos tágulásához, egész valójának harmonikus fejlesztéséhez? Cassel, Helfferich, Sachs, Steinschneider és neje, Wihl, a Mendelssohn és Wulf családok

meleg rokonérzéssel vették körül — házukban, írja Steinschneider, az ön helye alig lesz többé betöltve — fiatalabb barátjai és tanítványai rajongó szeretettel csüngtek rajta, irodalmi tevékenysége révén a legkíválóbbróló irókkal és tudósokkal érintkezett, másokkal pld. Wolf Nándorral és Müller Alajossal Bécsben sürú levelezést folytatott, vajjon az elvállalt hivatallal járó apró kötelességek és gondok, terhek és zaklatások nem fogják-e kétszeresen éreztetni vele mindannak hiányát, a miről most lemondani kénytelen?

De elfojtja aggályait és noha ismeri az áldozat nagyságát, szivesen hozza meg, mert egy minden másnál hatalmasabb érzelem azt parancsolja neki, hogy az új kötelék kedveért bontsa fel a régieket. Elhagyja Berlint, új munkakörbe lép, jóakaróinak és barátjainak meleg óhajai kísérik és a régi kötelékek sem szakadnak el.

Endingen és Lengnau a svájcezi zsidók ghe ttójának tekinthetők. Csak a badeni grófságban túrték meg őket, a hol már a 16. században találkozzunk velük. Hét család telepedett le abban a két helységben, a melyet megnyitottak előttük és a melyben bátorságban éltek. A tartománynagyok oltalmában részesültek, de azt mindig — csak 16 évre szóló — drága áron meg kellett fizetniök. Osztályosai voltak a középkori megszorításoknak és megaláztatásoknak. Nem engedték meg nekik, hogy földet vagy házat vegyenek, hogy kereszténnyel egy földél alatt lakjanak, a házasságkötést feltételekhez fűzték, a külön zsidó eskü gyaláztatát háritották reájuk.

Csak a 18. század alkonyán változtak meg ezek a szo-

moru állapotok. 1792-ben újították meg utólszor a kiváltságlevelet. A francia forradalom és az emberi jogok proklamálásának hatása alatt több fenkölt gondolkodású svájci államférfiu az aargai zsidók sanyarú helyzetének megszüntetését kezdte erélyesen szorgalmazni. Összesen csak 147 családról volt szó, de ezeket sem akarták meghagyni többé abban az emberi méltósággal össze nem férő állapotban, a melyben eddig tengődtek.

Csak lassanként szűntek meg az egyes sértő megszorítások. 1802. szeptember 21-én a francia okkupáció alatt a középkorra emlékeztető fosztogatások rázták fel őket nyugalmaikból, de azért az emancipáció ügye nem akadt fenn; az 1809. május 5.-i törvény polgároknak ismeri el őket, csak letelepedésüket korlátozza; 1846-ban a megszorítások eltörlését kéri és a nagy tanács május 7-én tartott ülésében a legkiválóbb tanácstagok szorgalmazására enyhíti is az illető törvény sértő intézkedéseit, 10 évvel utóbb a szövetségtanács nemcsak szabad kereskedést enged nekik, hanem fölruhazza őket politikai jogokkal. Ezt a határozatot pedig az összes kantonokkal azzal a felszólítással közli, hogy minden ezzel ellenkező törvényt helyezzenek hatályon kívül.

Az egyenjogusítás fokozatos megadásával karöltve járt szellemi és kulturális előmozdításuk, népnevelési és istentiszteleti intézményeik támogatása. Az 1833. június 27.-i törvény rendezi az iskolaügyeket, az 1852. évi a nevelési igazgatóság felügyelete alá helyezi a zsidó kultuszt, 1853-ban az aargai rabbinátus ügyei kerülnek szabályozás alá. A két község lelkeszi

hivatalát ugyanis rendszerint egy rabbi viselte. De gyakori nézeteltérések, sőt súlyosabb egyenetlenkedések, a melyek a hatóságoknak okot szolgáltatottak arra, hogy a községek ügyeivel kelletténél többet foglalkozzanak és a rabbi tisztség egységét is megbontották, kívánatossá tették a rabbi jogainak és kötelességeinek pontos megállapítását. Fürst Gyula endingeni rabbi visszalépése és Dreifuss Wolf lengnauai rabbi halála után a községek egyesültek és Kayserling a testvérközségek rabbiszékét foglalta el.

A hangulat, a mely lelkében uralkodott, midőn az új munkakörbe lépett és a mód, a melyen hivatását és feladatait felfogta, azokban a beszédekben tükröződik, a melyekkel hiveit tevékenységének küszöbén köszöntötte. Endingenben Zekarja harmadik fejezetének hetedik verséhez, Lengnauban pedig Mózes első könyve negyvenkilencedik fejezetének tizenötödik verséhez füzte szavait.

Hálát ad Istennek, a kinek kegye mindig vele volt, kifejezi abbeli reményét, hogy meg fogja nyitni előtte a sziveket és ünnepélyesen fogadja, hogy hűséges kötelességtudással a hivek szeretetének megóvásán fog iparkodni. Erre programjának a kifejtésére tér rá. Különösen második beszédében szól világosan céljairól és szándékairól. És a mi mondani valója van, szépen és harmonikusan illeszkedik bele vezérigéjébe, a melyet nemcsak szószerint, hanem a hagyományos felfogás alapján magyaráz. «És látta a nyugalmat, hogy jó és a földet, hogy kellemes és lehajtotta vállát, hogy hordozzon és a munkás robotjáé lett.» A nyugalomban nem kényelmet, hanem békét lát, a kellemes föld, a

melynek művelésére ki van szemelve, Izraél szent földje: szellemi élete, tana, tudománya, a melynek gondozása nem szünetelhet a szabadság és egyenjogúság közeledő napjaiban sem, vállának lehajtása pedig nemcsak béketűrést, a hivatallal járó bajok és kellemtlenségek férfias és készséges elviselését, hanem a tradíció értelmében az ifjuság nevelésének felkarolását jelenti. A serdülő nemzedéknek nemcsak a vallás szent igazságait, hanem a tudomány kincseit is fel kell vennie magába, szakítani kell azzal a balhittel, hogy tudás és igazi vallásosság nem férnek össze, hogy ismeretekre csak a vallásosság árán lehet szert tenni. Azon lesz — ezzel az ünnepélyes ígérettel zárja a beszédet — hogy minden egyes hívét támogassa és előmozdítsa, de soha sem fogja magát oly dolgokba ártani, a melyek lelkeszi hivatásának körén kívül esnek, mindenkor pedig az egész gyülekezet érdekei fognak szeme előtt lebegni, semmiféle mellétekintet nem fogja meggátolni abban, hogy nyíltan és őszintén mondja ki nézetét, valahányszor a közjó ezt így parancsolja.

A székfoglaló beszédeiben világosan, nemes egyszerűséggel és közvetetlenséggel hirdetett elvek vezérelték kilencz évi svájci működését. Midőn megkezdte, az orthodox elemek voltak túlsúlyban. És ezek nem szívesen látták szabadelvü irányát, zokon vették azokat a csekély reformokat is, a melyeket a mély vallásosságu, alapjában konservatív gondolkodásu, de mégis a fejlődés eszméjének hódoló rabbi a vallásos gyakorlatban kezdeményezett, de erélye, szókimondása, önállósága és függetlensége mindenkivel szemben, nyá-

jassága és előzékenysége, nyiltlelkősége és jószívűsége, a tekintély, a melyet tudományos jelentősége, hírneve s a legkiválóbb svájci államférfiakkal, tudósokkal és írókkal való összeköttetései adtak neki, a férfias bátorság, a melylyel csakhamar síkra szállt az emancipációért és összemérte fegyvereit annak ellenével, élet vették minden ellene intézett támadásnak és napról-napra szorosabbra fűződött a kötelék, a mely hiveihez kapcsolta. Neje volt az első asszony Endingenben, a kinek hajviselete nem felelt meg az ósdi szokásnak. Már ez is elegendő volt arra, hogy az orthodoxia szóvivői: Dreifuss Benczion, Guggenheim Mózes, Wyler Mihály Endingenben, Guggenheim Dávid Lengnauban megvonják bizalmukat attól a férfiútól, a kinek még a tudományos működésben is nyilvánuló konzervatív szelleméről és a múlt iránt való kegyeletéről egy Rapoport is elismeréssel szólt és megesett, hogy midőn egyszer predikációjában heves szavakban kelt ki az uzsora ellen, közbekiáltások hangzottak fel a templomban, a melyek nem a legnyájasabb módon a szószék elhagyására szólították fel a szónokot; de ezek az apró küzdelmek nem lohasztották buzgóságát és időjártával általános méltánylásra találtak törekvései. Igaz, hogy nem sokan voltak, a kik felismerték azok jelentőségét és megértették Kayserling eszméit és útjait — Dreifuss Márk tanító, dr. Bloch orvos és még vajmi kevesen a közel 1800 lélekből álló községekben. De a megértés hiányát pótolta a bizalom és a kételyeket eloszlatta a szeretet. Olyanokkal pedig, a kik hivatalának tekintélyét sértették meg, el tudott banni.

Az emanczipáció ügye már működésének kezdetén hívta sorompóba. Az egész Svájc érdeklődését a zsidók kötötték le és a külföld figyelve is feléjük irányult. Mintha európai ügygyé fejlődött volna sorsuk alakulása. Az aargai nagy tanács a sajtóban ellenőrszított és már komoly jellegű tüntetésekben is kifejezésre jutott ellenséges érzületet azzal vélte a leghatásosabb módon elfojthatni, hogy a kormánynak az emancipációra vonatkozó javaslatát elfogadta. (1861. decz. 17.) Az ultramontán papoktól felbujtogatott nép azonban annál erősebb ellentállást fejtett ki. Megmozgattak minden követ, hogy az első tanácskozásban elfogadott törvényjavaslatokat visszavonják, népgyűléseket tartottak, röpiratokat terjesztettek, a melyekben a zsidók származását, jellemét és viselkedését ócsárolták és aláírásokat gyűjtöttek a nagy tanácshoz intézendő petíciók számára.

1862. május 15-én másodszor került a zsidó törvény a nagy tanács elé. Heves vita keletkezett. A legkiválóbb államférfiak szóltak hozzá a kérdéshez, megvilágították fontosságát és a döntés következményeit. Fényes beszédekben védték a zsidók ügyét. Különösen Keller Ágost kormánytanácsos, a szabadság és felvilágosodás rettenthetetlen bajnoka, a kinek nevéhez a kolostorok megszűnése és a népnevelés ügyének fellendülése fűződik, a jezsuiták rettegett ellenfele, a ki hatalmas vádiratban szállt síkra a Baselben tanított Gury-féle moraltheologia ellen és 1870-től fogva az ó-katholikus mozgalom vezére volt a német Svájcban, a nagy szónok, a kinek a hálás svájci nép 1889-ben emlékszobrot állított, hatalmas beszédben

czáfolta a zsidók ellen emelt vádakat és a teljes egyenjogusítást követelte. Ezzel a férfiúval, ki mint tanulmányigazgató — közoktatási miniszter — kinevezte a rabbit és a kit az ultramontánok éppen úgy gyűlöltek, mint a zsidókat, a kiknek ügyét magáévá tette, lépett Kayserling szoros viszonyba. Az emancipáció volt beszélgetésük tárgya, midőn bemutatkozott neki.

A nagy tanács 113 szavazattal kettő ellenében újra elfogadta a törvényt. A szabadság hívei büszkék voltak a fényes sikerre. A zsidók öröme pedig az endingeni templomban tartott hálaadó istentiszteleten és Kayserling mély hatású ünnepi beszédében jutott kifejezésre. De Schleuniger, az ultramontán «Botschaft» szerkesztője, nem riadt vissza a legnemtelenebb fegyvertől sem. Aljas rágalmakkal halmozta el a zsidókat, a többek között azt állítván, hogy imakönyvükben előfordul az a kitétel: átkozott legyen a nazareti Jézus, úgy hogy a kormány fölvilágosítást kért Kayserlingtől, a ki még mielőtt a hivatalos felszólítást megkapta, Aarauba sietett, hogy a kormány oltalmát kieszközölje. Kora reggel jelentkezett Kellernél és tudomására hozta abbeli szándékát, hogy Schleuniger ellen fel fog lépni és nyilvánosan rágalmazónak fogja nevezni. Keller beleegyezett és Kayserling az ő magánlakásán írta meg a nyilatkozatot, a mely az összes svájcki és a legtekintélyesebb külföldi lapokban megjelent. Az Aarauban megjelenő «Schweizerbote»-nak maga Keller küldötte meg azonnali közlés végett. A nyilatkozatot nem sokára egy Schleuniger ellen irányított nagyobb röpirat követte: Vollständige Widerlegung der gegen die Juden erhobenen Anklagen und

Verleumdungen». Névtelenül jelent meg és 5500 példányban terjedt el.

Ezzel azonban a vihar nem csendesült el. A nagy tanácsnak, a melynek szabadelvüisége szemet szúrt az ultramontánoknak, meg kellett buknia. Hat ezer polgár szavazatára volt szükség, hogy lemondásra kényszerüljön. De a tizezret is meghaladta azok száma, a kik június 20-án azt a kivánságot nyilvánították, hogy a május 15.-i törvényt töröljék el és a nép döntése alá bocsássák az ügyet, július 27-én pedig 25.000 szavazat esett (16,000 ellen) a nagy tanács felfüggesztése mellett. Örömtüzek gyúltak ki a hegyeken és taracklövések hirdették a türelmetlenség diadalát.

De a nép csakhamar átlátta, hogy az izgatók nem az ő javáért, hanem saját érdekeikért küzdenek. A két héttel utóbb megejtett választásokon ismét a szabadság régi, kipróbált harczosait küldötte ki a nagy tanácsba, a melynek többségét az emanczipáció hívei tették. Már augusztus 25-én tartott első ülésén tárgyalta a zsidótörvényt és megbízta a kormánytanácsot, hogy a tanács legközelebbi (nov. havi) gyűléséig vagy tegyen javaslatot a zsidótörvény módosítása érdekében, vagy pedig terjeszsze a kérdést a nép elé.

A zsidók sem voltak tétlenek. Augusztus havában a szövetségtanácshoz fordultak a július 1-én hatályba lépett törvényben megadott jogok védelme végett és midőn a november 11-én megtörtént népszavazás 26,702 szavazattal 7733 ellenében a törvény teljes megváltoztatását határozta el, újabb petíciót küldöttek Bernbe. Kayserling felszólítására pedig november 23-án Altenben több, az emanczipáció ügyét szivén

hordó és hitrokonaik művelődése iránt melegen érdeklődő lelkes férfiú találkozott, a kik Kayserling indítványára a svájci izraeliták (Israeliten in der Schweiz) kulturegyesületének a megalapítását határozták el. Az egyenjogusítás előmozdítása mellett az oktatás fejlesztését és az ifjuságnak megfelelő életpályákra való nevelését tüzték ki az egyesület céljául. Az egybehívó mellett Dreifuss Lipót (Basel), Dreifuss Gusztáv (Biel), Guggenheim Dániel (Baden) és Bennays Lajos (Zürich) voltak az ideiglenes bizottság tagjai, a kiknek buzgó-sága folytán a tagok száma csakhamar meghaladta a százat és egy hónappal az alapítás után megtartották Badenben az első közgyűlést.

Ezen a közgyűlésen Kayserling figyelmét arra a körülményre irányozták, hogy a Svájc Francziaországgal, Belgiummal, Hollandiával és más államokkal újabb kereskedelmi szerződések megkötése érdekében tárgyalásokat folytat. Az idegen államok polgárainak — svájci tartózkodásuk alatt — nyújtandó kedvezményeket pedig a keresztény hitvalláshoz kötötték. Ennek a megszüntetésére irányult tehát mindenekelőtt Kayserling törekvése.

Francziaország iránt teljes bizalommal lehetett. A nagy befolyású Cohn Albert, a kivel már előbb irodalmi munkássága révén összeköttetésben állott és a ki a svájci zsidók sorsa iránt is a legmelegebb érdeklődéssel viseltetett, arról biztosította, hogy Francziaország nem köt szerződést, ha a zsidók szabad letelepedésére vonatkozó megszorításokat tovább is fenn tartják. Earl Russel angol külügyminiszternél, a ki különben is a lelkiismereti szabadság híve és egyik

szállt az egyenjogusításért — vele egyetemben erélyesen karolja fel az ügyet. Kayserling Godefroi felszólítására rendelkezésére bocsátja a szerződés meggátlására szükséges anyagot, a terjedelmes emlékiratot kinyomatja, a hollandi képviselőkkel közli és csakhamar kitör a vihar, előbb a hollandi sajtóban, majd a kamarában és a törvényjavaslat 33 szavazattal 17 ellenében elbukik.

A zsidó Kantonban ezalatt tovább folyt az ultramontanok izgatása. Hiába való volt a szövetségtanács figyelmeztetése, hogy minden újabb zsidótörvénynek az 1856. szeptember 24.-i szövetséghatározathoz kell alkalmazkodnia, a nagy tanács 79 szavazattal 61 ellenében elveti az egyenjogusítást és nem törődve a kormány komoly intelmeivel, június 27-én másodsor is megtagadja a zsidóktól a szavazati jogot. Az emancipáció bukását pedig nyomban követte a már megadott polgári jogok eltörlése és a nagy tanács 64 szabadelvű tagjának tiltakozása daczára a szövetséghatározat végrehajtásának az elejtése.

Ez az aggasztó fordulat arra készítette Kayserlinget, hogy a szövetségtanácshoz forduljon jogorvoslat végett. A községek illetékes képviselői mindenféle okból nem akarták megemberelni magukat, sok habozás és fontolgatás nélkül tehát ő írja meg a svájci zsidók nevében a petíciót és Bernbe megy, hogy átadja. Dubs szövetségtanácsos nyomban el is olvassa és azt tanácsolja, hogy most már a teljes polgárjogot kérje. Ha szombat reggelig megkapja az ilyen irányban átalakított folyamodványt, még az nap hajlandó azt a szövetségtanács elé terjeszteni. Kayserling még fel-

előharczosa volt, Adler chiefrabbihoz intézett levele folytán a Board of Deputies of British Jews tette meg a szükséges lépéseket, a melyeknek sikerében kételkedni nem lehetett. De Belgium és Hollandia megnyerése már nehezebb volt. Kísérletet tett több magasállásu brüsseli, haagai és amsterdami férfiunál és Cohn Albert összeköttetései nagyban előmozdították ebbeli tevékenységét is, de a klerikális Belgiumtól sokat várni nem lehetett. A képviselőkamara 1863. márczius 27-én tartott ülésén heves viták folytak arról, hogy a svájci zsidók kivételes törvényeknek vannak alávetve, de a kormány abbeli ígéretére, hogy a szövetségtanácsnál kellő óvatossággal szóvá fogja tenni a dolgot, majdnem egyhangulag elfogadták a szerződést.

Nagyobb eredménnyel járt fáradozása Hollandiában. Sarphati S., a szefárd község elnöke, az États Provinciaux de Hollande tagja, a kiváló természet-tudós, Amsterdam legtöbb tudományos egyesületének elnöke, a hollandi zsidóság egyik legfényesebb nevének viselője, a ki Kayserlinghez intézett levelében azt írja, hogy nemcsak hírből ismeri, hanem műveit is tanulmányozta és még egyes értekezéseinek is birtokában van, büszkén hivatkozva arra, hogy a «Sephardim» számos ivadéka családjához tartozik, készségesen igéri meg közbenjárását és Godefroi M. H., a nagytekintélyü jogtudós és parlamenti szónok, a hollandi törvénykezési eljárás reformátora, az első zsidó, a kire Németalföldön miniszteri tárczát bízta és a ki magas polczán is a legmelegebb érdeklődéssel viseltetett hitfelei iránt — 1872-ben és 1876-ban is a Romániával kötendő kereskedelmi szerződés tárgyalásakor síkra

keresi Stämpflit, a legkiválóbb svájci államférfiút és azután haza siet, újból megszerkeszti a peticziót, néhány hívével aláíratja és péntek este Badenbe küldi, hogy másnap Bernbe érjen és a szövetségtanács elé kerüljön.

A szövetség és nemzeti tanács, valamint a rendek tanácsa nem zárkóztak el az igazság hangos szózata elől.

Megadták a zsidóknak a polgárjogot. Kayserling, a kinek lankadást nem ismerő buzgósága és rettenthetetlen bátorsága megnyerte számára a nagy svájci államférfiak rokonérzését és nagyrabecsülését, maga is jelen volt a nemzeti tanácsnak július 27-én tartott ülésén, a mely a zsidók ügyét tárgyalta. A szövetségtanácsnak Jaeger (Aargall) ügyvédtől bővített és a kiküldött bizottságtól csak keveset módosított javaslata, mely az aargalli nagy tanács zsidóellenes törvényének az eltörlésére irányult, öt órai vitát váltott ki, a melyben Baldinger, az aargai ultramontán párt vezére, Jaeger, Dubs, Keller, Hoffmann, Bürli, Ramperger, Fazy összemérték fegyvereiket. James Fazy, a genfi forradalmár, Jules Simon és Klapka barátja, a többek közt a következő szavakat harsogtatta a tárgyalásba: Van még ágyu, a melylyel kényszeríteni lehet ezt az Aargaut, hogy a zsidókat svájci polgároknak ismerje el.

Erre nem volt szükség. Augusztus 27-én az aargai nagy tanács 89 szavazattal 64 ellen elismerte az aargai zsidóknak mint svájci polgároknak választói jogát és felhatalmazta a kormánytanácsot, hogy a szövetség-hatóságokkal indítsa meg a tárgyalásokat a

honosítási kérdés érdemében és gondoskodják arról, hogy a korlátlan letelepedési jog megadassék.

A szabadság ügye tehát diadalt aratott. Az ultramontánok ugyan nem adták be derekukat és még a szövetségreviziót is kezdték hangoztatni, de az emberi jogok őrei résen állottak és Kayserlingnek is gondja volt arra, hogy a nehezen elért eredmények újból kárba ne vesszenek.

A küzdelem történetét maga írta meg a Frankel-féle Monatsschriftben. Egyes részleteket egy budapesti lapban beszélt el 1889-ben, ezekben a sorokban felhasznált levelezése is igen becses adatokat tartalmaz. Már 1863-ban tervezett, az emancipáció történetének szánt nagyobb munkája azonban nem jelent meg.

Még több évnek kellett eltelnie, míg a papok befolyása alatt álló svájci nép a zsidók emancipációjával megbarátkozott. 1865-ben a basellandi kanton p. a francia kereskedelmi szerződésnek a zsidókra vonatkozó intézkedései daczára nem akarja a francia zsidóknak a letelepedést megengedni, a kultuszszabadság ellen heves küzdelmek folynak és ezen nem csodálkozhatunk oly országban, a melyben eretnek tanok hirdetése miatt nyilvános megvesszőzésre ítéltettek valakit. Uri kanton dicsekedett ezzel a kiváltsággal és a büntetést abban az esztendőben Altorfban végre is hajtották.

Ezek a küzdelmek igénybe vették Kayserling férfini erélyét és ő meg nem hátrálva és bátran forgatta is a fegyvert, melyet az igaz ügy kezébe adott. Külföldi barátjai és jóakarói szívesen támogatták, a svájci szabadelvű államférfiak pedig örömmel köszöntötték

benne a harcedzett és hozzájuk méltó fegyverbarátot, a ki sikerei közepette is meg tudta óvni azt a szerénységet, mely mindenkor lényének dísze volt és a kit soha sem tett elbizakodottá az az önérzet, a melylyel hitfeleinek jogaiért sikra szállt. Neve csakhamar a legnépszerűbbek sorába emelkedett és jellemző arra a nagy tekintélyre nézve, a mely őt a legmagasabb körökben is övezte, hogy midőn Dufour tábornok és Dubs szövetségelnök, a kik a genfi konvenczió megalapítása-kor a Svájcot képviselték, 1866-ban az egész országból harmincznyolcz bizalmi férfit Bernbe hívtak a svájci országos egyesület megalakítása végett, a díszes körbe, a melyben a büszke nép színe-java foglalt helyet, őt is felvették.

Ennek a nagy tekintélynek pedig nemcsak hívei, hanem a svájci összes zsidók, sőt még azok a külföldi hitrokonok is, a kiket érdekeik a Svájc-hoz kapcsoltak, hasznát látták; a vallás- és kultuszszabadság ügye óriási lépésekkel haladt előre, s zsidók helyzete pedig egy évtized alatt teljesen megváltozott, — csakhamar a legelőkelőbb állásokban, egyetemi tanszékeken, nagy intézetek élén találkozunk velük.

Sok izgalomra adott okot a rituális metszés kérdése. Már az ötvenes évek elején azzal az állítással találkozunk egyes kantonokban, hogy a zsidó rítus szerint való metszés az állatnak az ölés más nemeinél elkerülhető, túlságos kinokat okoz. Az aargai nagy tanács 1854 november 23-án el is rendelte, hogy az ölésnek csakis a fejre való ütés által szabad történnie. Megtiltották tehát a rituális metszést és a nagy tanács 1855 november 13-án kelt határozatában csakis az

Endingenben és Lengnauban lakó zsidóknak engedte meg annak [folytatását. Mindaddig, míg a két helységen kívül csak nagyon gyéren laktak zsidók, a megszorítás súlyát alig érezték, de midőn a politikai emancipáció megadása arra készítette őket, hogy az másutt is és a többi kantonokban is letelepedjenek, a tilalom nagyobb jelentőséget öltött.

A Badenben letelepedett zsidók már 1860-ban folyamodtak a metszés megengedéseért. Az Endingenbe kiküldött szakértők kedvező jelentést is tettek és az aargai rendőrigazgató ehhez képest tette meg javaslatát. De az ügy nem került a nagy tanács elé. Az emancipáció küzdelmeinek mozgalmas napjaiban, a melyekben a hangulat a zsidók ellen fordult, sikert várni nem lehetett és Kayserling 1863 június havában maga vonta vissza a folyamodványt. Egy petíció folytán 1866-ban újból napirendre került a kérdés. A nagy tanács június havában tartott ülésén az említett szakértői vélemény és a kormány javaslata alapján tett bizottsági indítványt egyhangulag elfogadta és a rituális metszést az egész kantonban megengedte. De a november havában tartott második tárgyaláskor elvetette a törvényjavaslatot. St. Gallenben ugyanis betiltották a metszést és midőn néhány nappal a törvényjavaslat második tárgyalása előtt ennek hírért vették, gondolkodóba estek és a javaslatot elejtették. A nagy tanács elnöke még az 1855. november 13-iki törvény eltörlését és a zsidóknak a kanton általános törvényei alá való helyezését is indítványozta.

Ez a váratlan fordulat arra készítette Kayserlinget, hogy a kérdést oly forum elé vigye, a melynek illeté-

kessége előtt mindenkinek meg kellett hajolnia. A tudomány elbirálása alá bocsátotta. Az állatgyógyászat legkiválóbb képviselőihez fordult azzal a kérelemmel, hogy a rituális metszés felől mondjanak szakértői véleményt.

Az Europa — Francia-, Német- és Olaszország, Anglia, Belgium, Dánia — legnagyobb tekintélyeitől bekért vélemények fényes elégtételt adtak az ősrégi intézménynek és Kayserling a beérkezett leveleket, melyeknek tudományos komolyságát és becsét még a rituális metszés ellenei sem tagadhatták, egy 1867-ben Aarauban megjelent könyvben adta ki, mely nemcsak a vitás kérdésnek kedvező elintézését eredményezte, hanem, Frankel Zakariás szavai szerint, az egész zsidóságot hálára kötelezte.

Két évvel utóbb az európai állatvédőegyesület Zürichben tartotta meg nemzetközi kongresszusát, melynek egyik főtárgya a rituális metszés volt. Kayserling, hogy az ügyet személyesen képviselhesse, a tagok sorába lépett és a kongresszuson mondott beszéde és beterjesztett határozati javaslatával kivitte, hogy a kérdés felett napirendre tértek. A kongresszus tagjait pedig a rituális metszés ellen emelt vád alaptalanságáról saját észleleteik révén győzte meg. A zürichi nagy vágóhidon bemutatatta ugyanis a megtámadott intézményt és a kongresszus tagjai, azok is, a kik nem elfogultság nélkül ítélkeztek volt a kérdésben, kénytelenek voltak elismerni, hogy az állatvédelem szempontjából nem lehet a rituális metszés ellen kifogást emelni. Kayserlingnek pedig a leghizelgőbb módon köszönték meg közreműködését.

A zsidó vallás hiveinek és intézményeinek igazaiért való küzdelem sikerének biztosításához nagy mértékben hozzájárult az a sokoldalú, nagyszabású tevékenység, melyet nemcsak hiveinek vallásos, hanem kulturális érdekeinek szolgálatában kifejtett. És ez a tevékenység nem szorítkozott saját gyülekezetére, hanem kiterjedt az egész országra.

Esketésekre és temetésekre az ország különböző vidékeire hívják. És a benyomások, melyeket személye és papi funkciói tesznek, nemcsak muló hangulatban, nemcsak abban az elragadtatásban nyilvánulnak, a melylyel hallgatói — hitrokonai és másvallásuak — beszédeiről és imáiról szólnak, hanem azokban a maradandó eredményekben, a melyek egy-egy közreműködése folytán kiemelkedő ünnepélyes alkalomhoz fűződnek. Mindegyikök a vallásos élet fejlődésének egy-egy mozzanatává válik.

Hitközségek alakulnak, sírkerteket nyitnak, templomokat építenek és minden nevezetes esemény az ő nevével van kapcsolatban. A Culturvereinnak ő a lelke. Lankadatlanul buzgólkodik kitűzött céljainak előmozdításában. Genfhen ipariskolát, Zürichben tan- és nevelőintézetet, Endingenben kerületi iskolát, Lengnauban felső népiskolát kezdeményez és ha az orthodoxok akadályokat gördítenek is útjába, ez nem szegi kedvét és egy-egy kudarcz csak arra készteni, hogy annál nagyobb erélylyel folytassa tevékenységét más körben és újabb próbálkozásokkal kísértse meg eszméinek és terveinek megvalósítását. Minden alkalmat megragad, hogy az orthodoxokra hasson, hogy meggyőzze őket végzetes tévedéseikről és megnyerje a kul-

tura ügyének. «Vajha belátnák a svájci izraeliták» mondja a Culturverein egyik évi jelentésében, «hogy az emberiség jövője nem a zelótáké és vakbuzgóké, a kik a vallás lényegét a külső formákban, — a szellem minden kifejtésében pedig veszedelmet látnak és segédkezet nyujtanának nekünk, hogy a legújabb vívmányok üdvösen tovább haladjanak.»

Nemcsak jogokért küzd, hanem azoknak a kiérdemléseért is. Résen áll, midőn külső ellenségek támadnak a zsidóságra és egyszersmind azon van, hogy belsőtől óvja. A Culturverein, melynek tagjai évről-évre szaporodnak, az ő buzgósága és irányítása folytán a svájci zsidók elismert képviselőjévé fejlődik, szemmel tartja összes érdekeiket és, ha szükséges, illetékes helyen szorgalmazza azokat. Saját hitközségében a maradiság hívei mindinkább háttérbe szorulnak és az orthodoxok és szabadelvűek közötti harc, mely gyakran felzaklatta a kedélyeket és előljárósági választások alkalmával a hatóságokat is foglalkoztatta, a haladás győzelmével végződik. Hűséges öre a hitéletnek, melegen felkarolja az ifjuság vallásos nevelését, a vallásnak, mint olyannak biztosítja azt a helyet, mely a többiek sorában megilleti, kieszközli pld., hogy a zsidó katonákat az újévi és engesztelő ünnepen felmentsék a hadi szolgálat alól — és felhasznál minden alkalmat, hogy eloszlassa azokat az előítéleteket, a melyek a zsidók polgári és társadalmi helyzetére oly káros befolyással voltak, hogy másvallásuak becsülését, rokonzását és elismerését kivívja a zsidóság számára.

A felvilágosítás hathatós eszközeinek bizonyultak felolvasásai, a melyeket a Svájc különböző városai-

bán, — az aargau-i történeti társulatban, mely tagjául is választotta, a st. galleni múzeumban, a baseli egyetem aulájában és másutt tartott. Megismerteti bennök a zsidó történet nagy mozzanatait és kimagasló alakjait, bemutatja a vallás népét a tudomány és művészet mezején, szól azokról a törekvésekről, a melyek a jelenben mozgatják és más vallásokkal szemben tanúsított tisztelete és tapintatos, gyengéd kegyelete mellett önérzetesen domborítja ki hitének és felekezetének kiválóságait.

Hallgatói — túlnyomó többségben másvallásuak, az egyházi szónoknál még jobban ünneplik a kitünő felolvasót, a ki le tudja bilincselni a figyelmet és tudományának gazdag tárházából azt válogatja ki, a mi legalkalmasabb az érdeklődés felkeltésére és a sajtó, mely bő kivonatban közli felolvasásait, méltatja azok jelentőségét, a feltétlen elismerés és hódolat hangján szól kiváló tehetségéről és nagy tudásáról. A «Schweizerbote» baseli felolvasása után, melyet az egyházi reformegyesület meghívására tartott, azt írja a többek között: Szerencsét kívánhatunk a kedves Aargaunak ily derék és tudós férfiúhoz.

★

E sokoldalú tevékenység azonban nem merítette ki erejét. A mit Berlinben biztató sikerrel megkezdett, a Svájcban nagyarányú folytatást látott. A vallás szolgálata nem vonta el a tudomány művelésétől és hivatásos feladatainak odaadó végzése, gyakorlati irányú munkássága, széleskörű irodalmi működéssel járt karöltve.

Serény tollának a svájcezi földön ért termékeit pedig megelőzte ama könyve, a mely mindenkor szellemének legkedvesebb gyermeke volt és valamennyi művei közül a legnagyobb közönséget hódította meg. Még Berlinben készült és 1862-ben jelent meg az izr. irodalmi intézet kiadványai között és Mendelssohn Hermánnál, első dolgozata kiadójánál, Mendelssohn Mózes életrajza (M. M. Sein Leben und seine Werke. Nebst einem Anhang ungedruckte Briefe von und an Moses Mendelssohn.)

Kevés zsidó vonatkozású könyvet ismerünk, mely már tárgyánál fogva is oly tág körnek az érdeklődését felkeltette és a hálás olvasók oly nagy gyülekezetére szert tett volna, mint Kayserling eme műve.

Mendelssohn Mózes élete történetének a megírására még eddig nem vállalkozott hivatott toll. Euchel Izsáknak 1789-ben héberül megjelent biográfiája csak zsidó olvasóknak volt szánva, szerzője sokkal közelebb is állott Mendelssohnhoz, mintsem a történetíró tárgyilagosságával méltathatta volna jelentőségét; az összes műveinek Brockhausnál megjelent kiadását megelőző életrajz pedig csak száraz adatok felsorolása, a melyeket kapocs alig fűz egymáshoz. Magasztalók és ócsárlók vetekedtek egymással ama férfiú alakjának az elferdítésében, a kinek varázsa alól kevesen vonhatták ki magukat, de a kinek a megértésére még kevesebben törekedtek. Alig hasonlított azokhoz, a kikkel a legszívesebben állították párhuzamba. Reformátornak nevezték, holott a hagyományon csüngött és életmódjában szigorúan követte annak szabványait és mégis volt benne a reformátorból is valami, mert előítéletek

ellen szállt síkra és ha nem kedvelte is a mélyreható újításokat és átalakításokat, nagy változásoknak volt megindítója azáltal, hogy személyében a vallásos buzgalmat és a kulturáért való rajongást felbonthatatlan egységben tüntette fel. Soha sem gondolt arra, hogy új rendszerrel gazdagítsa a filozófia történetét és ezért voltak, a kik csak középszerű dilettánsnak nevezték, de éles elmével bonczolgatta a legbonyolultabb problémákat, mélyen beletekintett az emberi lélek rejtekeibe és eszméknek adott kifejezést, a melyeknek jelentőségét a legilletékesebbek elismerték és a melyek termékenyítőleg hatottak a szellemekre széles rétegekben, hosszú időre. Hitfeleit akarta az európai műveltség számára megnyerni és egész Németországban, sőt ennek mesgyéin túl is a világosság, a türelem, a legnemesebb humanizmus bajnokaként tisztelték. Héber nyelvű hetilap kiadása volt első irodalmi terve és a német irodalomnak vált díszévé, a német nemzeti érzés prófétájává.

Ezt a férfit iparkodott Kayserling a maga valóságában és kiválóságában — minden mesterséges nagyítás nélkül — bemutatni. Nem állítja a kellőnél magasabb talapzatra, noha meleg szeretettel vonzódik hozzá s bámulattal tekint fel nemes egyéniségéhez, harmonikus személyiségéhez, a melyből oly mély hatások indultak ki és mintegy természeti kényszerűséggel fakadtak művei. Szemmel láthatók azok a nyomok, a melyeket hőse életének és munkáinak tanulmányozása hagyott lelkében. Stílusában is reájuk lehet ismerni és kétségtelen, hogy azok az eszmék, melyeket Mendelssohn Jerusalemben hirdet, fokozták Kayserling erkölcsi erejét és

bátorságát, midőn azoknak a jogaiért küzdött, a kiknek ősei válságos napokban a berlini Socrateshez fordultak védelemért. De bámulata soha sem ejt csorbát tárgyilagosságán és lelkesedésének közepette sem feledkezik meg az igazságról. Nem hatalmas lángészt idéz lelkünk elé, mely kénye-kedve szerint rombol és épít, új irányokat szab a gondolkodásnak, új medreket és a fejlődésnek, hanem jóságos békítőt, a ki az ellentéteket kiengeszteli, az eszméket tisztázza, a szelleme-
ket utbaigazítja, nyájas, derüs egyéniségével harmóniát keres és teremt. Meleg érdeklődéssel kísérik fejlődését, küzdelmeit, munkásságát, sikereit és szenvedéseit és midőn őt szemléljük, arra a nagy körre is esik tekintetünk, a melybe szervesen beleilleszkedik, a barátokra és ellenfelekre, a kik, ha mellékalakokként veszik is körül az ő képét, épp oly hűséggel és gondnal vannak rajzolva, mint ő maga. Élete leírása sokszínű kulturtörténeti képpé válik.

Egyéniségének rajzához, élete minden nevezetes mozzanatának méltatásához pedig műveinek részletes, tüzetes elemzése kapcsolódik. Látjuk, mint alakulnak ki lelkületéből, jelleméből, személyiségéből. Gyakran ő maga szól hozzánk és kortársainak hozzá való vonatkozásai is sok esetben saját szavaik közvetetlenségében jutnak kifejezésre.

A könyv a maga keresetlen, világos, minden dagálytól ment, nemesen népszerű előadásával egészen az utolsó sorig lebilincseli figyelmünket és midőn végig olvastuk, tisztán áll előttünk Mendelssohn képe és tudjuk, hogy minő hely illeti meg a zsidóság és a német nemzet szellemi életének történetében. Az adatok

gazdagsága és kimerítő teljessége soha sem hat nyomasztólag az olvasóra, hanem csak arra szolgál, hogy alakját kellően kidomborítsák. Az embernek, az írónak, a zsidónak érzülete és jelleme, gondolatai és tevékenysége megelevenülnek előttünk és szívesen vesszük tudomásul, hogy kiváló emberek miképpen gondolkodtak felőle és hogy a kegyelet miként tisztelte meg emlékezetét.

Az elismerés, a melylyel Kayserling tudományos és irodalmi munkásságának eddig is adóztak, e könyvének megjelenésével még sokkal nagyobb arányokat öltött és olyan körökből is hangzott fel, melyek spanyol tárgyú művei iránt nem érdeklődtek. Nemcsak a különböző irányu német és külföldi zsidó folyóiratok, hanem a legtekintélyesebb napilapok és irodalmi szemlék is (p. Magazin für die Literatur des Auslandes, Literarisches Centralblatt für Deutschland, Europa, Blätter für literarische Unterhaltung, az angol Athenæum stb.) jelentős irodalmi eseményként köszöntötték a Mendelssohn életrajzot, terjedelmes kivonatokban ismertették tartalmát, méltatták a szerző hivatottságát, a sikeresen megoldott feladat nehézségét és előkelő helyet jelöltek ki művének a német irodalom történetében. És ennél a nyilvános elismerésnél nem kevésbé becsesek a köszönet és hódolat ama számos jelei, a melyekkel olvasói messze földről, a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből felkeresték. Mendelssohn emléke pedig az egész művelt világban feléledt.

Mendelssohn korának tanulmányozása több, ha nem is kiváló, de mindenesetre figyelemre méltó férfiúra irányozta Kayserling tekintetét, a kiknek nevét kegye-

letes tolla megóvta az enyészettől. Egyikök, Kuh Efraim Mózes, Auerbach «Dichter und Kaufmann» című beszélyének a hőse, a német irodalom történetében is vívott ki magának egy szerény lapot. Az újkorban ő nyitja meg a jelentékenyebb zsidó vallásu német költők sorát, Mendelssohn és kortársai feltétlen elismeréssel szólnak tehetségéről és ha kedvezőbben alakul sorsa, talán maradandó becsű alkotások is megörökítik emlékezetét.

Ennek a szerencsétlen, sokat hányatott, zsidó önértékében gyakran megsértett és mégis lelkes német érzelmű költőnek az életet rajzolja és már-már ritkaság számba menő műveit ismerteti Kayserling «Der Dichter Ephraim Kuh. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Literatur» (1864) című iratában, a mely a vele egykoru Isachar Falkensohn Behr biográfiáját is tartalmazza, a kinek «Gedichte eines polnischen Juden» cím alatt 1771-ben megjelent költeményeit Goethe bírálta. Illetékes körök a német irodalom történetének gazdagításaként köszöntötték a kis munkát, a mely számos más dolgozattal együtt Kayserling széles alapu, Mendelssohn korabeli kutatásainak a gyümölcse és a melyet nem sokára egy érdekes Mendelssohn ereklyének a kiadása követett. (Zum Siegesfeste. Dankpredigt und Danklieder von Moses Mendelssohn. Eine Reliquie. Zum ersten Male herausgegeben und mit Einleitung versehen 1866.) Egészen új oldalról tünteti fel azt, a kinek nevéhez fűződik.

Ezek a munkák némileg késleltették a spanyol zsidók történetének a folytatását, a melylyel Kayserling a tudománynak tartozott. De a kitűzött czélt más-

irányu tevékenysége közepette sem tévesztette szem elől; a már Berlinben gyűjtött anyagot folyton bőviti és szabad óráit feldolgozására fordítja. 1865-ben elkészül és 1866-ban sajtó alá kerül a portugál zsidók története, mely szintén az izraelita irodalmi intézet kiadványai között jelent meg.

Grætz nagy művének kilenczedik kötete is ennek a történetnek egyik nevezetes fejezetével foglalkozik és az azonos tárgy önkénytelenül a két egymástól függetlenül kutató író munkájának összehasonlítására hív fel. Az elfogulatlan olvasó Kayserlingnek fogja odaitélni a pálmát és meg fogja vallani, hogy ennek az anyagnak ő az ura. Bőségesebb források állanak rendelkezésére és ennek folytán dúsabb az eredmény is, a melylyel könyvében találkozunk.

Végig kísérik a portugál zsidók sorsának változatos mozzanatait a tizenharmadik századtól egészen a tizenkilencediknek kezdetéig. Megismerkedünk polgári viszonyaikkal, társadalmi helyzetükkel, vallásos és kulturális állapotaikkal; látják őket hatalmuk és tekintélyük magas polczán, jólétben és elbizakodottságban és ennek révén alkalmunk nyílik annak az irigységnek és ellenérzésnek csiráival is találkozni, a melyek a vakbuzgósággal és a portugál királyok lelketlen pénzsomjával egyetemben ugyanazt a végzetet háritották rájuk, mely spanyol testvéreiket érte. Kiváló részük volt hazájuk felvirágzásában, az a nagy hatalom, melyre Portugália a tizenötödik században szert tett, az ő tevékenységükkel áll szoros kapcsolatban és számkiüzetésük ugyanoly gyászos következményeket hozott az országra, mint a spanyol zsidóké a fél-

sziget másik birodalmára. De sorsuk tragikus fordulatának szomorító szemléleteért részben legalább kárpótol bennünket egy jobb kor hajnalhasadásának derűs képe, a melynek feltárásával a nagy és gyakran igen nehezen megközelíthető anyagnak kritikai földolgozását nyújtó, élénk és nemes hangú könyv záródik.

Azok az előljáró szavak, a melyek a portugál zsidók történetét megelőzik, egy rendkívül becses, a spanyol zsidók jogi és vallásos viszonyait élesen megvilágító értekezésnek megjelenését jelzik, a mely a különben is nem egy értékes dolgozatával ellátott Jahrbuch für die Geschichte der Juden und des Judenthumsban, a negyedik kötetben, «Das castilianische Gemeindestatut» cím alatt a Svájcban készült nagyobb tudományos munkák sorát befejezi.

De ha a svájci működésének kilencz évében megjelent folyóiratokban lapozunk, azoknak minden évfolyamában a zsidó történet és irodalom legkülönbözőbb köreibe tartozó dolgozataival találkozunk és a reánk maradt hozzá intézett levelek a hálától és elismeréstől hangzanak vissza, a melylyel olvasók és szerkesztők fáradhatatlan munkásságát megköszönik. A Jüdisches Volksblatt, az Allgemeine Zeitung des Judenthums, az imént említett Jahrbuch, a bécsi Jahrbuch für Israeliten és más irodalmi közlönyök bámulatos szorgalmának megannyi tanui. Frankel Zakariás levelei azt a lankadatlan buzgalmat magasztalják, a melylyel a Monatsschriftot gazdagítja, mindig újból kéri támogatását és mindaddig, míg Frankel állott a havi irat élén, Kayserling volt is leghűségesebb munkatársa. Csak akkor pártolt el a Monatsschrifttól, midőn

a későbbi szerkesztő alatt megjelent czikk ildomtalan hangon szólt azoknak a törekvéseiről, a kiknek nevével a zsidó vallásos életnek a 19. században való átalakulása van kapcsolatban. Az igazságtalan támadás őt és a hasonló gondolkozásuakat megbotránkoztatta és elidegenítette a boroszlói zászló követőitől.

A kutató serény tevékenységét pedig kiegészítette két gyakorlati irányu munkája, a melyek közül az egyik hivatott volt szélesebb körben, különösen az ifjúságban, a zsidó történet és irodalom ismeretét meghonosítani; a másik pedig a zsidó szellemi életnek egy eddig kevés figyelemre méltatott oldalát bemutatni. Feldolgozta, javította és bővítette Hecht Manónak zsidó tanintézetek, felső polgári iskolák és gimnáziumok, családok és iskolai könyvtárak számára írt, jól bevált történeti kézikönyvét, mely a tőle nyert új alakban számos kiadásban és fordításban elterjedt és 1869-ben megindította a zsidó hitszónokok könyvtárát.

A zsidó homiletika, a mely a 19. században új virágzásnak indult és termékeinek számánál és becsénél fogva rászolgált a méltatásra, mindeddig tudományos tárgyalás nélkül szükölködött. Sem tanszékkal, sem tankönyvvel nem rendelkezett, irodalmának és történetének feldolgozója nem akadt. Ennek a hézagnak a betöltésére vállalkozott a «könyvtár», a legjelesebb zsidó hitszónokok predikációinak, életrajzának és jellemzésének kronológiai gyűjteménye, mellékletében egyszersmind a zsidó homiletika történetének és az újabb homiletikai, exegetikai és történeti irodalom kritikai és bibliografiai szemléje.

Kezdi az első kísérleteken, az úttörők próbálkozásain, bemutatja a predikáció küzdelmeit, térfoglalását, győzedelmes előnyomulását, meghonosodását, a mesterek remek műveit és a szerényebb tehetségek kisebb jelentőségű, de történeti szempontból mégis figyelemre méltó munkáit, különös súlyt helyezve az egyes elszórt, elkallódott beszédek összegyűjtésére és olyanokat is közölve, a melyek eddig egyáltalán nem jelentek meg.

Már az első füzet fényes tanubizonysága volt Kayserling tapintatának, művelt izlésének és szakismertének. Örömmel köszöntötték és minden újabb füzet gyarapította az érdeklődők és munkatársak számát. Nem csekély utánjárásába került az anyag beszerzése és nagy körültekintést és óvatosságot igényelt annak a kiszemelése, a mit a könyvtárba felvehetett. Sok silány dolgot kellett kiselejteznie és egyesek érzékenységét minden kimélet mellett némelykor sértenie. A melléklet tanulságosan ismerteti a homiletika történetének több fejezetét és tárgyilagosan bírálja az irodalom, különösen a hitszónoklat új termékeit.

Két évfolyama jelent meg a könyvtárnak, a melyet a szakkörök állandó érdeklődése kísért és a melynek méltó folytatása mind a mai napig nem akadt. Nevelője lett számos nyiló talentumnak és nemcsak Európában, hanem Amerikában is elterjedt. Nem csekély érdeme, hogy másvallásuak előtt egy egészen új világot tárt fel és kivívta számára elismerésüket. Kayserlingre magára pedig a homiletikai irodalomban való elmélyedés nagy hatással volt. A hitszónoklat remekeinek tanulmányozása fejlesztette tehetségét és min-

denesetre hozzájárult ahhoz, hogy legjelesebb szónokaink sorába emelkedett. Fialtal kartársaknak mindig melegen ajánlotta is a homiletika kiváló termékeinek tanulmányozását és elítélte azt az irányt, a mely eredetiséget hajhászva, a nagy mintaképek ismeretét feleslegesnek tartja.

Hogy a könyvtárt mindjárt megindulásakor oly melegen felkarolták, abban kétségkívül azoknak a személyes vonatkozásoknak is van részük, a melyek Kayserlinget kartársaihoz kapcsolták. Minden hozzá intézett levél annak az őszinte szeretetnek és nagyrabecsülésnek a megnyilatkozása, melylyel a legjelesebbek, de a legcsekélyebbek is iránta viseltettek. Tudományos érdemei, sokoldalú tevékenységének a zsidóság érdekeit előmozdító sikerei tiszteletet gerjesztettek, személyiségének varázsa pedig a szíveket hódította meg. Svájci működése alatt kétszer volt alkalma nagyobb körben elvtársakkal együtt működni és mind a két ízben tartós kötelék szövődött közte és a munka többi osztályosai között, a kik a vele való személyes találkozásról évek multán is örömmel emlékeztek meg.

Több mint húsz évi pihenés után feltámadt ismét a rabbigyűlés és 1868 augusztus 11—13 Casselben tartotta üléseit, 1869 június 29-től július 4-ig pedig az első izraelita zsinat folytatta tanácskozásait Lipszében. A zsidóságot közélről érintő kérdések foglalkoztatták mindkettőt. A tan és az élet közötti konfliktus volt indítéka a gyűlések egybehívásának, a kettő között tátongó mély örvénynek az áthidalása azoknak törekvése, a kik munkáikban részt vettek. Mind a tannak, mind pedig az életnek megvannak a maguk jogai, a

kettő közötti összhang a vallásnak legmagasabb érdeke: ez volt annak a komoly eszmecserének a vezérgondolata, a mely előbb Casselben, azután nagyobb körben a hitközségek küldöttjei között Lipcsében folyt. Az istentiszteletnek, a házassági és rituális törvénynek, valamint az iskolaügynek reformja került szóba és tette nagyjelentőségű indítványok tárgyát. «Valakinek van egy járműve, a melyen az atyák és ősök évszázadokon át biztonsággal jártak a tengeren, a mely minden viharral és fergeteggel daczolt, hasadékokat és szirteket elkerült, de idővel letört az evezőnek egy része, foszlásnak indult kötélzete, oldalairól elváltak a deszkák, gerinczeiben megrepedtek a szüette gerendák. Kik most már a konzervatívek és kik a destruktívek?

Vajjon azok-e, a kik azt hangoztatják, hogy a hajó érinthetetlen, javító kéznek nem szabad hozzá nyulnia, így kell maradnia, még ha az a veszély fenyegeti is, hogy a legközelebbi vihar összezúzza és a mélységbe zuhan; vagy pedig azok-e, a kik minden erejükkel és igyekezetükkel azon vannak, hogy az evezőt helyreállítsák, a kötélzetet kiegészítsék, a deszkákat megerősítsék és a gerinczbe új gerendákat illeszsenek, hogy mi és gyermekeink és unokáink ugyan-ezen a hajón ismét századokon át járjuk az emberiség oceánját, míg köröskörül oly sok elsülyed és elpusztúl. Kik ekkor valósággal a rombolók és fenntartók?» Ezekkel a szavakkal körvonalozta a gyűlés egybehívója azoknak szándékait és céljait, a kik Casselben tanácskoztak és előkészítették a lipcsei zsinatot. És ezek a szavak szolgáltak egyszersmind annak az orthodox

táborból felhangzott vádnak a czáfolására, hogy a «reformerek» a vallás ellen törnek.

Hogy Kayserling mind a rabbigyülés, mind pedig a zsinat munkáiban részt vett, már magában véve is jellemző arra az álláspontra nézve, a melyet vallásos kérdésekben elfoglalt. Az orthodoxia tiltakozásaival szemben a fejlődés hiveinek törekvéseiben látta az igazi konzervativizmust, ennek a felfogásnak egy a zsinaton tett javaslat kapcsán kifejezést is adott és hogy annak irányával és működésével minden tekintetben egyet értett, hogy lefolyása és eredményei reményeinek és igényeinek megfelelték, bizonyítja a többek között az a körülmény is, hogy a következő zsinat helyére vonatkozólag a tanácskozások befejezése előtt indítványt tett.

Igy kapcsolódtak össze tevékenységében a hivek gondozása a jogokért való küzdelemmel és a tudomány-gyarapítása az egyetemes zsidóság vallásos fejlődésének szolgálatával. A svájcz faluk csendes műhelyében pezsgő szellemi élet lüktetett és keveset törődött azzal, hogy barátainak és jóakaróinak abbeli kísérletei, hogy nagyobb gyakorlati hatáskört nyissanak számára, eddig nem sikerültek.

Alaptalannak bizonyult az az aggály, hogy a tudományos munka középpontjaitól való távolság és a hivatal apró gondjai lankasztani fogják buzgóságát, ernyeszteni erejét. Nincs a zsidóságot érdeklő esemény, mely kikerülné figyelmét; minden komoly jellegű vállalkozás közreműködését veszi igénybe, külföldi írók és tudósok is adatokat és útbaigazítást kérnek tőle és párját ritkító szorgalma, mely mindenkit bámulatra

ragad, eleget tesz a legmerészebb követelményeknek is. Midőn p. 1869-ben a nagy spanyol események a zsidók visszahonosításának eszméjét vetik fel, az alliance israélite universelle őt kéri fel, hogy a zsidókról, vallásukról és történetükről tájékoztató cikkeket bocsásson rendelkezésére, hogy azokat a legnagyobb spanyol lapokban közzétegye. Élénk temperamentuma azonnal lelkesedéssel karolja fel az eszmét és egyéb elfoglaltsága nem gátolja meg abban, hogy a cikkeket meg ne írja. Összeköttetései egész Európát fogják át és már Amerikára is kiterjednek. Adler, Neubauer és Dukes Angliában, Borchard, Cohn, Goldberg, Loeb, Nordmann és mások Franciaországban, Wolf Koppenhágában, Astruc Brüsszelben, Roest Amsterdamban, Della Torre és Luzzatto Olaszországban, a német és osztrák zsidó tudósok majdnem kivétel nélkül és nemcsak a tudomány művelői és a vallás képviselői, hanem más kiváló hitrokonok és más vallásu írók is pl. Delitzsch, Gosche, Helfferich, Wattenbach állandóan leveleznek vele, Magyar, Horvát, Oroszországból és Szerbiából is fordulnak hozzá.

Mindazonáltal nem szívesen látják őt barátjai a svájcei magányban. A berliniek Németországba szeretnék visszavinni, tanszéket vagy rabbihivatalt szerezni számára, Jellinek, Kompert, Wessely és Wolf Ausztriába akarják hozni, szóba jő Magdeburg, München, Graz és a legkomolyabban Bécs, a hol Jellinek szavai szerint népszerű neve és sympathiái vannak és az összes versenytársakkal mérkőzhetik. Mélyen sajnálják, hogy ezek a törekvések, a melyektől azonban ő maga távol állott, eredménytelenek voltak. Annál álta-

lánosabb és őszintébb volt az öröm, midőn a pesti hitközség megválasztotta hitszónokának.

Midőn a pályázati hirdetmény, a melynek értelmében a pesti hitközség új, nagy temploma számára kitünő tehetségű, az állásnak megfelelő tudományos és theologiai készültségű és vallásos irányu hitszónokot keres, megjelent a lapokban, Kayserling alig méltatta figyelemre a dolgot és sok unszolásba került, míg ő is a pályázók sorába lépett. Igen nagy számban voltak és a sok közül hármat: Stein Ábrahámot Prágából, Bæck Sámuelét Lissáról és őt szemelték ki a bemutatkozásra. Óhajához képest ő volt az utolsó. 1870 május 28-án mondotta próbabeszédét. «És békét adok az országban» (III. Mózes 26, 6.) volt alapigéje. A heti szakaszból vonta. Szerencsés választás volt. A hitközség választmányának és utána a nagygyűlésnek többsége benne ismerte fel a díszes állásra alkalmas és méltó férfit. Izgalmas napok voltak a nagygyűlekezeten, az összes kedélyeket a választás hozta hullámozásba. Bæcknek is számos híve volt, a kik mellett mellet hevesen küzdöttek és Kayserling ellen ennek tudományos működését használták fegyverül. «A tudós maradjon meg könyvei mellett», ez volt jelszavuk. Junius 21-én volt a választás, 7300 szavazat esett, ezek közül 5970 Kayserling nevére. Még az nap tudatták vele a fényes eredményt, az előljárási hivatalos értesítése pedig, mely dotációját és tisztársához való viszonyát közli, annak a reménynek ad kifejezést, hogy nem sokára elfoglalja hivatalát, «epedve várjuk az időt, melyben körünkben fogjuk köszönteni.»

A pesti győzelem híre büszkeséggel, de egyszersmind

mély fájdalommal töltötte el hiveit. Joggal nevezhette őket így, mert most már csak kevesen voltak a községben, a kik törekvéseit nem helyeselték. Hiveinek fájdalmában pedig kantonjának megyéin túl is nagyon sokan és köztük az ország legkiválóbb fiai osztozkodtak. A sajtó a köztiszteletet tolmácsolta, a melyet párját ritkító kötelelességtudásával, szerénységével, nemes férfiaságával, idealismusával, szeplőtlenségével kivivott magának, hálásan emlékezett meg tevékenységéről és élénk sajnálatát fejezte ki távozása miatt. «Nemes iparkodásával és működésével az Aargau annaleseiben helyet érdemelt ki. Azokhoz a férfiakhoz csatlakozott, a kik egész erélyükkel azon voltak, hogy jog és igazság győzedelmeskedjék a Svájcban erőszak és hazugság felett. 1861 óta az endingeni és lengnauai zsinagógák szószéke volt az a hely, a melyről világosság szabadelvűség és haladás hatolt a községbe, a hol sötétség és butítás, babona és vakbuzgóság ellen folyt a küzdelem, a hol erkölcs és emberi méltóság a vallás világításában mutatkozott be.» A kormánytanács junius 30-án Aarauban kelt hivatalos értesítésében «mély sajnálattal adja meg neki az elbocsátást, megköszöni szolgálatait és a legőszintébb kívánságaival kíséri az új nagyobb hatáskörbe.»

Szeptember 4-én indult utnak. Az előző napok a búcsuzásnak voltak szentelve. Hivei emléktárgygyal kedveskedtek neki, barátai díszlakomával ünnepelték. 3-án mondott búcsubeszéde mélyen meghatotta hallgatóit. Az ő lelkét is a válás fájdalma járta át. Este fáklyászenével tisztelték meg és búcsudalokat énekeltek. A búcsuzók között számosan voltak másvallásuak is.

Másnap elhagyta kicsiny családjával — feleségével, Emma és Julia leányaival — a csendes falut. Sűrűen hullottak könnyei, midőn végső pillantása érte. Életének szép, jelentős, áldott szakasza zárult be. Kilencz gazdag esztendő.

A tisztelet, mely az egész országban nevét környékezte, emlékére szállt. Ő maga is szívesen tekintett vissza a svájcki évekre. Egy kicsiny halom az endingeni sírkertben volt egyetlen fájó emléke.

Nagykanizsa.

Dr. Neumann Ede.

NAPKELETRŐL.

Zsidó bölcseknek krónikáiban
 Nem olvastam, a mi itt irva van.
 Aranyszálakkal röpke monda
 Édes mesébe sose fonta.
 Hogy mely időben és minő uton
 Került hozzám, bizony nem is tudom.
 Megálmodtam talán
 Egy lázas éjszakán,
 Mikor első szerelmem
 Emlékén sírt a lelkem,
 S én könyezőn, egy hervadt rózsaszál
 Főlé hajolva, hivtalak: Halál!
 Avagy talán álom se volt.
 Lehet, hogy a dajkám dalolt
 Réges-rég egy borús melódiát,
 Mely lágyan zsongott a homályon át...
 S bár évre év viharzott el felettem,
 E dallamot azóta sem feledtem,

Akkordjai, miként megannyi árnyak,
 A képzelet tüzeben tán kiváltak,
 S egy szürke őszi estén,
 Magányomat kilesvén,
 Mint ködképek, suhanva jöttek,
 Lelkem tavában megfürödtek,
 S a míg gyanútlan inceselődtek,
 Mese-hálómbe csaltam őket.

* * *

Sok, sok száz évvel ezelőtt,
 — Ki tudná vajjon az időt? —
 Szegénysorban, koplalva néha,
 Élt egy sápadtarcú poéta.
 Hazája távol keleten volt,
 A hol nefelejtskék a mennybolt,
 S a rét, — ha alkonyul, ha virrad —
 Csupa virág és csupa illat.
 E költő volt bűvös hazája
 Legédesbszavú csalogánya,
 Ihlet szült minden röpke dalt,
 A melyet lantjából kicsalt.
 Régmúlt időkből csodaszépet
 Tudott álmodni. És a népet,
 A melynek benne forrt a vére,
 Vad szeretettel vonta a szívére.
 Az üldözések közt vigasztalásul
 Szólt daliákról, bölcsekről, csodákrul,
 És húrjain megzendült Jehova,
 Ki hű népét nem hagyja el soha.
 Mindenfelé hódít az ének.
 És a poéta hírnevének
 Sugárzó fénye eleikázik
 Egész a trónus biboráig.

Szép, büszke nő ült akkoron
 A fejedelmi trónuson.
 A haja éj volt és a szeme tűz,
 Sok férfi szívet szolgálancra fűz.
 És hírt hallván a sok baberról,
 Mit a nép a költő elé szór,
 Megparancsolta, hogy legott
 Hivják elé a dalnokot.
 Kastélya legszebb teremében,
 Hol minden színarany meg ében,
 S lágy szőnyegekben a láb elmerül,
 Fogadta őt mosolygón, — egyedül.
 S mikor a halovány
 Poéta tétován,
 A ragyogástól kábultan belép,
 A szép királynő szólt hozzá ekép:
 «Agyadban, hallom, sok szép vers terem,
 A csengő-bongó verset kedvelem.
 Dalolj hát, — s érte dús a jutalom —
 De most az egyszer *rólam*, — akarom!»
 S a költő büszkén ezt felelte rája:
 «Bár szépségednek nincsen messze párja,
 Szívem szerint tudok dalolni csak,
 Nem ismer a múzsám parancsokat.»
 És távozott. E helyről tán örökre.
 A függöny-ajtó visszahullt mögötte,
 Egyszerre — hallga! — szive összerendül,
 — Halk zokogás hangzott ki a terembül.
 Sírt a királynő. Óh, ki tudja, mért!?
 Aligha e dúsgazdag koldusért,
 Ki csak az álmok országán parancsolt.
 Sírt, mert nagyon boldogtalan volt.
 Talán tövises volt a koronája,
 Tán orvul más leselkedett reája,

Avagy a szíve volt tán nagy beteg,
S ki bírta vón, nem gyógyíthatta meg...

★

A költő már jó messze elkerült
A palotától. Fáradtan ledült
Egy cédrus-erdő árnyán és merengett.
— Az a zokogás még fülébe csengett!...
Fülébe csengett erdőn völgyi zúgban,
Fülébe csengett egyre szomorúbban,
Fülébe csengett, ... a szívébe markolt,
S nyomán mi támadt: — egy gyönyörű dal volt.
Csillogva, mint a lepke a napon,
A dal elröppent szellő-szárnyakon,
De vándorútjában itt-ott betérve,
A taps helyett zúgó moraj kísérte.
Izrael népe, ugyanaz a nép,
Mely dalnokára büszke volt elébb,
Most megtépdeste durván a babért,
Mit néki font... Ezért az *egy* dalért
Mert e dalában bánattal teli,
A királynőért folytak könnyei,
A királynőért, kinek jogora
Izraelnek csupán korbács vala...

★

A nap kétszer kelt és kétszer lement.
Mikor a költő újra megjelent
Testvérei sorában, a tömeg
Szitokkal és gúnynyal dobálta meg.
«Eladtad lantod' és magad, — kiálták —,
Mondd meg hát, értük mennyi volt a váltság?»
És ő eltúrte némán a sok átkot,
A hálátlanság mit arcába vágott.

De hirtelen csönd váltja fel a lármát.
 A sokaságnak ketté nyílt során át
 Kilép egy férfi, tisztos, ősz alak,
 S remegő ajkán keltek ily szavak:
 «E költőt itt ne bántsa senki,
 Őt lelke tisztasága menti.
 Bűvös lantján dalolhat bárkiről,
 Kinek szeméből könnyek árja dől.
 Hadd sírjon ő és hadd sírasson!
 Királynő bár vagy koldusasszony,
 Kinek siralma zeng a húrokon,
 — A zokogás velünk mindig rokon.
 Megjönnek és eltűnnek századok,
 Izráel népe egyre csak zokog.
 Jéggé fagyaszthat szíveket a gőg,
 Megértik ám egymást a szenvedők.
 Záporként hulló könnyeinken át
 Megértjük a lelkeknek bánatát,
 Megértjük jobban, mint akárki más,
 Mert a mi sorsunk, — örök zokogás!»

★

És a tömeg, lehajtva a fejét,
 Komor, mély csöndben oszlott szerteszét.

Fehér Jenő.

SCHOPENHAUER S A PRÉDIKÁTOR.

Lelki világunk egén épúgy váltakozik derű és ború,
 mint a tüneményes világ egén. Ha meghiusul tervünk,
 szétfoszlik reményünk, baj, szerencsétlenség ér: a bá-
 nat felhői gyűlnek lelkünk egére. De ez a ború rend-

szerint nem tartós. Jönnek új képek, új benyomások, melyek rárajzolódva lelkünkre, el-elosztatnak egy darabot a borúból, mignem újra derűs, verőfényes a mi egünk.

Ám ha a baj ismétlődik, csalódás csalódást ér, keserűségre keserűség következik: a ború állandóan ott borong lelkünk felett, egyre búsak, levertek vagyunk, hangulatunk bánatos jelleget ölt, s mi mindent sötétnek, komornak látunk, mindent kedvezőtlenül ítélünk meg, mindent hátrányos oldaláról fogunk fel: pesszimizisták vagyunk, illetve lettünk.

De az is lehet, hogy természettől fogva vagyunk pesszimizisták, a midőn melankólikus temperamentumot, zárkózottságra, töprengésre való hajlamot hoztunk magunkkal a világra.

Mindkét esetben a pesszimizmus: *hangulati pesszimizmus*: A mi belső világunk bús, szomorú, a mi valónkat bánat hatja át.

Ennek a pesszimizmusnak költői kifejezői is akadnak, a mi természetes is, hiszen a hangulat lelki világunk megnyilatkozásának egyik formája.

Kiválnak, mint ilyenek: *Byron*, *Leopardi*, az inkarnatus pesszimizista, a ki «szinte kéjelgett a bánatban», ujabban *Musset*, ki himnuszt is zengett a búról. A fenséges dalból közlünk itt néhány sort Radó Antal jeles fordításában:

Talán azt gondolod, az Ur ok nélkül ártott,
S az, hogy lesujta rád, csak pusztá tévedés?
Tán ép azért gyötört, hogy élted jobban ójja;
Hisz, hogy megnyilt szíved, ennek köszönheted!
Az ember kis diák, bú a tanítója,
Nem ismeri magát, ki még nem szenvedett.

(Remekírók kép. könyvt.)

De mi nem a hangulati pesszimizmussal akarunk foglalkozni, hanem az *elméleti* pesszimizmussal, melyet tudományos rendszerré fejlesztett Schopenhauer, s melynek elemeivel találkozunk a Szentírás egyik részében, a *Prédikátor*, vagy *Kóhelet* könyvében. Az elméleti pesszimizmus nem tételezi fel szükségképen a hangulati pesszimizmust. Így tudjuk pl. Schopenhauer-ról, a ki pedig ugyancsak sötét, vigasztalan képet festett az életről, hogy egy csöppet sem idegenkedik az élet játszani, vidám kedvteléseitől. Életírója följegyezte róla, hogy lakoma után rendszeren fuvolázni szokott. Nietzsche kérdi is szarkasztikusan: «Ein Pessimist... ein Weltverneiner, der... Flöte bläst... ist das eigentlich ein Pessimist?»*

Az elméleti pesszimizmus támadhat a hangulatból, de támadhat a hangulat ellenére is, a legrózsásabb hangulat mellett is, a midőn a reflexió az eredete.

S az az eredete Schopenhauer pesszimizmusának is, a melyhez, a mint láttuk, vajmi kevés köze van a hangulatnak. Schopenhauer pesszimizmusa a reflexióból fakadt, világnézetéből sarjadt ki, belőle táplálkozik, mint a fa a talajból.

Schopenhauer szerint a dolgok lényege: *akarat*. Akarat hatja át az egész világot, csak hogy megnyilatkozásának különböző fokai vannak. A szervetlen világban mint vak törekvés nyilatkozik. Felhajtom a követ, s az a benne rejlő akaratnál fogva a földre törekszik. A növények világában hajtó, tenyésztő erő,

* Nietzsche: Jenseits von Gut und Böse. Id. Fischer K.-nál, Geschichte der neuern Philosophie, IX. 524. l.

állatban, emberben mint létfentartó erő nyilvánul az akarat.

Az ember folyton akar, akarni meg nem szűnik. De minden akarásnak az alapja szükség, hiány, tehát szenvedés. Ha pedig az ember már kielégítette akaratát, s nincs mit kívánnia, megszállja az unalom. Az ő élete tehát az óra ingájához hasonlóan ide-oda leng szenvedés és unalom, lélekölő, gyötrő unalom között. Ez kifejezésre jut abban is, hogy az ember mind a kint s gyötrelmet a pokolba helyezte, s a mennyország számára nem maradt más hátra, mint az unalom.

A megelégedettség, boldogság nem pozitív valami, csak a szükségtől, szenvedéstől való szabadulás — holott a fájdalom igen is pozitív valami. Az élet legfőbb javai nem boldogítanak, ha birjuk őket. Az ifjúság, a gazdagság becsét nem is érezzük, mig birjuk őket. Hasonlóan áll a dolog az egészséggel. Egész testünk egészséges, s mi azt nem is érezzük, de egy kis tüszúrásnak a fájdalmát igenis érezzük egész testünkben.

«Az értelmi örömök: a tiszta megismerés, a művészeti alkotás öröme, vajmi keveseknek adattak s e kevesen is drágán fizetnek örömükért. Magasabb értelmi erejük fogékonyabbá teszi őket az élet szenvedései iránt, s így szerencsétlenebbek is.»

Folyton akarunk, folyton küzdünk, keservesen küzdünk akaratunk megvalósításáért s a végén — a halál várakozik ránk. Olyan az ember élete, mint a tenger, mely telve van örvényekkel s zátonyokkal. Az ember a legnagyobb óvatossággal kerüli azokat, s ha nagy ügygyel-bajjal sikerül is neki megmenekülni a vesze-

delemből, akkor közeledik igazán minden lépéssel a legnagyobb veszedelemhez: a halálhoz.

A rendszeres optimizmus megalapítójával, *Leibnitz-czal* szemben, a ki ezt a világot a lehetséges világok legjobbikának mondja, Schopenhauer hangoztatja, hogy ez a világ a lehető legrosszabb. Ez az élet nem ajándék, a mint azt az optimizmus mondja.

Bezzeg, ha mindenki előre megtekinthetné ez ajándékot, szépen megköszönné. Lessing is nem győzte csodálni fia eszét, ki úgy huzatta magát erre a világra fogóval, s mikor már itt volt, csakhamar kereket oldott. Az élet nem ajándék, hanem adósság, terhes adósság, a melynek törlesztésére az egész életet fordítjuk, s akkor is csak a kamatot rójjuk le, a tőkét a halállal fizetjük meg.

Az élet büntetés, lakolás Schopenhauer szerint, s azért az Ó-testamentumban csak a bünbeesés mitosza tetszett neki. Mert, úgymond, leginkább egy botlás következményéhez hasonlítható az élet. Az optimizmus kívánatos állapotnak tünteti fel az életet, s céljának a boldogságot mondja, nagy várakozásokkal tölt el az élet iránt, s miután azok nem teljesülnek, csalódás s keserűség a részünk. Sokkal helyesebb a pesszimiztikus felfogás, a mely szerint az élet célja szenvedés, nyomorúság, halál, a hogy felfogja a brahmanizmus, a buddhizmus, a kereszténység, mert ez a felfogás az életről való lemondáshoz vezet. Az Uj-testamentum szerint a világ siralom völgye, az élet purgatorium, s a kereszténység szimboluma: kínzóeszköz...

Térjünk át a *Prédikátor* könyvére.

Ez egy igen sajátos könyve az Irás könyveinek.

Teljesen eltér annak irányától, szellemétől. Az Irás életfelfogása optimisztikus. Isten a világot jónak teremtette. Isten látta, hogy a mit egyenkint teremtett, az jó.

A Prédikátor életfelfogása pesszimizmus. Mindent hiúnak, hiábavalónak mond, tépelődésében eljut egészen Schopenhauer sötét lemondásáig: «És én gyűlölöm az életet, mert nekem visszatetszők a dolgok, melyek történnek a nap alatt, mert minden hiábavalóság, s szélnek a hajhászása (II, 17). Egyébiránt bonyolódott, zavaros, ellenmondó a Prédikátor könyve. Egyszer a legzordabb pesszimizmus hangján szól, mint itt is, majd a legszélső epikureus tanokkal találkozunk benne. «Dicsérem én a vigasságot, úgymond, mivel-hogy nincs jobb az ember számára e világon, mint enni, inni, vigadni» (VIII, 15). Keletkezésének ideje is teljesen ismeretlen, valaminthogy szerzője kilétét is sűrű homály takarja. Nincs is könyv az Irás könyvei között, melyet annyiféleképp értelmeztek volna, mint Kóhelet könyvét.

De mi e könyv bővebb taglalásába nem akarunk bocsátkozni, czélunknak megfelel úgy nagyjából megismerni a tartalmát.

A könyv filozófiai irányú műnek látszik, melyben, mint láttuk, nincs rendszer. Görög befolyásra mutat, miért is a legtöbb magyarázó a hellén korszakba helyezi keletkezése idejét.* A benne kifejezésre jutó pesszimizmus s optimizmus alkalmasint a lemondást

* Friedländer, Griechische Philosophie im Alten Testament 143. l.

tanító *stoikus*, s az életörömet hirdető *epikureus* iskolától veszi eredetét.* Szerzőben, úgylátszik sem az egyik, sem a másik életelv nem tudott kifejezedni. Majd a pesszimiztikus életfelfogás ejti hatalmába lelkét, s ő hiúnak, üresnek mondja a világot, a nemlétet elébe teszi a létnek; majd mintegy megriadva magamagától, az örvénytől, mely elé töprengése sodorta, innen el az optimizmus oltalmat adó karjai közé menekül. Így kerülhetett együvé pesszimizmus s optimizmus a Prédikátor könyvében mint egy s ugyanazon szerző életfelfogása.

Elmés a műnek koncepcziója, melynél fogva *Salamon király* van odaállítva a pesszimizmus szószólójául. Ő fényben, kényelemben, gazdagságban élt, azonfelül kedvelte a tudományt, buvárkodott a bölcseségben. Neki kijutott az élet javaiból, ő átélte annak örömeit, s része volt szellemi gyönyörökben is, ő a legilletékesebb arra, hogy azoknak becséről, boldogító voltáról ítéletet mondjon.**

Nincs boldogság ezen a földön, ezzel a pesszimista axiómával kezdi a Prédikátor. Semmi célja az ember fáradozásának, a mint hogy nincs is célja semminek itt e földön. Szünetlen körbenfutás tűnik elénk mindenünnen. A nemzedékek felváltják egymást, a nap újra s újra kél s nyugszik, a hová most szórja sugarait, holnap ott ragyog fel, körfutásban süvölt a szél a téreken által, míg keletkezése helyére újra vissza nem tér, csermelyek csobogva iramlanak a tenger

* L. Tylor, idézve Palm, Cohelet 7. l.

** Renan, L'Ecclésiaste.

árjai felé, s medrükbe visszatérnek megint. Semmi sem állandó, minden mulandó — az elődök emléke is elhalványul az utódoknál.

A bölcsesség, a tudomány — az sem boldogít. Minél nagyobb a bölcsesség, annál nagyobb a keserűség, s a tudás gyarapodásával szaporodik a szenvedés.

Avagy talán öröm, vigadás boldogít? Üresség, balgaság az.

Épügy nem nyújt tartós boldogságot jólét, gazdagság, fény, ragyogás. «Én építettem magamnak, úgy mond Kóhelet, házakat, ültettem magamnak szőlőket, készítettem magamnak kerteket, parkokat, szereztem magamnak aranyat, ezüstöt, királyi kincseket, tartományokat — s ime, mind, mind hiábavalóság s szélnek a hajhászása.

Sem értelmi, sem anyagi javak nem boldogítják az embert, az ő napjai szenvedés s keserűség (II, 22. 23).

Kóhelet töprengése azzal a bús rezignációs kijelentéssel végződik, hogy: «Dicsérem a holtakat, a kik már meghaltak, az élőknek felette, a kik még élnek» (IV, 2), — azaz: a nemlét jobb a létnél.

Tehát Kóhelet is odajut okoskodásában, a hová Schopenhauer, hogy nem lenni jobb, mint lenni.

Azonban a Prédikátor nem nyugszik meg az életről való eme felfogásban. Fönnebb mondottuk, hogy sem a pesszimiztikus, sem az optimisztikus életfelfogás nem kristályosodott ő benne meggyőződéssé. Pesszimiztikusan itél a világ dolgairól. Majd, mikor látja, hogy a pesszimizmus a kétségbeesés szélére viszi, az optimizmusnál keres menedéket.

Fönnebbi, kétségbeeséssel teljes tanítása után is,

miszerint a nemlét elébe teendő a létnek, újra meg a következő optimisztikus nézetet vallja: «Édes a világoŝság, s jól esik a szemnek látni a napot» (XI, 7). Azonban az optimizmus sem nyújt neki tartós megnyugvást, pesszimista ideákkal tölt lelke hajlik még a bánat, a borongás felé. Az életfelfogás két véglete között tépelődvén, áhitozik egy nyugvópont, egy mentőgondolat után, mely állandólag megnyugtatóná — s azt meg is találja konkluziójában.

Schopenhauer megmarad elve mellett, hogy nem lenni jobb, mint lenni, de annak erkölcsi szinezetet ad. Az életről való lemondás tanát maga is kissé komornak találhatta, hát legalább igyekszik enyhíteni rajta, a morál köntösébe öltöztetve azt.

A legfőbb bajt az akarat okozta, az élethez való akarat. Ezt az *akaratot kell tehát megsemmisíteni*. Nem öngyilkosság által, mert, ha az akarat az egyedben el is pusztul, általánosságban továbbra is fennmarad, újra nyilatkozik, s újra szenved. Az akaratot megsemmisíthetjük az erkölcs révén. Eddig az akarat egoisztikus volt, a mi erkölcstelenségre vezetett, a létnek mások elnyomása árán is történő fentartására. Váljon önzetlenné, vegyen részt mások fájdalmában, mások fájdalma legyen az ő fájdalma is. Akkor semmi fájdalom nem lesz neki idegen, minden fájdalom hatni fog reá. S akkor *meg fog fordulni az akarat*, önként le fog mondani az életről. Hogyan is ragaszkodna egy szenvedéssel teli élethez? Így aztán el fog jutni az akarat az önsanyargatáshoz. Nem akar majdnem kíván többé semmit, közömbössé válik minden iránt. Egyedülvalóságban él, ekképen eleve meggá-

tolva, hogy az akarat más egyedben is nyilvánuljon. Így aztán lassan-lassan kihalna az emberi nem, aztán alkalmasint az állatvilág s a többi világ is. S a miként magát, úgy fogja az akarat sanyargatni a maga megtestesülését: a testet is. Szegényesen táplálkozik, böjtöl, kínozza, gyöttri magát, hogy lassan-lassan megtörjön, elhaljon az akarat, a mely a maga és a világ szenvedésének a forrása. Ha jön aztán a halál, szívesen s kedvesen látott vendég lesz. Ilyen volt irigylésre méltó élete sok nemes s szent léleknek a keresztény világban, s még több hasonló példára akadunk a brahmánok és buddhisták között. Ez egyéneknek az ő nézeteik, felfogásuk különbözősége mellett folytatott emez egyforma életmódja azt mutatja, hogy az a belső, közvetetlen megismerésnek a folyamánya, a melyből egyedül indulhat ki minden erény, minden szentség. Az életről való lemondás, mely *szentség, szentség*, mely az erkölcsnek csúcspontja: *ez gyógyíthatja meg az élet bajait*. Szakítsunk az akarattal, mely számtalan vonatkozásban odacsatolt a világ dolgaihoz, emésztve, gyötörve, kínozva minket — s nyugalom s béke költözik a lelkünkbe.

Ime, Schopenhauer pesszimizmusának végső folyamánya.

Quæ mutatio idearum! Schopenhauer, a ki az élet örömeinek mulandó volta felett kétségbeesett, most azt prédikálja nekünk, hogy legyünk aszkéták! De vajjon ez az újabb pesszimizmus, az erkölcsi, etikai pesszimizmus, orvosolta-e az anyagi, az eudémonisztikus pesszimizmus okozta sebet? Mert ez a fődolog. Változott-e a helyzet az új pesszimizmus folytán? Az

eudémonisztikus pesszimizmus arra a nyomasztó, le-
sujtó tanra lyukadt ki, hogy nem érdemes élni, hogy
nem lenni jobb, mint lenni, — s az etikai pesszimiz-
mus is azt tanítja, hogy gyötörjük, kinozzuk magunkat,
mortifikáljuk testünket, lelkünket, mondjunk le a vi-
lágról, s készítsük elő annak megsemmisülését. Volta-
képen a honnan kiindult Schopenhauer, oda jutott el,
lényegben nem változott felfogása semmit. Tanította,
s tanítja most is, hogy a nemlét előbbre való a létnél,
sőt most az eszközt, az ahhoz vezető utat is megje-
lölte, s ez: az *önkéntes aszkézis*. És mily különös
magában is ez a nézet! A világ összeomlását érlelő
magakinzás s gyötrés legyen az az út, mely az élet
sivatagából a béke, a megnyugvás Kánaánjába vezet?!
És kit vezessen? A szentet, az aszkétát? Ahhoz az
élet bajai úgy sem érnek föl. A közönséges halan-
dót? Szenvedéstől akarjuk őt megszabadítani s még
növeljük szenvedését?!

*Schopenhauer konkluziója nem egyéb, mint egy
lángelmének az eltévelyedése.*

Milyen konkluzióra jutott a Prédikátor?

Azt mondja könyve végén: A dolog vége s veleje:
«Istent féljed, parancsolatait teljesítsed, mert ez min-
den ember hivatása» (XII, 12).

A tudósok közül némelyek azt akarják állítani, hogy
e végső szavak nem Kóhelettől valók, nem tartoznak
szorosán Kóhelet könyvéhez, hanem a *hagiografák*
gyűjteményének, melynek Kóhelet az utolsó része, a
végső szavai. Alkalmat adhatott erre a föltevésre ez a
kitétel: «A dolog, a beszéd vége.» De a mint kifejtet-
tük, hogy a Prédikátorban nem szilárdult életelvvé

sem a pesszimizmus, sem az optimizmus, «a beszéd vége» nagyon jól hozzáillik, hozzásimul ehhez a könyvhöz. T. i. a latolgatás után végre abban állapodik meg. Nézetünk mellett szól, hogy ez a kitétel: «Istent féljed», mely itt foglaltatik a zárószóban, benn a szövegben, az V. fejezet 6. versében már egyszer előfordul.

Tehát, miután a Prédikátor töprengett pesszimizmus s optimizmus között, végül abban állapodik meg, hogy a dolog lényege az, hogy Istent féljük, parancsolatait teljesítsük. Milyen egyszerű, józan, bölcs szavak ezek! Mintha mondaná a Prédikátor: Ne töprengjünk a lét bajai s keservei felett, s ne támaszszunk túlságos nagy követeléseket az élettel szemben, mert az élet örömei múlóak, földi javak minket állandóan nem boldogítanak; de munkálkodjunk a magunk tökéletesítésén, Istent félve, tartózkodva attól, a mi hiba, véték, a mi rút, nemtelen, teljesítve az ő parancsolatait, követve azt, a mi jó, művelve azt, a mi nemes, hasznos. Ez az ember rendeltetése, így fogjuk mi betölteni hivatásunkat, közelebb, egyre közelebb férközve az emberi méltóság ideáljához.

Hasonló szellem tükröződik a hagyományos irodalomban. Hillel és Sammáj iskolája harmadfél évig vitatkozott azon, hogy mi lett volna jobb, nem születni az embernek, vagy születnie. Végül abban állapodtak meg, hogy jobb lett volna ugyan nem születnie, de miután született, ügyeljen tetteire.*

Ez a vitatkozás arra vall, hogy a lét problémáját

* Érubin 13 b.

illetőleg a zsidóság kebelében nem volt kiforrott vélemény, a miképen nem volt róla kifejezedett véleménye Kóheletnek sem. Vagy tán épen Kóhelet nyomán támadt ez a bizonytalanság. És ez a Kóheletszerű töprengés ugyanazzal a szentenciával végződik, mint Kóheleté: hogy ügyeljünk tetteinkre, — ügyeljünk rájuk, hogy legyenek tiszták, gáncstalanok, dolgozva, folyton dolgozva a magunk nemesítésén, mert csak ez képes a létnek hol csöndes, verőfénytől csillámló, hol háborgó, viharzó tengerén biztos, nyugtotadó révpartra vezetni.

Szekszárd.

Dr. Rubinstein Mátyás.

A ZSIDÓSÁG ÉS KERESZTÉNYSÉG SZÉT- VÁLÁSA.

Bizonyára nagy és méltó feltűnést keltene, ha valamely klerikális lap a következő hírt közölné: «XY érseket a pápai kuria maga elé idéztette, mert udvari papjai azzal vádolják, hogy a szent szombat ünnepét titkon áthágja, végezvén azon olyan munkákat, melyeket a keresztény vallás tilt. Már régibb idő óta nyugszik rajta a törvényszegés gyanuja, mert egyszer már tetten érték, a mint szűk baráti körben egy disznótoron is részt vett. Az inquisitionális bizottság már összeült és megindította a vizsgálatot.»

Mondom — feltűnést keltene és furcsának találnák. Pedig talán nem sok híjja volt, hogy ilyen és hasonló hírek meg nem jelennek, nem sok híjja volt, hogy

keresztény testvéreink velünk együtt is nem ünneplik a szombatnak áhítatos nyugodalmát, hogy nem egy napon hangzik fel minden templomban a hozsanna a tavaszi szabadságünnepen, a peszáh napján és a törvényhozó pünkösdi ünnepén; nem sok híjja, hogy válásához ragaszkodó zsidó ember is együtt nem étkezhetik keresztény felebarátaival. Szegényebb lett az emberiség egy eszménnyel és egy erős, népeket és felekezeteket összekötő kapocsal, a közös ünnepnek, közös áhítatnak szellemi kapcsával.

És bizony nem is valami sok körülményen múlt, hogy a keresztény vallás nem kötelezi ma hiveit, hogy Mózes könyvei minden más parancsának magukat alá vessék, hogy szabványait kövessék, hogy pl. a tiltott állat husát, az elhullottat és szabályszerint le nem vágottat ne élvezzék. Igaz, hogy kissé kellemetlen volna, ha a modern jól nevelt izraelita még a nem rituális vendéglőben sem kaphatná meg kedvencz ételeit, melyek nem épen rituális módon készültek, vagy ha a legnagyobbbrészt zsidókból álló testületek pl. a szombati teljes munkaszünet keresztülvitele érdekében volnának kénytelenek küldöttséget meneszteni a miniszter elé!

De szerencsére nem így fordult a világ sora! Külön ünnepel zsidó és keresztény, a zsidó az ősi ünnepeken, a keresztény új napokon. A keresztény vallás a zsidóból eredt és messzire elterjesztette a mi szentírásunk erkölcsi törvényeit, 4 világrész tudja, hirdeti a felebaráti szeretetet, Mózes törvényének sarkalatos tételét — de a többi törvény teljesítéséről nem akar tudni, sőt rossz néven veszi, hogy a zsidó oly törhetet-

lenül ragaszkodik hozzá. Vajjon ki okozta ezt a szétválását a zsidóságnak és a kereszténységnek? Ki állapította meg a különbséget törvény és törvény között? Jézus maga, vagy közvetlen tanítványai? Avagy talán idegen befolyásnak tulajdonítandó? És miért, hogy épen mindenben, a mi által a vallásos érzés *külsőleg* jut kifejezésre? és vajjon szeretet vagy gyűlölet működött közre a két vallás hiveinek szétválasztásában?

A kereszténység szent könyvei és első századainak története megadják a választ kérdéseinkre.

Magának a kereszténységnek talán öntudatlan alapítója Jézus, az új szövetség elbeszélése szerint meglehetősen vallásos férfiú volt. Nem akart a tóra törvényein változtatni és nem akarta őket eltörölni, hiszen maga mondja híres hegyi-beszédében: ¹ «Ne gondoltok, hogy jöttem a törvénynek és Prófétáknak eltörlésekre. Nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy azt bétöltsem. Mert bizony mondom néktek, hogy míg az ég és a föld elmúlik, egy kis jóta, vagy egy pontocska el nem múlik a törvényben, mígnem abban mindenek bételjesítettnek. Valaki ezért a legkisebb parancsolatok közül egyet megrontand és a képen tanítandja az embereket, a mennyeknek országában a legkisebb lészen: Valaki pedig a törvényt cselekeszi, és úgy tanít, a mennyeknek országában nagy lészen».

Aminthogy Jézus egyáltalában nem óhajtott mást fellépése első idejében, mint tanítója lenni az elhanyagolt népnek, a nép aljának, ² «Izraél házának eltéve-

¹ Máté 5., 17. ff.

² Máté 10, 6.

lyedett juhaihoz» küldi az apostolokat, mert: «az egészséges emberek nem szükölködnek orvos nélkül, hanem a betegek»³ jó útra akarja téríteni a bűnösöket és mélyíteni a vallásos érzést; csupa olyan feladat, melyet a zsidó nép régi prófétái már évszázadok előtt hirdették és melyekért néha maguk is megszenvedtek. Csakhogy Jézus még többet hirdetett, és pedig az ő messiási voltát, azt, hogy ő az Isten felkentje, a boldog kornak vezére.

De egész működése zsidó volt, zsidó tanokat terjesztett, tanításával zsidókhoz fordult, a *zsidók* messiásának vallotta magát. Mikor kérdezik tőle: «melyik nagy parancsolat a törvényben? Jézus (pedig) monda néki: szeressed a te Uradat Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és nagy parancsolat. A második pedig hasonlatos ehhez: Szeressed felebarátodat, mint te magadat. E két parancsolatoktól függ az egész törvény és a Próféták.»⁴

Hivatási köréről, csupán a zsidókhoz való küldetéséről maga így nyilatkozik: «Nem bocsáttattam én, hanem az Izrael házának elveszett juhaihoz.»⁵ Sőt midőn egy «Kanáán nemzetéből való asszony» könyörög hozzá leányaért. Ő felelvén monda: Nem jó a fiaknak kenyereket elvenni és az ebeknek vetni. Az asszony pedig monda: Úgy vagyon Uram! mert a kölykök a *morzsalékokkal* élnek, melyek hullanak az ő Uroknak asztalokról.»⁶ Csak erre enged Jézus, látva az asszony nagy hitét.

³ Máté 9, 12.

⁴ Máté 22, 36 ff.

⁵ Máté 15, 24.

⁶ Máté 15, 25—28.

Ő tehát nem is akarja belevonni tanítása körébe a nemzsidókat és maga sem érzi hivatottságát idegenek térítésére. — Zsidó körben mozgott tehát, Mózes törvényét és a prófétákat szentnek vallja és a törvény megszegésétől óva int, mint Lukács evangéliuma szerint is: ⁷ «Könnyebb pedig a mennynek és a földnek elmulni, hogynem a törvénynek csak egy pontjának hijába esni.» Sőt még az áldozati kultuszt is elismeri. Daczára annak ugyanis, hogy későbbi jeruzsálemi zárándoklása alkalmával felforgatja a pénzváltók asztalait a szentélyben s kiüzi őket és a galambkereskedőket onnan, mégis elküldi a belpoklos embert, miután meggyógyította «Menj el, mutasd meg magadat a papnak és vidd fel az ajándékot, melyet parancsolt Mózes».⁸

A megtérést, a bűnbánatot azonban fölébe helyezi az áldozatnak: «Azért, ha a te ajándékodat az oltárhoz akarod vinni és ott megemlékezel arról, hogy a te atyádfiának vagyon valami panasza ellened: Hagyd ott az oltár előtt a te ajándékodat és menj el, békélj meg először atyádfiával és azután előjövén, úgy vigyed fel a te ajándékodat.»⁹

Egy feddő beszédében pedig szól: «Jaj néktek képmutató Irástudók és Farizeusok: mert megdézsmáljátok a méntát, a kaprot, a köményt; és elhagyjátok, a mi a törvényben fő dolog volna: az ítéletet, az irgalmasságot és a tökéletességet; ezeket kellene cselekedni, amazokat is el nem kellene hagyni.»¹⁰ Mint

⁸ Lukács 16, 17.

⁸ Máté, 8, 4.

⁹ Máté 5, 23.

¹⁰ Máté 5, 23.

Sámuel próféta szól: «Ime engedelmesség jobb az áldozatnál, figyelem a kosok zsiradékánál.»¹¹

Ez eszmét sokkal hatalmasabban fejezte ki Jesája próféta, a ki még fenségesebben hirdeti: «Minek nekem áldozataitok sokasága, szól az Úr, jóllaktam a kosok égőáldozataival és a hizó barmok zsírjával, a tulkok, juhok és bakok vérét nem kedvelem. Midőn jöttök, megjelenni szíнем előtt, ki követelte ezt tőletek, hogy tapossátok pitvaraimat? Ne hozzatok többé hiábavaló jisztáldozatot, utálatos füstölgés az nekem, ujhoid és szombat, gyülekezet hirdetése — nem tűrhetek jogtalanságot ünnepléssel.»¹²

De ha Jézus nem is szüntet meg törvényeket, némelyiken mégis eszközöl változtatást, könnyít rajta, különösen a farizeusok, az elkülönködők felfogása ellenében, a kik nemcsak a törvény szigorú megtartásáért rajongnak, de a törvények körül sok «kerítést» וּמִצְוֹת vontak. Ő szigorúan a tóra szabványának tesz csak eleget, nehezítést, súlyosbitást, a törvény kiterjesztését nagyobb tárgykörre csak erkölcsi tételeknél parancsolja, a szeretet, az irgalom, a könyörületesség erényeiből kifolyólag, mélyítve egyuttal és bensőbbé téve ezáltal azon tórai erkölcesstanok tartalmát. A külső vallás gyakorlati parancsoknak kitégítését azonban ellenzi és nem is fukarkodik szóban, hogy a farizeusoknak és írástudóknak szemére lobbantsa: «miért nehezítik az Úr jármát az embereken.» A hol pedig az életben alkalom nyílik, tanítványai, de még idegenek előtt is, a farizeusok írásmagyarázata ellen tettel

¹¹ I. S. 15, 22.

¹² Jes. 1, 11–13.

érvényesíti a saját felfogását. így mikor «szombatnapon jár a vetések közt, tanítványai pedig, mivelhogy megéheztek vala, kezdék szaggatni a búzafejeket és azokat enni.»¹³ A farizeusok erre figyelmeztették Jézust, hogy tanítványai azt cselekszik, a mit nem szabad szombaton cselekedni. Ő pedig oly példákkal felel, melyekkel be akarja bizonyítani, hogy szükség törvényt bont, hiszen maga Dávid pl. «mikor megéhezett, bement az Isten házába és az Isten asztalra tett szent kenyeret megette», a papok is kénytelenek a szentélyben szombaton áldozni, «*a templomnál pedig nagyobb az irgalom*».

A farizeusok pl. csak súlyos betegek gyógyítása kedvéért engedték megtörni a szombat szentségét, Jézus szombaton minden más beteget is gyógyít, hivatkozva az emberi szeretetre: «szabad azért a szombatnapokon jót cselekedni.»¹⁴

A tisztasági törvényeket, a mennyire a szentírás rendeli, ő is követendőknak vallja, de az írástudóknak intézkedéseit, daczára annak, hogy van közöttük olyan, melyet épen modern szempontok is ajánlanak, Jézus nem helyesli, sőt helylyel-közzel nyíltan áthágja és tiltakozik ellenük. Ilyen az ebéd előtti kézmosás: «Akkor járulának Jézushoz jeruzsálembeli Írástudók és Farizeusok kik ezt mondák: Mi az oka, hogy a te tanítványaid a régi vén emberek rendelkezéseket megromtják? Mivelhogy nem mossák meg kezeiket, mikor enni akarnak.» A mire Jézus «a sokaságot előszólítván, monda nékik: Halljátok és értsétek meg. Nem

¹³ Máté 12. f.

¹⁴ Máté 12, 10.

fertézteti meg az embert a mi a száján megyen bé, hanem (a beszéd) a mi kijön a száján az fertézteti meg az embert». A miben Jézusnak természetesen nem volt igaza egészségügyi szempontból. Ő pedig felhasználja ezt az alkalmat, hogy az egész szóbeli hagyomány ellen nyilatkozzék: «Minden plánta, valamelyet az én mennyei Atyám nem plántált, kiszaggatnak». ¹⁵ Ezzel a mondásával is bizonyítja Jézus, hogy a tórát teljes egészében, az ő kötelező törvényének tartja, csak az írástudók magyarázatát nem fogadja el. És ha egyes törvényeknek körét szűkebbre vagy tágabbra is vonja, mint pl. az elválás törvényét, melyet csak házasságtörés esetében alkalmaz, ez csupán egyéni törvényt magyarázó nézete, mely azonban abból a felfogásból indul, hogy maga a parancsolat érvényben marad továbbra is, csak bizonyos esetekre szorítkozva.

Jézus tehát nem alapította meg úgy az ő tanát, hogy a tórával ellentétbe helyezkedett volna, a hagyomány ellen pedig már több mint egy évszázad előtt a szaduceusok is zászlót bontottak. Hogy ő a zsidó törvény alapjára helyezkedett, azt mi sem bizonyítja jobban, mint tanítványainak, az apostoloknak életmódja, a kik pedig közvetlenül érintkeztek vele haláláig és így még ha csak élete utolsó napjaiban is döntötte volna meg esetleg a mózesi törvény kötelező voltát az ő követőire vonatkozólag, bizonyára lerázták volna magukról a törvény jármát.

Épen az ellenkezőről tanuskodik azonban az a sok

¹⁵ Máté 15. f.

elszórt megjegyzés, melyet az apostolokról az új szövetség feljegyez. «És minden nap egyenlő akarattal a templomban valának» beszélnek az «apostolok cselekedetei» (2, 46) «és valának egyenlőképen mindnyájan a Salamon tornáczában» (5, 12).

Külömben is Jézus halála után tanítványait és híveit zsidóknak tartották, a kik mi másban nem különböztek a többiektől, csak Jézus messiási voltának elismerésében. Hiszen szigoruan megtartották még az imaidőket is «Péter és János együtt mennek vala a templomba, az imádkozásnak órájakor, 9 órakor.»¹⁶ «Felméne Péter a háznak felső részére, hogy imádkoznék hat óra tájban».¹⁷ Ha estebédhez ültek, a legidősebb «megszentelte a poharat»¹⁸ vagyis áldást mondott a bor fölött. A szombatot megőrizték, az étkezési törvényekre ügyeltek. A tórából és prófétákból vették idézeteiket és gyülekezeteikben az *amen* szóval kísérték az előadó szónokot, ha helyeselték szavait és az előimádkozót, hogy teljesüljön fohásza, a mint ez a biblia kora óta napjainkig a zsidóknál dívik.

Ha a messiási hiten kívül valamiben különböztek a jézushívő zsidók a többiektől, az legfeljebb az önként vállalt szegénység volt, mert vagyonközösségben éltek — mint a zsidó esszenusok szektája — és a szegénységet feltételnek tekintették a boldogság elérésére, tanítójuk parancsa szerint «ne szerezzetek aranyat, se ezüstöt, se pénzt a ti erszényetekbe. Se útravaló tás-

¹⁶ Ap. cselekedetei 3, 1.

¹⁷ U. o. 10, 9.

¹⁸ I. kor. 10, 9. 10.

kát, se két ruhát, se sarut, se pálczát: mert méltó a munkás az ő táplálására.»¹⁹ Különösen Jézus testvére Jákob, a ki Péterrel és Jánossal együtt az első zsidó-keresztény községnek volt vezetője, vált ki jámborságával; szigorúan a tóra parancsai szerint élt és soha át nem hágott egyet sem. Már Péter titokban túltette magát olykor, ha t. i. biztonságban gondolta magát, egy-egy tilalmon, a mit azonban égi látomással iparkodik enyhíteni, vagy magyarázni.²⁰ «Történék pedig (Joppében), hogy igen megéheznék és akara enni. És mikor készitenék az ételt, az ő elméje elragadtaték. És látá, hogy az ég megnyilatkozott és ő hozzá alájőne valami edény, mintegy nagy lepedő négy szegelyénél fogva felkötötve, mely a földre bocsáttatik vala alá. Melyben valának mindenféle földi négylábú állatok, vadak, mászó állatok és égi madarak. És szózat adaték ő hozzá: Kelj fel Péter, öljed és egyél. Monda pedig Péter: Nem eszem uram, mert soha nem ettem semmi közönségest, vagy tisztátalan állatot. Akkor ismét szó adaték ő hozzá másodszor is: A mit Isten megtisztított, te azt ne mondjad tisztátalannak.» És harmadszor is. — Szóval Péter evett. De Jeruzsálembé visszatérve ezért sok szemrehányásban volt része és csak az említett látomás előadása segítette ki zavarából.

A kereszténység terjedésével azonban, az elékezett messiásban hívők számának gyarapodásával és az evangeliumnak a pogányok körében való hirdetésével

¹⁹ Máté 10, 9. 10.

²⁰ Ap. csel. 10, 10. s köv. versek.

a kereszténységnek mindinkább több és több engedményt kellett tennie, hogy megkönnyítse a szövetségbe való belépést. Eleinte csak a zsidókra szorítkozott az apostolok működése. A zsidó vallás pedig éppen abban az időben a pogány világba is kezdett behatolni. Főleg a görög műveltségű népek nem találták már meg pogány hitükben azt, a mi után lelkük sóvárgott. Bálványok tisztelete, élettelen faragványok imádása nem felelt már meg a lélek szükségleteinek, az orgiák és erkölcstelen istentiszteletek undort keltettek a józanok szívében. Azonkívül messze országokba eljutottak már akkor a zsidók és erkölcsös, szerény életmódjukkal mindenütt feltűntek. Erkölcsre vágyott a pogány nép és valamilyen igaz megismerésre. Hallgatták a zsidók szavait egy szellemi istenségről, a világot átható Egyistenről, a ki jogot követel és szeretetet, erkölcsöt és kegyességet. Ez pedig meghatotta az ő szívüket és visszhangra talált bennük. Annak a kornak írói sok példát idéznek ezen állítás bebizonyítására. Philo például azt beszéli,²¹ hogy Alexandriában sok pogány tért át a zsidó vallásra és változtatta meg egész életmódját mérsékeltséggel egyesítve a kegyességet és emberszeretetet. Igaz hivei lettek a zsidóságnak és tisztult jámborsággal imádták Istent.

Különösen sok asszony tért át a zsidó vallásra és ha Josephus ezen híre hiteles, Damaskusban, Syria fővárosában a legtöbb asszony áttért a zsidó vallásra.²²

²¹ De poenitentia című könyve végén és De sacrificanti-
bus 10.

²² Zsidó háború II. 20, 2.

Hogy Kis-Ázsiában voltak áttért (proselyta) nők, arról az új-szövetség is tanuskodik. Adiabene tartománynak királyi háza is zsidó vallásra tért már a kereszténység terjedése előtt. Rómában magában is voltak proselyták.

Tiberius uralma alatt pl. Fulvia, egy senátor felesége tért át és még később Titus alatt is Flavius Clemens, a császár rokona és felesége Flavia Domitilla a zsidó vallást vették fel.

A keresztények első hódításait előkészítették és lehetővé tették a zsidóság eszményeinek ilyen győzelmei. Eleinte csak palestinai zsidók hallgattak azon szónokokra, kik a zsidó templomokat felkeresték és szombatoként a Mózes könyveiből és Prófétákból való felolvasás után ékes szóval hirdették a zsidó gyülekezetben a messiás eljöttét. Ha volt is gyakran üldözésben részük az ilyen szónokoknak, de mégis mindennütt sikerült egy-két embert ügyüknek megnyerniök. Ezeknek jelszava és ismertető nyelvjárása vagy köszönése lehetett a Maran atha = urunk megjött.

Az aramul beszélő szentföldi zsidók után a görög nyelvű s műveltségű zsidók kerültek sorra. Ezek között már sok olyan akadt, a ki nem tudott ősi zsidó származást kimutatni, hanem kinek talán csak atyja vagy nagyatyja tért át a zsidó vallásra. Itt még könnyebben sikerült lelkeket hódítani, hiszen a szentföldi testvérekkel már a nyelv közössége sem kötötte őket össze, a vallásos tudomány is sokkal alacsonyabb fokon állott, a zsidó vallásra áttérteket pedig az ősi megszokás nem gátolta, de éppen ellenkezőleg az új után való vágyódás, a lélek sóvárgása valamilyen nem

élettelen dolog után, mint a minő a bálvány, de mégis kézzelfoghatóbb való után, mint a minő a teljesen szellemi Isten, még elősegítette; hiszen ez által magát az Isten küldöttét, a hogy nekik hirdették, a szemtanuk bizonyosága szerint tényleg élt messiást, egy reális valót fogadhattak lelkükbe.

Így érthető, hogy a szerény zsidó tudással biró apostolok nagyobb és több sikert értek a hellenistáknál, mint a zsidóknál.

A hellenista zsidók Syriából, Kisázsziából, Egyiptomból és Cyrénéből származtak és Jeruzsálem városának különféle negyedeiben laktak. Zarándoklatok érkeztek a három ünnepre a világ minden tájáról, sokan ott maradtak hosszabb ideig is. Saját zsinagógáik voltak és kisebb közösségeket képeztek. Jeruzsálemben számos ilyen zsinagóga volt, a jeruzsálemi talmud 480-at említ.²³

Ezek alkalmas talajt képeztek Jézus szavának hirdetésére, és az apostolok is hamar észrevették, hogy ezekben diadalmasabban hat a szózat, mint a hébereknél, bár Palaestina több városában akkor már hirdették az evangéliumot, a «jó hirt».

Három évvel Jézus halála után, 36-ban, már néhány ezer hívőt számlál az új hitvallás. A galiläai csoport, mely Jézus személyes tanítványaiából állott, tekintélyre ugyan a főhelyet foglalja el, de majdnem elmerül a görögül beszélő hívők hatalmas seregében. Már akkor lehetett sejteni, hogy valamikor ez utóbbiak játszszaik majd a főszerepet. De mindezideig

²³ Jer. Megillah 73. d.

pogány alig tért át az új vallásra, csupa zsidó vagy zsidóproselyta.

A törvény parancsain pedig nem volt okuk — miért változtatni.

Ekkor fellépett egy férfiú, a ki az egész kereszténységnek új irányt szabott, a ki kizökkentette a kerékvágásból, melyet előtte a zsidóság vajt, új útra térítette, de egyuttal megindította a teljes szakadásnak hosszú folyamatát kereszténység és zsidóság között. Ez az ember Pál volt, Paulus, a ki körülbelül 38-ig, számításunk szerint, Saulus néven, ismert buzgó követője volt a farizeusoknak, hive a hagyományos zsidófelfogásnak és *üldözője* az új tannak. Maga mondja el élete történetét: ²⁴ «Én zsidó vagyok, Tarzusban, Czilicziának városában születtem; felneveltettem pedig ebben a városban a Gamáriel lábainál, tanítottam a mi Atyáink törvényeknek egyenes formájára nagy szorgalmatossággal.» Fiatal korától «Saulus pedig pusztítja vala az Anyaszentegyházat, minden házakba bémenvén, és mind férjfiakat, mind asszonyokat (kik az új tanban hittek) erővel vonván, hányja vala azokat tömlöczbe.» Egy diakonusnak — a jeruzsálemi zsidókeresztény község hét diakonost választott a közös vagyon kezelésére — ezek egyikének Stephanusnak halálát, mely óriási kavargást és rendzavart idézett elő a városban, szintén Saulus okozta. De, úglátszik, lelkifurdalást érzett, a miért annyi embernek okozta vesztét vagy büntetését, talán betegsége idején megismerkedett Jézust-

²⁴ Ap. csel. 22, 3.

vallókkal és egyszerre csak maga is felcsapott apostolnak — mint ő mondja²⁵ Damaskus felé utaztában, hova főpapi levelekkel ment szintén keresztények üldözése czéljából, «nagy hirtelenséggel mennyei világosság vevé őt körül és mikor a földre leesett volna, halla szózatot, mely azt mondja vala néki: Saul, Saul, mit kergetsz engemet?» Jézus pedig látomásban így szól róla: «ő nékem választott fegyverem, edényem, hogy az én nevemet elvigye a pogányoknak, királyoknak és az Izrael fijainak eleikbe.» Vagyis a keresztényüldöző Saul egyszerre hivatottságot érez magában, hogy elfogadva Jézus messiási voltát, új hitét mindjárt tovább is terjessze nemcsak volt hitrokonai között, hanem a zsidó-keresztény progagandától eleddig ment pogányok közt, akiknél nagyobb sikerekre számított, mint a mekkorákat az apostolok eddig a zsidók között elérték. És a milyen jobb ügghöz méltó buzgalommal leselkedett addig az új hitet vallókra, hogy beárulja őket, épen olyan lelkesedéssel állott most a másik tábor élére, a mint ez proselytáknál mind a mai napig divik. De a zsidók nem hittek benne. «Néktek kellett először az Istennek igéjét hirdetnünk — szól a zsidókhoz — de mivelhogy megvetitek ezt és magatokat méltatlanoknak ítéletek az örök életre, imé a pogányok közé megyünk.»²⁶ És mivel az először meghivottak nem jöttek el a vendéglátóhoz, a lakomához, behívja az utczáról mind az arra menőket.²⁷ De a zsidóvallásra és épen úgy az

²⁵ Ap. csel. 9. ff.

²⁷ Lukács 14, 23.

²⁶ Ap. csel. 13, 46.

akkori zsidó-keresztény árnyalatába lépő pogánytól súlyos és nagy áldozatot követelt az Ábrahám szövetségébe való felvétel, hiszen a szentírásnak minden törvénye kötelezte az átlépőt; a pogány pedig nem igen lelkesedett annyi terhes kötelességért. A hitet és az erkölcost szívesen elvállalta, épen ennek érezte hiányát pogányságában, de a kötelességek járma alá nem óhajtotta kemény nyakát hajtani. A pogánysággal szemben tehát bizonyos előzékenységet kellett tanusítani, hogy a jó ügynek hamarabb meg lehessen a lelkeket nyerni. És Pál előzékeny volt. Előbb csak a felvétel módozatain változtatott, megengedvén, hogy vízzel való keresztelés elegendő a felvételre. Ez a vízzel való keresztelés tudvalevőleg a régi felvételi eljárásnak volt része, mikor az áttérő egészen megfürödve, mintegy lemosta magáról előbbi pogányságának szennyjét. De még mindig nem hódított eléggé a messiáshit. Ekkor Pál döntő lépésre határozta el magát. A messiási gondolatot, mely a pogányoknál teljesen idegen fogalom volt, egy a pogányoknál is divott fogalommal forrasztotta össze, az *istenfia* fogalommal. Ezt már jobban megértette a nemzsidó is. Azután pedig bizonyára kiindulva abból a régi rabbiknál is otthonos gondolatból,²⁸ hogy ha eljön a messiás, az megszünteti a bibliai szabványokat — kimondotta azt az új vallás terjedésére és életképességére döntő fontosságú szót, hogy Mózes törájának érvénye azokra, kik hisznek a messiás eljöttében, vagyis mindazokra nézve, kik Jézus tanítványai és követői lettek, akár

²⁸ Nidda 61 b. מצות בטלות לעתיד לבא

mint zsidók, akár mint pogányok, *ezentúl megszűnt*. «A törvény nekünk a Krisztusra vezérlő mesterünk volt, hogy hit által idvezülnénk. De minekutánna eljött a hit, nem vagyunk többé a vezérlő mester alatt.»²⁹ Nem kell a törvény szavát megcselekedni, elég hinni Jézusban. A mint Pál maga mondja: «Nem igazul meg az ember a törvénynek cselekedeteiből, hanem a Jézus Krisztusban való hit által.»³⁰

Pál így megnyitotta az utat a pogányok előtt, de elő is készítette a teljes szakadást, nemcsak a zsidók és az őt követő keresztények, de még közte és a zsidó-keresztények között is. Pedig ezek sorában voltak Jézus tanítványai, s a legtekintélyesebbek: Péter, azután Jézus jámbor testvére, Jakab is.

És valóban, Péter és társa nemcsak, hogy nem helyeselték Pál eljárását, de nyíltan elítélték és így szakadás állott be magában az új szektában is. A zsidó-keresztények továbbra is követői maradtak a Mózes törvényének. Péter legfeljebb annyiban engedett, hogy a pogányokra nézve a fölvetel szertartását könnyítette meg, de másról, legalább míg a hitbuzgó Jakobus volt mellette, hallani sem akart. Leveleket intézett az áttért pogányokhoz a következő tartalommal: «tetszék a szent léleknek és nekünk, hogy egyéb terhet ne vetnénk ti reátok, hanem e szükséges dolgokat: tudni illik, hogy megtartóztassátok magatokat azoktól, a melyek bálványoknak áldoztattak és a vérnek ételetől, a fúlva holt állattól és a paráznaságtól; melyek-

²⁹ Galat. 3, 24.

³⁰ Galat. 2, 16.

től, ha megoltalmaztatok magatokat, jól teszitek. Legyetek egységben.»³¹

De Péter is, a zsidókeresztények feje, csak vizet prédikált — maga azonban *megette* a nem törvényszerűen elkészített ételt. Egyszer már tetten érték, de akkor egy látomás jött segítségére, azóta Jézus testvérével, Jakabbal érintkezett sokat, lehet, hogy ez térítette ismét a jobbik útra, s azért küldte a pogányoknak is az említett étkezési tilalmat. «Mikor pedig Antiókhába jött volna, szemtől-szembe ellene állottam, írja Pál egy levelében, mivelhogy méltó volna a feddésre. Mert minekelőtte valakik jöttek volna Jakabtól, a pogányokkal eszik vala; — ha pedig valakik jöttek, megvonja s elszakasztja vala magát azoktól, félvén a zsidóktól . . . de mikor láttam volna, hogy ők nem egyenesen járnának, mint az evangéliom igazságához illendő volna, mondék Péternek mindekelőtt: Ha te zsidó lévén pogány módra élsz és nem zsidó módra, miért kényszerited a pogányokat zsidó módra élni?»³² Péter tényleg meg is érdemelte ezt a feddést.

Péter hívei, a zsidókeresztények azonban nem egykönnyen hajlottak Pál felfogásához és a merre Pál eljutott, a régebben keresztény vallásra tért hívek tiltakoztak az ő törvénybontása ellen. Így pl. Rómában, melynek zsidó községéhez a keresztények még hozzátartoztak, és a hol a régi zsidók és messiáshívők közötti viták Claudius császárnak zsidókeresz-

³¹ Ap. csel. 15, 29.

³² Gal. 2, 11.

tény üldözésre adott alkalmat, Pál alig talált visszhangra; a keresztények legnagyobb része törhetetlenül kitartott a tóra mellett és még a szabadabb felfogásuak is elítélték Paulus hirdetését, úgy, hogy Rómában szinte egyedül maradt, a mint azt egy levelében elpanaszolja «az én első magam-mentésében senki nem volt mellettem, hanem mindnyájan engemet elhagytak; ne tulajdoníttassék ez bűnül nekik.»

Pál hitvallomásának, az úgynevezett paulinismusnak azonban egy olyan körülmény segített diadalmaszkodni a zsidókeresztény felfogás felett, mely az egész világ zsidóságának a legnagyobb fájdalmat okozta és a zsidóság jövőjébe vetett hitet sok erős lélekben is megingatta. 70-ben számításunk szerint Titus elpusztította a jeruzsálemi szentélyt, melyet az egész zsidóság szellemi központjának tekintett és a mózesi törvény teljesítése alapfeltételének. A mózesi törvény legerősebb támaszát siratták benne, mielőtt köztudattá vált a zsidóság nagy szellemi feladata, hogy az Egyistenség vallását minden hozzátételtől tisztán megőrizze, és hogy a tóra tudományában sokkal erősebb záloga és biztositéka rejlik az ő fönmaradásának. Csüggedés szállotta meg a lelkeket és kétkedés.

Ettől az időtől fogva hatalmasan föllendült a paulinismus híveinek száma. Pál követői most már az Isten ujjára is hivatkozhattak, mely a templom pusztulása által rámutatott a szabványok teljesítésének felesleges voltára. A tanítványok lelkes beszédei folytán a pogányok nagy számmal tértek a keresztény vallásra, úgy, hogy a nyolczvanas években a született

pogányok száma a keresztények között jóval felülmulta a született zsidók számát.

Ebben az új vallásban azonban a törvény elvetésével nem volt most semmiféle köteles szertartás, sem ünnep.

A *zsidókeresztények* továbbra is a törvényt követték, mint az első ijedelem után öntudatra ébredt zsidóság, sőt még századokon át a kisázsiai, palästinai s más keleti egyházak, hívek maradtak az ünnepekhez és szokásokhoz.

A *paulinismus* hívei, a kik Pál tanítása szerint mindenben Krisztust látták és vélték feltalálni, most a zsidóságtól kölcsönzött ünnepekben vonatkozást kerestek magára Jézusra, a szerint, a mint Jézus ezen ünnepeken szerepelt és ezen jézusi vonatkozások miatt jelentették ki ezen ünnepeket szentnek. Nem többé a zsidónép történeti eseményeit ünnepelték e napokon, nem a régi istentiszteleti nagy erkölcsi tartalommal, hanem mint emléknapijait Jézus földi életének és megváltói szerepének.

A zsidó peszách ünnepéből pl. a feltámadás ünnepe lett. Jézust tudvalevőleg a peszách előtti napon, niszán hó 14-én feszítették keresztre, mely nap péntek volt. Tanítványai pedig harmad nappra, vasárnapon már látni vélték, hogy feltámadt. A peszách ünnep a szabadság ünnepe, Isten *megváltotta* Izraélt szolgaságától. Most meg Pál tanítása szerint Jézus *megváltotta* az emberiséget bűneitől. A kivonuláskor egy bárányt vágnak le peszácháldozatul az izraeliták házaiban, Jézus pedig az újtestamentum prófétai idézete szerint a *bárány*, mely vágóhidra vitetik «és szintén pészach

előtt öletett meg». A symbolum tehát megfelelő és a pészáchból husvét lett. Mivel pedig maga Jézus sem helyezett súlyt a hónap 15.-ére, hiszen nem 14-én, hanem halála előérzetében 13.-án ette az áldozatot — a mi azonban az evangélium szerkesztőjének félreértésen alapul, mert valójában nem volt az pészách-áldozat — tehát nem fontos a hónap napja. Ezért azután nem tetszésszerinti *hetinapon* a zsidókkal együtt, hanem bizonyos, számítás szerinti héten, de mindig a feltámadás hetinapján, vasárnapon ülték meg a husvét ünnepét és hét héttel később a hetek ünnepét, melyet a szentlélek küldetése emlékeül állapítottak meg.³³

Hasonló okoskodással, mint a pészách ünnepnél, tették át a szombat napját is vasárnapra. A világteremtés befejeztetvén, Isten rendelé a szombatot. De csak most, Jézus által, a büntől való megváltás által lett tökéletes a világ. Jézus pedig megváltó voltának az ő feltámadása által adta tanúbizonyságát, tehát a *vasárnap* ünneplendő.

Csakhogy mindezen intézmények nem várt akadályokra bukkantak a zsidókeresztény szektánál, az ázsiai tartományok keresztényeinél. Ezek az apostolokra hivatkoztak és Jézus személyes tanítványaira, a kik Pál tanairól nem épen hizelgően nyilatkoztak és csak hosszú, évszázados küzdelem után voltak rábirhatók a zsidókeresztények elveik feladására. A második század óta folyton zsinati — azaz az egész kereszténység vagy néhány tartomány képviselőiből

³³ L. Hefe, Conciliengeschichte I. 87.

alakult gyűlések — tanácskozásának és határozatainak tárgyát képezte a zsidókeresztények eltérő és a zsidósághoz közeledő ritusa és ha szép szóval nem is, de az egyházból való kiközösítés fenyegetésével nagynehezen közelebb lehetett hozni a két pártot egymáshoz.

Csak magában a második században öt zsinat határozata szólott pl. az ellen, hogy a zsidó pészáchchal egyidőben ünnepeljék a husvétot — de mellette is nyilatkozott az ephesusi zsinat.

A nicäai zsinat 325-ben állítólag végleg megegyezett a husvétnak a pészachtól való szétválasztásában minden keresztény felekezetre vonatkozólag és megállapodott egy olyan számításban, mely szerint hosszú időn belül a zsidó és a keresztény ünnep nem egy napra esik. Ha nem is a nicäai zsinaton, történt ez, hanem esetleg csak későbbi zsinaton, de azok a levelek, melyek a két párt megegyezéséről szólnak és a keleti egyházakhoz intéztettek, már nem pusztán a szeretet hangján szólanak és mutatják, hogy a megegyezésnek legerősebb érve az volt, *hogy nem méltó keresztényekhez, hogy a zsidó számítástól függjön az ünnep.* Constantinus császár is, a ki épen ez időtájt vette fel a keresztséget, részt vett ezen a zsinaton és levelet intézett a távolmaradottakhoz, örömét fejezve ki a megegyezés felett «ne legyen semmi közösségünk azzal a néppel — írja — melynek kezéből a legszörnyűbb gaztett eredt, a kiknek lelke vak, vonjuk el magunkat a rossz és méltatlan együttléttől, mert izetlenség is a mit büszkén vallanak, hogy útmutatásuk nélkül nem is ünnepelhetünk. De még ha ez nem is

volna így, akkor is nagyon óvatosak legyetek, hogy lelketek semmiben ne tartson fönn érintkezést ezen rossz emberek erkölcsével.»³⁴

A pogányságból kereszténységre áttértek figyelme pedig ezentúl a hatalom érzetében, minden csekély jelentőségű érintkezésre is kiterjedt. És elég ilyen barátságos érintkezésnek akadunk még nyomára, sok még az első századokban a közös szokás, az együttlétnek és békés együttérzésnek a megnyilatkozása. Olyik keresztény még zsidó által áldatta meg termését, elfogadott a zsidótól laskát, vagy ünnepi ajándékot, a zsidó meghívta őt asztalához ünnepi lakomára. Némely helyen megtartották még a keresztények a zsidók böjtnapjait is, keresztények és zsidók összeházásodnak, keresztények szállítanak a zsidótemplom részére olajat, meggyújtják a zsidók gyertyáit, sőt a zsidótemplomba járnak imádkozni.

De felüti fejét a szeretetlenség, a türelmetlenség és a zsinatok egyházi átokkal és fenyegetésekkel választják szét a kereszténységet és a zsidóságot, szántszándékkal építenek választófalat a két felekezet közé és elhintik a gyűlölséget a hívők szívébe.

Az elvirai zsinat 306-ban «helyesnek látja meginteni a birtokosokat, hogy ne engedjék gyümölcs-termésüket, melyet Istentől nyernek a kegy működésével, zsidók által megáldatni, nehogy a mi áldásunkat — mondja a határozat — hatástalanná és hiábavalóvá tegyék»; «a ki e tilalmat megszegi, az egyháztól teljesen elvettessék.»³⁵

³⁴ U. o. 316.

³⁵ U. o. 177.

Ugyancsak ott határozták el: «ha valamely klerikus, vagy hívő a zsidókkal együtt étkezik, a közösségtől el kell távolítani, hogy megjavuljon». ³⁶ A vegyes házasságot is tiltja: «nem szabad zsidóhoz adni a keresztény leányt, azon okból, hogy ne legyen semmi közössége a hívőnek a hitetlennel; megszegéseért öt évi kiközösítés jár.» ³⁷

A laodiceai zsinat a IV. század közepe táján elhatározza, ³⁸ hogy zsidóktól és eretnekektől ünnepi ajándékokat nem szabad elfogadni, sem az ünnepeket nem szabad velük ünnepelni; hogy a zsidóktól nem szabad kovásztalan kenyeret elfogadni és nem szabad gonoszágukból részt kérni. Ugyancsak elrendeli, ³⁹ hogy szombaton az evangélium olvasandó fel, a mi tiltakozik a zsidókeresztények ama szokása ellen, hogy a szombatot zsidóértelemben fogták el és Mózes könyveit s a prófétákat olvasták e napon.

Szigorúan megtiltja továbbá, «hogy a keresztények szombat napján pihenjenek, hanem meghagyja, hogy e napon dolgozzanak; ha pedig zsidózóknak fognak találatni, Krisztusból kizáratnak.»

Azért mégis napjainkig újból fel-feltámad a szombat megszentelésének gondolata a keresztény felekezetek között is, igaz, hogy mindig csak kis körben. Elég emlékeztetnem a szombatosok mozgalmára.

Az úgynevezett apostoli kánonokban is, mely gyűjteménye az egyháztörvényeknek és a IV. század körül keletkezett, találunk a zsidókra vonatkozó tilalmakat,

³⁶ U. o. 178.

³⁸ U. o. 770.

³⁷ U. o. 162.

³⁹ U. o. 762.

melyek büntetéssel sújtják azt, a ki zsidókkal együtt böjtöl vagy ünnepel, vagy tőlük ünnepi ajándékot, laskát, vagy hasonlót elfogad. A ki templomuk részére olajat szállít, vagy a lámpáikat meggyújtja, távolittassék el.

És hogy utolsónak idézzem a legszeretetlenebbet: ha klerikus vagy laikus a zsidók vagy eretnekek templomába megy, hogy ott imádkozzék, amaz tétessék le, ez zárassék ki.⁴⁰

A IV. század után is gyakran foglalkoznak a zsidókkal a zsinatok, de már csak azért, hogy kizárják őket még polgári jogaik élvezetéből is, hogy pl. megtiltsák nekik még az utcán való megjelenést is keresztény ünnepeken.

A mi nem sikerült Paulus szép szavának és lelkes beszédének, az sikerült a zsinati határozatok kérelhetetlen rendelkezéseinek és súlyos fenyegetéseinek. Mindenik hozott egy téglát, a zsidóságot és kereszténységet elválasztó fal szélesítéséhez. A zsidókeresztények hosszú ellentállás után lassan-lassan, észrevétlenül beleolvadtak a kereszténységbe, és a kölcsönös megértés és érintkezés helyébe évszázadokra a gyűlölség lépett. És a gyűlölség mindig hosszabb életű, mint a szeretet. Csak nehezen sikerül az újkornak lebontania a felvilágosodás és az egész emberiséget átható felebaráti szeretet eszméjével a gyűlölség falát.

A zsidóság pedig készséggel elismeri a kereszténység érdemeit, különösen azokat, melyeket a pogány népek meghódításával szerzett, a kiket közel hozott

⁴⁰ L. u. o. a 70. 71. 64. kánont.

az Egyisten vallásához. Egyik leghiresebb embere a zsidóságnak, a nagy Maimuni Mózes írja *Jad hachazáka* című munkájának a királyokról szóló XI. szakaszában, a következő passzust, mely azonban csak a cenzura által meg nem csonkított kiadásokban található: ⁴¹ «az Isten útjai kifürkészhetetlenek, bizonyára ama vallásalapító (Jézus t. i.), mint a később ő utána következő (t. i. Mohammed), hozzájárultak ahhoz, hogy előkészítsék az igazi messiásnak útját, a ki megalapítja mind a népek közös istentiszteletét. Hiszen közben (ama vallásalapítások folytán) az egész világot eltöltik a messiási megváltó eszméje, a tórának szavai és a parancsolatok; ezen szavak elterjedtek messze szigetvilágokban és számos teljességgel műveletlen nép között: mindnyájan foglalkoznak most a tan szavaival és érvényességének kérdésével; némelyek azt állítják, hogy igazak a mi törvényeink, de már érvénytelenek, mások titkos értelmet tulajdonítanak nekik és mondják, hogy tartalmuk már teljessedett — de ha egyszer igazán elérkezik a messiási kor, akkor mindnyájan megtérnek és megismerik, hogy tévedtek.» — Maimunival minden elfogulatlan zsidóember méltányolja a kereszténység érdemeit. De azért Izraél tudja, hogy még nem honol szeretet szerte a földön, minden szívből, hogy még nem «*Egyetlenegy az Isten neve az egész földön.*» Izraél meggyőződése, hogy még nem érkezett el a messiási kor. *És Izraél tovább vár és tovább remél!*

Budapest.

Dr. Edelstein Bertalan.

⁴¹ Amsterdam 1702.

KISÉRTÉS.

A hegytető felé tartott a vándor.
Hosszú volt útja, fárasztó, rögös,
Nagynehezen hurczolta gyöngé testét,
A melle elszorult, fehér az ajka,
Hideg verejték lepte homlokát.
De lelke lángban égett, s mint a zsarnok,
Ki egy parancsot ismer: a magáét,
Egy vágyat érzett ő is csak: előre!
Előre, föl a csucsra minden áron!
Borongó félhomály szállott a tájra,
Az utat már nem látta, csak vak ösztön
Vezette, védve a mély szakadéktól,
Mely tárta torkát zsákmányára már.
És végre fenn volt . . . összeroskadott,
Izzó agyát a vér vadúl elönté,
A sűrű, vak sötét, mely most övezte,
Ezer kisértő rémmel volt tele.
Baráti arczok egy-egy torzvonással,
Ijesztő óriások, gonosz arczú
Törpék, kaján koboldok rút hada
Játszott körülé némán, hangtalan.
És most az éjjel csöndjét fölzavarta
Gyermeksirás, haldoklók bús nyögése,
Kiknek ott álla vergődése mellett,
Vérpadra hurczolt vértanunk nagy átka.
S a vándor vértelen, eszmétlen elhalt,
Elbódult, álmatlan álomba sülyedt.
És hirtelen egy démon szállt le hozzá,
Jobbjában bűvös pálcza . . . int vele . . .

És a homály kárpítja megszakad,
 Vakító fény szóródik le a völgybe,
 Mikéntha két bibornap vón az égen,
 És szól a szellem lágyan, mint zene,
 A hangja reszket részvevőn, az arcza
 Mosolygva, elsápadva változik,
 A teste görnyed, majd meg óriásként
 Kinyúl . . . ki e baljós kaméleon? . . .

«Tekints le a fényfürösztötte tájra,
 A völgy ezer szépségeit kínálja,
 Súlyos szem ring a sárga szárazon,
 A fának nagy teher már a gyümölcse,
 A szőlőfürt édes nedvvel kitöltve,
 Nézd végig: én mindezt neked adom!
 És túl a völgyön kéklík ím a hegység,
 Gyomrának roppant kincsét meg ne sejtsék!
 Mert megrabolná, a ki róla tud:
 Mind a tiéd, csak kezéd nyujtsd ki érte,
 Maga, ki adja, kegyként kéri kérve,
 Fogadd el, menj, itt visz hozzá az út.
 És útað könnyű, kellemes, vidám,
 Nem olyan zord, mint a melyen jövél te.
 Kövess! bízzad magad vakon reám,
 Vezetlek én vigyázva, óva, féltve.
 Te elfordulsz? mosolygó jó szerencséd
 Egyszer hív, tán utószor s nem követnéd?
 Te koldus minden koldusok között,
 Kit túske szúrt és kóbor eb üzött,
 Kinek ágyékán nincs fedő ruhája,
 Ki végső vesztét már epedve várja,
 Kit megcsufoltak az évezredek:
 És dús kincset kínálok föl neked,
 S te hallgatsz? Nincsen rája válaszod?

Légy hát örökre koldus, átkozott!
 Nem . . . szólj egy szót, mielőtt távozom,
 Tán győzhetek még makacsságodon?
 Hisz mind e fényért, melylyel megkinállak,
 Cserében én nem kérek semmi árat.
 A völgyben áll az Egyház . . . látod ott?
 Oltárán nem fogy el az áldozat,
 Milljók imádják *ingyen* a nevem
 S megüdvözülnek bennem. És te nem? . . .
 Holott ha térdre esvén megimádasz,
 Dús jutalom hűségedre a válasz.
 S ez rémít el, te gyáva, oktalan,
 Még egyszer: mind ez ország tied itt,
 Csak térj hitemre, hallgasd meg szavam!
 «Ne légyenek idegen istenid!»

★

Eltűnt a szellem. Az ifjú föleszmélt,
 Hideg verejték csurgott homlokáról,
 És reszketett a fagyos éjszakában.
 A társtalan, zord egyedülvalóság
 Reánehezkedett szegény szívére,
 Sötét volt . . . a vihar vadul üvöltött.
 A vérit édes örömmel kioltja,
 Ha van e fájdalmas, bús pillanatban
 Ki nyájas szóval enyhet ad neki,
 Letörli maró, véres könnyeit
 S vigaszt csepegtet vérző, nyílt sebére.
 De egymagán volt, árva, elhagyott.

S egyszerre halkan, angyalszárny csapással
 Egy tündér szállt alá, egy istenasszony.
 Szelid szépsége, bűbajos mosolya
 Harmatként hullt a kárhozottra le.

És hangja tisztán csengett, mint a hárfá,
 Oly édesen, hogy elbűvölve állott
 Meg hallatára fű, fa, lomb, virág.
 Ilyen a szépség, hogyha testet ölt,
 De maga ez a test is csak mese,
 Oly légies, mint ábránd, színes álom.
 Szavára kipirult a vándor arcza,
 Ifjú szive eltelt hő szenvedélylyel,
 Karjába vágyott zárni, hogy ölelje,
 És száraz ajka reszketett sováran,
 Hogy elborítsa csókkal azt az ajkat,
 Melyről az üdv piros rózsája kél.
 S a tündér lány kezét vállára tette,
 Közel hajolt hozzá, selymes hajával
 Az ifjú tüzelő arczához ért,
 És mámorító hangon suttogott:

«Ne hidd, hogy a száanalom úz ide engem,
 Azért mivel árva vagy, árva, szegény.
 Forró szerelem lobogott a szivemben,
 Már régtől epedve imádtalak én.
 Sápadt ajakad, beesett szemedet,
 Nem látja, nem érzi az, a ki szeret.
 Szeretlek azért, hogy a szíved erős,
 Nem tántorodik soha meg rögös úton,
 Nekem te a nagy vagy, a bátor, a hős,
 Ezer közül én kezemet neked nyújtom!
 Ó légy az enyém! nekem add szivedet!
 A mennyei üdv leszen érte tied.
 Nézd, oly keserű ez a szörnyű magány,
 Karomban az élted hajt újra virágot,
 S ha testem, a lelkem néked adám,
 Naponta nagyobb, üde kéjet kínálok.

Jer ifjam, előre, kövess! Ime halljad.
 Szent férfiú várja a hú fogadalmat,
 Mely holtomig, holtodig egybekötöz,
 Jer, itten e szörnyű helyen ne időzz!
 Mért sápadsz? az arcod ugyis halovány,
 Mért nézel oly elkomorodva rám?
 Mért intsz tagadón? hidegen? Ha szeretsz,
 Bár poklokon át, de örökre követsz!
 Jójj, édes, a nászéd vágya hevít!»

«Ne légyenek idegen isteneid!»

*

Eltűnt a lány . . . világos csík jelölte
 Az égen útját, merre távozott.
 És zokogott nehéz-keservesen
 Az ifjú. Jobban fájt ez a kisértés
 Az elsónél . . . pirosan hullt a vére
 Sebzett szivéből és érezte fájva.
 Mint hull el cseppről-cseppre, míg a lelke
 Édes emléken fájón elmereng.
 S az álomképet megszakasztja ekkor
 Egy mindeneknél szörnyebb látomány:
 Öles alak, biborveres ruhában,
 Kezében kétélű nagy pallosával
 Eléje lép s dörögve mint az ég
 Mikor haragvó kedvében lesujt,
 Ekként szólott a vérvörös bakó:

«Készülj a végre! Most ütött az óra.
 Isten, kivel hivalgtál, már nem ójja
 A választott fajt: Isten megbukott.
 Miénk a hatalom, miénk az ország,
 Élted mindeddig előlünk elorzád,

De végzeted most hiába futod.
 Tagadd meg azt, ki rajtad nem segíthet,
 Mert áll a vérpad: magad is tekinthedd,
 Fenyítve áll és készen véresen.
 Tagadd meg, vagy búcsúzz el mindörökre,
 A mi igazságunknak sujt le ökle,
 Saját szavadon függ a kegyelem.
 Te vértanuk népének sarjadéka,
 Te vérpadon hullottak ivadéka,
 Utolsó nemzetedből: mondd a szót,
 A melyen mint fonálon csügg az élted,
 Sorsod hív, harsány szózatát nem érted?
 Zátonyra jut vagy révbe ér hajód,
 De rajtad csak *igen* vagy *nem* segít!

«Ne légyenek idegen istenid!»

★

S fölkél a vándor daczczal, tétovátlan,
 S a vértanúk útján elindúl bátran.

Sebestyén Károly.

JERUZSÁLEMI UTAM.

Felolvasásra került a kolozsvári Felolvasó Egyesületnek 1906.
 január 9-ki felolvasó estéjén.

Egy egész életre szóló szép emlékkal lelkemben rögzítem meg csodás utam benyomásait. Három tengert szelünk át és három világrészben járunk egy rövid hónap alatt. Hajdani szolgásunk földjén megbámuljuk letűnt korok kulturáját; a diadalmaskodó

szeretet és humanizmus hazájában pedig átjárják szívünket-lelkünket a dicsőséges múlt megszentelt emlékei. Ifjúkorom leghőbb vágya teljesült. Hála és dicsőség a jóságos Istennek ezért az ingyen való kegyelméért.

*

Még javában szitált a hó, a Nemere síró, forgó szele fujta, hordta a zuzmarát, a mikor községemtől bucsut vettem. Aradon már tavaszi szellő lengedez és napsugár fogad bennünket Budapesten. Itt már utitársakra találok és csakhamar ismerkedünk, barátokozunk. Abbáziában üdülő fiának velem küldi üdvözlését az édes apa, a galicziai iskolaigazgató álmában a kairói piramist mászta meg, a mit aztán meg is cselekedett, egy öreg úr pedig arra kér: nyugtassam meg, hogy a tenger háborogni nem fog. Madárdal hirdeti a természet ébredését, a mint csodálatot keltő kanyarulataival, a Karszt hóborította hegységét elhagyjuk és tavasz illata árad szerte a magyar tengerparton; színpompában, fényben úszik Fiume. A természet éltető levegőjétől megifjodva Abbáziába sietünk; de itt sem az elandalító látvány, sem a baráti kör nyugtot nem ad, mert örömünk eszményibb látóhatárra vágyik — vissza gyorsan Fiuméba, mert a «Thalia» a kikötőben vár reánk. Az üdülők egész raja kísér bennünket gőzbárkánkon; mind kíváncsi a Lloyd gőzösére; jönnek, hogy «szerencsés utat» kívánjanak hajónak, utasnak egyaránt.

Március 9-én este 8 órakor ezernyi torok «Éljen, «Evviva» és «Hoch» kiáltása köszönti a budapesti különvonat utasait. Rövid fél óra alatt együtt va-

gyunk a hajón valamennyien. Mi, kik előre jöttünk, köszöntjük a régi barátokat, csakhamar új ismeretséget kötünk, és pár óra múlva testvéri gyülekezetté leszünk. Közös a célunk, egy a gondolatunk: bevonulni az ígért földjére, az isteneszme hazájába. Hajónk már indul. Elrebegjük a Ramban tengeri imáját és a zsoltárköltő zsoltosmáival elvegyül a társaság magyar utasainak szívből fakadt könnyörgése: «Isten áldd meg a magyart!» 11 órára járt már az idő, a mikor nyugvóra tértünk. A tenger csendes volt — de nem így az utasok, mondták nekünk másnap reggel, hogy öt óra felé fülkénket elhagytuk. Hat órakor már majd az egész társaság imádkozik és reggelinél a családdá összeforrt, fesztelen társaságot szemléljük. Tudósok, papok, földbirtokosok, gyárosok, kereskedők, ügyvédek, orvosok, férfiak, asszonyok, leányok alkotják a baráti kört. 150 boldog ember egy csomóban, közöttük nem egy a szív és lélek igazi aristokratája. Itt van közöttük: Boschán Jakab, a budapesti chevra-kadisa elnöke, Mezey Ferencz dr., a magyar zsidóság egyik vezére, Freund József, ki Ó-Becsén 120 szegény elaggott részére vallásra való tekintet nélkül menedékházat emelt, Simonsen D. ny. kopenhágai főrabbi, egyetemi tanár, Széll Mihály, a kisvárdai, és Reichmann Ármín, a debreczeni hitközség elnöke. Mindkettő a községében kifejtett munkásságért országos hírű. A rabbik közül a karczagi és debreczeni kartársak, az óbudai Adler Illés dr. és a volt lugosi, most pesti rabbi Hevesi Simon dr., ők a társaság legszivesebben hallgatott szónokai; itt említem Szabolcsi

Miksát, az «Egyenlőség» szerkesztőjét, utunk tervezőjét, ki klasszikus héber nyelven felelt megbízásunkból majd minden bennünket köszöntő küldöttségnek. Végül a jótékonyságban ki nem merülő segesvári Bretter Sámuel t iktatom ide, ki már másodízben járt Jeruzsálemben. Folytathatnám e névsort, de nem az egyesek magasztalása a czélom, hanem e csodás útra buzdítani, óhajom.

2554 lóerejű és 2371 tonna súlyú uszó vendégfogadónk 13 tengeri mérföldet fut meg óránként. Valójában nagy kényelmet nyújt, gondos a kiszolgálás, kitünő az ellátás. Hálánk a fáradságot nem ismerő központi menetjegyirodáé, mely vallásos nézeteink teljes megóvása mellett, vizen és szárazon a leggondosabb rituális ellátásban részesített és vonzó, tapasztalatokban gazdag keleti út osztályosaivá tett bennünket.

Igazi életbölcse ség, arany mondások, irodalmunk tengeréből felszálló gyöngyök kísérik utunkon. Az igazság, a jótékonyság, a könyörület és emberszeretet minden parancsa szegénynyel és idegennel, özvegygyel és árvával szemben — a zsenge, a tized, az áldozat Palesztinából került hozzánk — így szól egy szivünket átjáró hang — most Palesztinába megyünk. Mutassuk meg, hogy vallásunk legédesebb gyümölcse a tettekben megnyilatkozó szeretet. S ime két gyűlés elegendő, az elsőt a közeledő szombat miatt szakítjuk meg és a gyengéd, szelíd, könyörületes zsidó szív 7000 koronát tesz le a szeretet oltárára a jeruzsálemi szegény testvéreink részére. E szép cselekedetet a ránk köszöntő szombat áhítata oly

méltón vonta be csendjével, nyugalmával és az isteni ige hirdetői a tóra koronájának, a hűségnek és szeretetnek képviselőit az éseth chajilt magasztalják, a kiknek meggyújtott gyertyái csillogó könyek között az édes, csendes otthont juttatják eszünkbe és a buzgóság szent lelke fog el édes-mindnyájunkat, midőn a zsoltárköltő igéjét ihletett ajak hirdeti: «a végtelen vizek hatalmas zugásából hallszik föl Isten mindenható ereje.» Megindultság vesz rajtunk erőt e szavak hallatára és a különböző vallási irányok közös lelki harmoniába olvadnak, a mikor az ősz karczagi főrabbi átszellemült arczczal rebegi: «Dicsértessél Örökkévaló, ki megérni engedted nekünk ezt a szombatot.»

«És lön este és lön reggel», az első szombatnapot köszöntjük hajónkon. Ilyen családias, benső, szent szombatot a zsidóság fénykorában ültek valamikor. Ájtatosságunkat a fedélzeten, szabad ég alatt egész délelőtt tartottuk; ilyen istentiszteletet a tenger még sohasem látott. Tenger és utas egyaránt meg volt indulva. Hajónk is követi egyik-másik ájtatoskodó társunk ringását, hajlongását és gőzösünknek félelmet keltő mozdulatai csakhamar kórházzá változtatják annak egyik részét. A jó és rossz viczczekek egész özöne támad és a kitoróban levő tengeri betegséget az utóbbi csak fokozza. A reggelinél már nagyon ritkák a sorok. Hajónk pár óra mulva felhagy ingadozásával, a kórház csendjét élénkség váltja föl, sokan előbujnak a katakombákból és mi megéljenezzük az asztalhoz ülőket. Öröm nézni a pinczérek sürgését, forgását, kik a mesés étvágyu «betegeket» kiszolgál-

ják. Öt perczzel később üres a kórház. Hajónk a szokottnál lassabban halad; napfényben élvezzük Korfut. Ezt az ideálisan szép szombatot Kréta szigetének közelében Debreczen tudós papja a «Havdala» szertartással fejezte be. Este hangversenyen voltunk: volt részünk klasszikus zenében, énekekben, szavalatban és humoros előadásban.

*

A báj, az erény és a méltóság képviselőinek társaságában időznöm oly jól esett. Egyszerű, keresetlen, természetes volt a legtöbbje. Az arcukról olvastam le: ezek átérzik, hogy mily nagy és nemes hivatás egészen nőnek lenni. Hát még a német nők! Ezek a mi áhítatunkat vallásos, jámbor hitük poézisével vonták be. Velünk imádkoztak a német leányok majd minden nap és áldottuk azt a vallásos nevelést, mely a zsidóságnak ilyen fundamentuma, ereje. Meggyőződésemmé vált, hogy nem turistaság hozta ezeket közénk, hanem a Szentföld iránt tartozó igazi lelkesedés.

Az imádkozó nők csoportjának képével szivemben léptem a parancsnoki hidra és a lágyan ringó szelek susogásánál tekintek végig az Oceánon. Itt terül el előttem a végtelenséget jelképező tenger tükre, nyugaton látjuk a tűzgolyót, a mint a tenger mélyében parazsát lehűteni vágyik, amott keleten a hold fénye dereng. Ég és tenger mintegy átölelik egymást. A mennyek arany és ezüst fénye megfürdik a tenger tükrében és a menny magaslata visszaverődik a tenger megmérhetetlen mélyében. Az Isten mindenhatóságát mindenki láthatja, a ki szemeit nyitva tartja;

a ki azokat lecsukja, mikor azt szemlélni alkalma nyilik, sajnálatra méltó. E gondolattal elpihentem.

★

Föld, föld! Amerika felfedezőinek e felkiáltása alig volt zajosabb, mint a mi utitársaink kitörő lelkesedése, a mikor reggel 8 órakor 4 napi és 5 éjjeli út után a kikötőbe behajóztunk. A kikötőkapitányság egyik hivatalnoka hajónkra jön, hogy az egészségi állapotról meggyőződjék. A háborgó tenger habjaitól megmenekültünk s íme most attól kell tartanunk, hogy egy reánk rohanó, éktelen lármát csapó ember-tömeg nyom agyon bennünket. A közeledő csónakok arab kormányosai majd minden nyelven reclamálnak minket; ebben a zűrös, zajos riadalomban csoda, hogy az ember eszét nem veszti. Majomgyorsasággal lepik el az afrikai csónakosok a hajó fedélzetét és megrohannak bennünket, podgyászunkat kikapják kezünkől és dicsérnek agyba-főbe. De rólunk a keleti társaság főnöke, Benzinger dr. gondoskodott. A vámvizsgálással nem kell bajlódunk. Papok társasága várakozik reánk, Alexandria Chacham-Basijával Elijáhu Cházán ő excellenciájával élén, ki a biblia nyelvén szól hozzánk. Simonsen egyetemi tanár köszöni meg nevünkben a kitüntetést. A nagy hírű öreg főpap a társaság valamennyi rabbitagját megszólította. Kiséretében jutunk el a hatalmas vasutállomáshoz. Most gyorsan átveszi a menetjegyiroda tisztje leveleinket, hogy azokat biztonság kedvéért az angol postával továbbítsa.

A pályaudvaron tengernyi emberáradat sűrög, fo-

reg. Minden nemzet fiát itt megtalálod és ha valahol, úgy itt bizonyosan a világ minden nyelvén beszélnek. Hevesvérű boszniai spanyol testvéreink lelkesítő dalai mellett indul útnak különvonatunk. A Nilus mentén robogó fénynyel, pompával berendezett vonatunkról érdekes látnivalók kötik le figyelmünket. Képzeletünkben már láttuk mindazt, a mit a Nilus mentén most van módunkban tapasztalni; a tarka ruházatu és mindenféle arczbőrű embertömeget, az ablakunkhoz verődő meleg homokot, a lomhán elvonuló tevekaravánokat, a nyakig pocsolyában gázoló bivalyokat. Mélységes fájdalommal szemléljük a felláknak szegényesnél is szegényesebb, alacsony viskóit és megszánjuk elcsenevészsedett, beteg szemű lakóit. Kalyub állomását elhagyva feltűnik a lybiai hegláncz, valamint a Mokattam hegység a citadelával és Mohammed Ali mecsetjének égbe nyúló minaretjeivel. Csodaszép virágos kertek, pálmaerdők mellett visz el utunk. Balról Heliopolis romjait látjuk. Jól gondozott földek, bújá növényzet kísérik Egyiptom fővárosába.

Kairóban vagyunk.

Kairó, Afrikának és az arab világnak legnagyobb városa. Lakóinak száma 600,000, közöttük vagy 6000 a zsidó; a görög, olasz, francia, angol, magyar, osztrák és német nemzetiségűek mellett a benszülöttek: fellák, berberék, koptok, törökök, perzsák, szírek és indusok. A gyalogosok, lovasok, tevés kocsik, szebbnél-szebb fogatok egész özöne zajlik az utcákon. A lárma eleinte bódítólag hat reánk. Ostor-durrogás, számárrívás, teveordítás, a hajtók folytonos

lármás nógatása, buzditása, a házalók és kereskedők kiabálása, mindez vadul zúg fülünkbe. Az új, bennünket meglepő dolgok egész sora kizárja az alaposabb megfigyelést. Csak a mikor kezdünk hozzászokni a lármához, a mikor nyugodtabbak leszünk, akkor élénkül érdeklődésünk és az újság ingere elbűvöl minket.

A turbán színéről ismerünk rá a különféle arab szektákra, családokra, dinasztiákra. A próféta utódai fehér turbánt viselnek. A Mekkába zarándoklók fejét zöld turbán diszíti. A papok és tudósok egyenletesen összehajtott világos turbánt hordanak. Az igazi turbánról azt tartják, hogy 7 fejhosszúságú, azaz ember-nagyságú, hogy a hívőnek valamikor halottas takarója legyen és őt a halál gondolatával még az életben megbarátkoztassa. A zsidók ruházkodása teljesen azonos a mohammedánokéval.

A szegények és parasztok asszonynépe kék, ingalakú ruhát visel; ékszerük az ezüst-, réz- vagy gyöngyből készült karkötő, orr- és lábgyűrű. A gazdagabb nők csak otthonukban fejtenek ki nagyobb-szerű pompát; az utcán hosszú ujjú selyemköpenyt öltenek. Hosszú, sűrű fátyol takarja el arcukat egészen a szemükig és a fátyol le ér egészen a lábukig. Bizony úgy néznek ők ki, mint a denevérek; szélesek és idomtalanok. Fiatal lányok fehér szövetből készült kabátot hordanak. Előkelő hölgyek kíséretükkel csak fogaton járnak. A legelőkelőbbek kocsija előtt két futár szalad pálczával kezökben, hogy az utat szabaddá tegyék. Ezek a nők arcuk egy részét vékony, fehér fátyollal takarják el.

Az egyiptomi nők kora ifjúságukban szép, karcsu alakúak. Szemöldöküket és szempilláikat barnára, körmeiket vöröses barnára festik. Szegény sorsú nők és férfiak tetoválják homlokukat, állukat és mellüket, kék figurákat vésvé testükre. Sajátságos módon viszik gyermekeiket; nem a karon, a hogy nálunk szokás, hanem vagy csipőjükön, vagy vállukon. A kocsisok folyton ó, á riglat (vigyázz a lábadra) kiabálása, a számtalan, többnyire vak koldus síró hangja — azoknak folytonos Allah-ra való hivatkozása a szánalom keltése céljából — megnehezítik a közlekedést. A vízhordóval, ki kecskebőrből készült tömlőjét vagy a vállán, vagy a szamar hátán tartja, sűrűn találkozunk, jóllehet a város vízvezetéke minden házat bőségesen ellát. A dervisek rendjéhez tartozó Hemalik árulják az utcán a narancslével feleresztett vizet, mások meg a vizet édes gyökérrel vagy mazsolaszőlővel vegyítik. A laczikonyhákon sült hal, sült hús akad jócskán. A vendég leül az utca szegletére és megebédel. Persze ebből a jóból mi nem kértünk. A borbély is az utcán üti fel műhelyét; itt nem vágnak haját, hanem az egész fejet megborotválják.

Többször napjában, sőt még éjjel is a mecsetek minarettejeiről elhangzik a Muezzinneknél imára szólító, hosszan elnyújtott, ünnepies hívogatása. A hogy a boltok késő este a vevőktől kiürülnek, a háziőrök pálmapálczákból álló ágyaikat az üzlet bejárata elé tolják, vagy takarón hevernek le a nyílt utcán. A boltok nincsenek ajtaja. Az arab ravasz ugyan, ha teheti, csal is, de nem lop.

Az igazi keleti életet a város központján a bazárok tükrözik. A boltokat az áruk minősége szerint csoportosítják. Az egyik soron csak rézből készült tárgyak vannak, amott csak vastárgyakat avagy rövid-árúkat találunk; szűk, jórészt piszkos, a nap ellen tetővel fedett utczák ezek. Az üzletek előlről mind nyitva vannak. A czímtáblákon nem a kereskedők neve van, hanem jámbor óhajtásokat tartalmaz. Teszem: Óh Allah! Óh a nyereség kapujának megnyitója! Óh mindenek táplálója!

Kairó főutczája a Muszki. A keleti életet kora reggeltől késő estig itt figyelhetjük meg a legjobban. Az állítólag még a XIII. században keletkezett legnagyobb bazár, a Chan-el Chalil itt terül el; a szőnyegek, selyemárúk és ékszerek szédületesen gazdag csarnoka ez. — Egy-két utczát átszelve, az Azhar-mecsetbe jutunk, az egyetemre, melynek 14,000 hallgatója van. A főterem kilencz hajóból álló szanktuarium 3000 négyzetméternyi területen 140 márvány oszloppal. A legutolsó népszámlálás alkalmával 6923-an laktak a mecsetben. E főiskola ma is az Izlam legjelentékenyebb intézete, mely egy hatalmas jesivához hasonló, melyben a földön hatalmas körökben ülő tanulócsoporthok testüket ringatják és a sech szavára figyelnek. Tandíj itt nincs, sőt a tanítványok élvezik a mecset jövedelmét. A tanárok fizetést nem húznak és magánórákból, könyvek másolásából, gazdag tanulók ajándékából élnek, vagy fizetéses vallásos hivatalokat töltenek be, vagy pedig kézművesek. — Vonzó képet nyújt a város számtalan minarette-jeivel, kupoláival, kertjeivel, a mint a citadelláról végig tekin-

tünk; lábunk alatt a Hasszan szultán mecsetje, nyugatról és keleten a Nilus partján pázsitos síkföld és velünk szemközt a homoktengerből a piramisok emelkednek ég felé. A citadel'áról utunk az alabastrom-mecsethez visz; ennek magas minarettjei már mérföldekről figyelmeztetik az utast, hogy városhoz jut közel; bizanci stílusban épült kupolacsarnoka négy hatalmas oszlopon nyugszik. A nagy arányu és csodás világításu templom lebilincsel bennünket. A bemenettől jobbra Mohammed Ali sírja van.

Öt órára járt az idő, ezért sietnünk kellett a Maimonides-zsinagógába, mert ádár hó 7-e lévén, Mózesnek, nagy tanítónknak halála évfordulóján ünnepi istentiszteletet tartottunk. Csak lassan jutunk a szűk getto-utcákra előre; férfiak, nők, öregek, fiatalok elállják és «Salom»-mal köszöntenek.

A szépen kivilágított, tiszteletünkre székekkel ellátott, csinos, nagy templomban ének fogad; a karczagi rabbi a nap jelentőségét méltató beszédet mond, Adler Illés dr. Óbuda papja klasszikus héber nyelven köszönti a kairói testvéreket. Erre felel a Chacham-Basi: «Miczrájim földje a szabadság hazájává lett nekünk». Megmutatják a termet, hol a nagy Maimonides tanított. Megindultan hagyjuk el a szent helyet és Kairó Chacham-Basijánál tisztelgünk. Este mindkét község vendégei vagyunk egy hatalmas kert-helyiség díszes termében, mely az aszkenázi községnek tulajdona. «Legyetek áldottak, kik jöttetek az Úrnak nevében» feliratú transparenttel fogadnak. Czijonért lelkesedik itt mindenki. Legtöbbje azonban a kairói testvéreknek politikai cionista; gyűjtő be-

szédek hangzának el és a felmerülő, meglehetősen heves viták és nézeteltérések ellenére is testvéreként váltunk el egymástól.

A moszlim irodalom kincseit az alkirályi könyvtárban nagy szabadelvüségéről tanuskodó készséggel mutatják meg nekünk; 50,000 kötetes gyűjtemény ez. Innen megyünk a piramisokhoz. Utitársaink közül volt egy, mint leírásom elején említém, ki a legmagasabb piramisra feljutott. Három beduin volt segítségére. Az erős, ügyes emberek huzták, támogatták, tolták a vállalkozó szellemű iskolaigazgatót. A remek kilátás miatt szívesen felejttem a fáradságot, mondotta nekünk. Az emberi kéz e csodás alkotása a halál és végtelenség gondolatával tölti el a szemlélőt, miként az előtte elterülő végnélküli sivatag maga. Mezítelen sziklatömegben áll a többi gúla és a sphinx, melynek a feje, mintegy a homokból tör elő, miként a szörnyeteg, mely porba ful. Hatalmas, nyugvó oroszlán ez, emberfejjel és valószínűleg III. Amenemhed királyt ábrázolja. A gúlák megtekintése után, márczius 15-e volt az nap, társaságunk magyar része megemlékezett egykori szolgaságunk földjén, a magyar haza szabadságnapjáról. A magyarok nevében e sorok íróját érte a szerencse, hogy ez ünnepet méltassa. Azzal az óhajjal zártam beszédemet: vajha a szabadság napja mielőbb felkelne amaz államokban, hol testvéreink rabságban tespednek. Az ünnepi lakoma után az askenázok műremekbe illő márványtemplomában istentiszteleten voltunk.

A Rhóde szigetét hatalmas kert övezi. Déli oldalán van a Nilus vízmérője; nagy kút ez, hatalmas,

jelekkel ellátott oszloppal. A méréseket egy sech eszközi. A Nilusmérő közelében, mely a vizállást mutatja, hatalmas, zárt épület áll, melyet a régi pharaó lakásának tartanak. Itt mutatják azt a helyet, a hol a király leánya Mózeset megmentette.

Innen megyünk Ó-Kairóba, hogy az Amru-mecsetet megtekintsük. A 366 márványoszlopon nyugvó templom nagy hatással van a szemlélőre. Az egyik oszlop száraz vérrel van tele és teljesen megkopott a mozlimek csókjaitól. Istentiszteletet itt évente csak egyszer tartanak; megjelen akkor a khedive is az ország nagyjaival. Az 1808. esztendőből felejthetetlen emlék fűződik e mecsethez; a mohammedán papság együtt imádkozott itt a zsidó rabbikkal és a keresztény papokkal és kérték az ég áldását, hogy a Nilus mielőbb öntsön ki.

Este felé felkereste utitársaságunk egy része a karaiták szép, szőnyegekkel borított templomát. Meztláb kellett belépnünk. Mangouby E. Chabetay, grand rabbin israelite caraïme, a karaita izraeliták főrabbiája imában ájtatosan elmerült és zsoltárokat reczitált, 6—7 kórusban éneklő gyermekekkel minján nélkül. Az avodá-t is elvégezte, a földön térdelve. Ezután szeretettel köszöntött minket, a templom déli részén elhelyezett padokra ültetett s utazásunk célját tudakolva, hálálkodott, hogy felkerestük. Végét-hosszát nem érő kérdéseinkre készségesen felelt. Megmutatta remek írású tóratekerceiket ezüst tartályokban, az imakönyvüket mesteri initalékkal. Tudják Önök, Uraim, szólt hozzánk az alapos tudást eláruló pap: mi a szóbeli hagyományt elvetettük, mi vagyunk az

Írás fia. Teljes szigorral üljük meg a szombatot; tüzet nem gyújtunk, házainkat szombaton el nem hagyjuk. Orvosságot e napon nem használunk, ételünket el nem aprítjuk. Tefilint és mezuzát nem használunk, de tartjuk a szemlélő szálak parancsát. A Krim félszigetén, Chersóban, Odesszában, itt Kairóban és Jeruzsálemben élnek karaita testvéreim. Szorgalom, föltétlen tisztesség jellemzi hiveimet s általában a karaitákat, kik iparosok, földmivelők és kereskedők. Bűnügyben évszázadok óta nem állott karaita bíróság előtt. Szépen írta meg útunk e vonzó részét az Egyenlőség szerkesztője, ki a szefard dialectust oly tökélylyel beszéli, hogy a karaiták papja is megbámulta. A vallásos élet csarnokából letűnt korok jelentékeny gyűjteményét megcsodálni mentünk az egyiptomi régiségek gize-i múzeumába. Nem sorolom fel a látottakat, csak egyet emelek ki, II. Ramses mogorva múmiáját, ki a Nilusba dobatja Izraél újszülött gyermekeit. Három hónap is kis idő tudás-szomjunk kielégítésére, annyi itt a látnivaló s bizony nekünk három órával kellett beérnünk, mert sietős az utunk; még csak érintettük Alexandriát, látnunk kell Jafát és a kolóniákat és csak ezek után jutunk Jeruzsálembe. Vágyunk az ígért földje után nyugtat csak meg bennünket. A kairói hitközségek képviselte a pályaudvaron búcsuzik tőlünk, a rabbik feleségeinek virágbokkrétával kedveskednek és kairói testvérink áldásával — egyesek el is kísérnek — jutunk el késő este Alexandriába.

A városnak közel 400,000 lakosa között mintegy 4000 a zsidó. Felejthetetlen emlékünk a Chacham-

Basinál tett látogatásunk, ki szép héber költeményt írt tiszteletünkre s azt nyomtatásban mindegyikünknek átnyújtotta. Szívünkbe véstük Isten ez igazán hűséges szolgájának, Elijáhu Cházánnak szép mondasát és megigértük, hogy odahaza terjesztjük. Imakönyvünk tartalma sokban elüt, felosztásáról nem is szólva, az áskenákokétól; a mi szefard ritusunk is más mint áskenáz testvéreinké; de azért egy testvérelekezett vagyunk mi, mint a hogy egy a zsidóság az egész föld kerekén. Templomainkban a szent nyelven és hazánk nyelvén arabul hirdetjük az igét. Isten házába bevinni a hazai nyelvet a zsidónak vallásából folyó kötelessége. Itt győződünk meg először arról, hogy a héber nyelv az iskolákban él. Az arabon kívül a gyermekek angolul és francziául is tanulnak.

Délután négy órakor mindannyian a hajó fedélzetén együtt élvezzük a városra nyíló szép kilátást; ezuttal pontosak voltunk valamennyien, mert bizony egyikünknek sem esett volna jól, ha Alexandriában a hajóról lemarad. A hajónkra jött Chacham-Basi megáld bennünket, a kormányos szava, három hatalmas fütty elhangzik, csörömpölés, zaj közepette a lánczok, vasmacskák eloldódnak és mi tapasztalatokban gazdagon hagyjuk el Nagy Sándor városát és mondunk «Isten hozzádot» Afrikának. A második szombatot ültük hajónkon. Éjjel gőzösünk a külső kikötőben uszkált, kora reggel körülhajózta a Nilusdelta mocsaras vidékét és reggelre különféle nemzetek hajókolossusaival találkoztunk, melyek a Szuezcatornán át jöttek és a kisázsiai vagy európai

kikötők felé tartottak. Vasárnap reggelre Palesztina partjait pillantottuk meg. A szent föld első felvilágosításakor hevesebben dobogott szivünk. Uti szerencsénk nem hagyott el, remekszép időnk van.

A tengeri szirtek és kösziklák miatt csónakokon jutunk a kikötőbe, ama jeruzsálemi és jafai küldöttséggel, melyek községeik nevében elénk jöttek. Jafában, a Kaminitz-szállóban Kuck rabbi köszönt bennünket héberül. Megérkezésünk után megtekintjük a szép várost, melynek vidéke nagyon termékeny. 300 narancskert veszi körül, évente vagy egy millió narancsot, citromot és ethrogot, valamint egyéb gyümölcsöt és veteményt bőségben termelnek. Van vagy 45,000 lakosa; közöttük 4000 a zsidó. Az új városrészek nagyon szépek. Vagy 20,000 utazó jár itt minden évben. Bennünket érdeklő események, hogy a biblia szerint itt nyelte el a czethal Jónás prófétát, Salamon király idejében e város volt Jeruzsálem kikötője; ide hozza Tiruszból tutajokon Hiram király a templom építéséhez szükségelt czédrusfát és a Makkabéusok teszik Jafát zsidó birtokká.

Három kolóniát látogattunk meg: Petách Tikvát, Mikva Jiszraelt és Rison le Cijont és örömmel láttuk a zsidó szellem és zsidó munka alkotó erejét. Mozsárdurrogással, héber dallal és muzsikaszóval, határtalan lelkesedéssel fogadnak. Előttünk lobogtatják Czijon zászlaját és örömkönyveket hullattunk, hogy testvéreinket boldog megelégedettségben és jólétben látjuk. Szép leányok sorfalai «sálom»-mal köszöntenek. A munkások klasszikus hébersége intelligenciájuk bizonyítéka, lakásaik, iskoláik fennen hirdetik, hogy

itt kultúrnép lakik. Az egyik munkás szavai szívünkbe nyilalnak: «E szent talajhoz való vonzódásunk egyuttal a mi boldogságunk; szerények és megelégedettek vagyunk és egyéb földrész ezernyi gazdagsága el nem hódíthat, el nem csábíthat innen soha.» Erre fölhangzott a czionista dal: «Végnélküli a mi reményünk». Lelkesedés fogott el mindnyájunkat; testvéreinket kerestük és rájuk találtunk. Azzal a tudattal, hogy él és elevenen lüktet a zsidóság régi szelleme, mentünk az Isten házába és figyelemmel hallgattuk Izraél tanítóinak beszédeit.

Rison le Czijon pinczéi ritkítják párukat. 50,000 hektóliter bor terem itt évente; jóság tekintetében a mi tokajinkkal versenyezik. A pinczék építésére nyolcz millió koronát költött Rothschild Edmond báró. Említésre méltó az Alliance israelite universelle földműves iskolája Mikve Jiszrael-ben. Ennek az igazán mintagazdaságnak 100 növendéke van. Megtanulnak ők itt a héberen kívül törökül, arabul és francziául. Pinczéi, terménymagtárai, fizikai szertárai, kísérleti állomásai a francia Loupou igazgatása alatt állanak, ki e hatalmas telepen lekötelező készséggel kalauzolt bennünket. A látottak hatása alatt Mezey Ferencz dr. a növendékek részére, elismerésünk jeléül, nagyobb összeget gyűjtött. A Rison le Czijoni pincze kivételével a fundus instructus, a föld, a lakás, templom és iskola a telepések tulajdona. Itt említem, hogy a virágzó, Petách Tikvá megalapítója magyar ember: Guttman Dávid Zalaegerszegről.

★

Indulásunk előtt Lion Abrahám Jakab prozelita, volt református papnak vezetése alatt az osztrák-magyar jeruzsálemi hitközség küldöttsége üdvözöl bennünket Ramléban. Utunk a román zsidók szép telepén, Ekronon keresztül vezet; Artef mellett a Sámson barlangját mutatják nekünk. A Bettír állomása pedig Béthár régi, híres vára, mely Bár Kochba lázadásánál játszott nagy szerepet. A zsidó állam utolsó maradványa itt pusztult el. Jeruzsálem római teleppé lesz és a zsidókat kitiltják a városból. A múlt ez emlékein elmerengve, lelkesedő dal és ujjongás üti meg fülünket, testvéreink örömrivalgása fogad; a szent föld fővárosába lépünk. Czijon köszönti hazatért gyermekeit; Jeruzsálemben vagyunk.

Márczius 20-án este 6 és fél órakor érkeztünk meg egy órai pihenő után, miután megelőzőleg teljes 14 órán át és még hozzá bőjtnapon utaztunk, a Lämeliskolában tartott felolvasásra mentünk. Joggal szólottunk az Énekek Énekének, költőjével: «Én ugyan alszom, de a szívem ébren vagon.» Jeruzsálem szíve önkéért nagyot dobban, így szólt Cohn dr., a Lämeliskola igazgatója. A szentély elpusztulása óta az önk társasága a legnagyobb Jeruzsálembé jövő zsidó zarándokcsapat. Ezt a napot várva-vártuk, Istennek e házából köszöntjük önöket.» Benzinger dr., keleti utunk vezetője, Jeruzsálem képét festette meg. «A templom elpusztulásával összeesik a zsidó nép állami életének megszűnése; a szent templom maig is fennálló falához már holnap el fognak önk zarándokolni; mélyen meg fognak rendülni e falak történelmi erejétől.» A mikor tudós előadónknak, a volt evange-

likus lelkésznek e szavai elhangzottak, mély megindultság fogott el mindnyájunkat. Kilencz napot szenteltünk Jeruzsálemnek és arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a turista elégedetlenül vesz búcsut Jeruzsálemtől, de a kinek érzéke van e város története iránt, annak minden kő, minden porszem csodákat regél.

Lakóinak száma 80,000; eleinte 3000 volt benne a zsidó, 30 évvel ezelőtt 10,000, most 35,000. Utczái zezugosak, részben zsákutczák, rossz a kövezetük és esős időben sárosak.

A zsidók szefárd és askenáz községekre oszlanak; a szefárd községet képezik: a portugali, afrikai, guriziáni, bocharai, jémeni és perzsa zsidók; az askenázt pedig a magyar és osztrák, az orosz, lengyel, a németországi, a hollandi és a romániai zsidók.

A házak mind kőházak. A medenczékben összegyűjtött vizen kívül van még víz a Jóbkútjában és a Salamon-forrásokból kiinduló vízvezetékben. Az elővárosokban a házak európai mintára épültek. Az ó-város négy hegyen épült, a Mórián, a Czijonon, az Akrán és a Bezethán. A várost átfogó kőfal 4 km. hosszú és 12 m. magas; 34 tornya van.

A szent emlékezet maradványait és régiségeit itt írom le: A nyugati fal, vagy panaszfal 48 m. hosszú és 18 m. magas. Jeruzsálem elpusztulása óta itt jajveszékel Izraél, itt imádkoztam én is családom, községem békéjeért, e romok mellett merítettem új erőt. A falnál naponként az imádkozók egész rajával találkozunk. A napok, melyeken testvéreink csapatokban e szent helyen imádkoznak, következők:

minden péntek este, a ünnep első és utolsó napján. ezeken muszafit imádkoznak, áb hó 9-én, az új év és engesztelő nap előestéjén.

Az *olajhegy* északról dél felé húzódik, innen viszt utunk Chaggái és Meleachi proféták barlangsírházához. E hegyen épült mecset tornyáról szép kilátás nyílik az egész városra és az ország jó részére. A Holt-tengert is innen látjuk, a mely mögött magas, kéklő hegyek ágaznak, közöttük van a Nébó-hegye, mely nagy törvényhozónk sírját rejti magában. Az *olajhegy* alján Absalom emlékét látjuk, melynek aranykezét 1809-ik évben Napoleon magával vitte. Ennek közelében van sziklába vésve egy nagy üreg, Uzi-jahu király barlangja, mely a nép nyelvén a bélpoklosok menedéke volt, a valóságban papok temetkezési helye. E barlang szomszédságában van Zecharja próféta emléke; a hegy három fala négyzetes, felső része gúlaalakú, oldalain oszlopok és párkányok vannak; valóságos műremek.

A *királysírok*. Az udvar kapuján ezt a héber és francia felírást találjuk: A ki a királysírokat megtekinteni óhajtja, díjtalanul teheti napfelkeltétől napnyugtáig. A sziklába vájt széles lépcsőn jutunk a barlangba, a lépcsőkön bevéselt csövek vannak, a melyeken a felső udvar vize vájt medenczékbe kerül. A déli fal nagy része üres és az ür fölött szőlőfűrtök, pálmaágak, virágok és a műfaragás egyéb diszítései vannak. A nyugati csarnokban három tolható sír és három pad van. Innen két szobába megyünk. Ez a barlang Heléna királynőnek és családjának sírkelye.

A királynőt Adiabéneből gyermekei hozták Jeruzsálembe és itt temették el.

Az igazságos Simonnak barlangja két sziklába vájt barlang hatalmas kőpaddal. Ijár 18-án (Lagbeomer) a szent város lakói kora reggel, késő estig ide sereglenek és itt imádkoznak; aranyhimzésű drága kendőket és finom olajat égetnek el. Jeruzsálem zsidó lakóinak valóságos ünnepnapja ez. A telek és a rajta lévő barlang mohamedánoké volt. Vagy 30 évvel ezelőtt a szefárd és askenáz községek megvették és azóta minden zsidó látogatja.

15 percnyire innen csodálatot keltő szép emlék előtt állunk, 71 sírt s padokat magába fogadó barlang előtt; erről azt hitték, hogy helyesen nevezik el a nagygyülekezeti szünet szerint a nagy synhedrion barlangjának.

A *Czijon hegye*, a négy hegy közül a legmagasabb. Az első és második templom idejében a város az egész hegyre kiterjedt, ma pedig a hegynek nagyobbik része a városon kívül esik. Földje krétás és nyugoti részén olaj-, füge- és egyéb fával van beültetve. Nagy része termőföld, a többi puszta és kietlen, kőrös és bogáncs föld. Ennek a hegynek három oldala meredek, ezért lakóit védte. Mikor Izraél az országba jött az e hegyen lakó jebuszitákat elűzni nem tudta, csak Dávid királynak sikerült ez. Dávid a magaslatot újból megerősítette és palotáját is oda építette. Ezóta hívják Dávid városának. Fia, Salamon az építkezéseket szaporította, újabb pompás palotákat emelt és Czijont és a vele szemközt fekvő Mória hegyet híddal kötötte össze. Czijon hegyén volt Dávidnak

és az őt követő királyoknak temetkezési helye. Itt, e szépen feldíszített sírokban őrizték a királyok kincseiket. Hirkán János és Herodes hadiczelokra az igy felhalmozott aranyból és ezüsből költöttek. Sem a keresztény, sem a mohamedán fejedelmek nem engedték meg a zsidónak a királlysírokba a bemenetelt. A toledói Benjamin rabbi, utazó, 1172-iki itt jártában beszéli, hogy a munkások a hegybe vezető barlangutat találtak.

A királlysírok; ezt a helyet a törökök úgyannyira tisztelik, hogy sem zsidót, sem keresztényt be nem engednek, ezeknek be kell érniök, hogy egy frank belépődij mellett az imaház fölött levő imacsarnokba juthatnak. A kapus három, az udvarra nyiló ablakkal ellátott és két oszlopon nyugvó csarnokba vezet a látogatót; a tető ív alakzatával a középkori építkezésre utal. Itt imádkoznak testvéreink, zsoltárokat reczitálnak és fájo szívvel kiáltják: «Most szállj alá és könyörülj Czijonon, itt az ideje, hogy kegyelmes légy iránta!» Minden látogató nevét a csarnok falazatára írja, a keleti falban lévő ablakon át szobát látunk, melyben selyemmel és gazdagon himzett szőnyeggel borított sír látható. Még fejedelmek előtt sem nyilott meg e csarnok belseje.

Ráchel sírja. Kis ház emelkedik föléje, Efros és Bethlehem városok között huzódó országuton áll. A kis épület közepén van a sír. Montefiore Mózes palesztinai utazása alkalmával gondoskodott kellő karban tartásáról. Ez említettem két várost elhagyva, Jeruzsálemtől 6 órányira, Mamre ligetén át, hol ősapánk Abrahám tanyázott, keskeny völgyet átszelve,

szép városba, *Hebronba* érünk. Vidéke nagyon termékeny, szőlője országos hírü, lakóinak száma 20,000, közöttük 2000 a zsidó.

A *Machpéla kettős barlangját*, a mohamedánok úgy tisztelik, mint akár a templomteret Jeruzsálemben; hitetlen ide be nem jut. Lépcsők vezetnek a sírhoz, az ötödiknél megállunk, mert tovább mennünk nem szabad. Itt egy lyukat mutatott vezetők, mely a barlangig ér, hol az ősapák és ősanák pihennek. E nyíláson át dobják papírszeletre írott óhajukat, imájukat a zarándokok. Három mecset épült a Machpéla fölött. A mohamedánok sem lépnek a barlang belsejébe és beérik azzal, hogy égő lámpákat bocsátanak le a mecset nyílásain. Nevezetes látnivaló még e városban Abnér hadvezér sírja és a városon kívül esik Izraél első bírójáé, valamint Jisáj sírja, Dávid atyjáé. A Sára ősanánk fürdőjét is megmutatták.

A várostól 20 percznyire az orosz zarándokok menedékének udvarán hatalmas tölgyet látunk, melyet a nép Mamré tölgyének nevez. Ennek a törzse 10 m. terjedelmű és 9 m. magas és négy nagy ága 95 lépésre nyúlik. A fát vaspántok fogják össze és kökerítés védi, ennek a tölgynek ötödik ágát a nagy havazás letörte és angol utasok magukkal vitték.

Rámába vagy mint most nevezik Nebi Samuelbe számaron mentünk, mivel útja a sziklák és kőhasadékok miatt, sem gyalog, sem kocsin meg nem közelíthető. Egy tornyos mecset alatt van eltemetve Sámuel proféta és anyja Hanna. A mecsetbe a sechnek adott baksisok árán juthattunk be. A sírt egy-

szerű gyapotszőnyeg fedi. A mecset tornyáról az ország nagy részét és a Földközi tengert láttuk. A ki látás elvarázsolt bennünket.

Jerichó, a régi Jerichótól keletre fekszik. 370 m. rel mélyebben terül el a tenger színénél. Ezért van ott idegeinket megemésztő hőség. A Jordán folyó felől jövő szél a forró levegőt kissé lehüti; talaja nagyon termékeny, vidéke vizekben nagyon gazdag és itt tenyészik a meleg égöv minden növénye. Ennek a falunak egyik kertjében tenyésző hatalmas szőlő venyigéjét az egész országban ismerik. 52 éves, 2·30 méter terjedelmű és négy ágán évente 1500 kg. szőlő terem. Itt említem, hogy a heves vérű arab kocsisok lovaikat annyira hajtják, (mindegyik az első szeretne lenni) hogy jerichói kirándulásunk alatt három koci összetört és egy ló kimúlt. — És kocsisaink az indulásról mindaddig hallani sem akartak, míg lovukat éneklés közben el nem temették. A falu közelében van az Elisa-forrás. Azért nevezik így, mert a próféta tette vizét ihatóvá. Öt perczcel később északi irányban «Ajn Dok» forrásához érünk, ennek közelében állott Dok vára; itt ütötte agyon Ptolomeus apósát, Makabi Simont. Ennek a vizét az egész föld lakói isszák. E forrással szemben magas, meredek hegyet látunk, mely a kereszténységnek szent helye. Visszamenet utunkba ejtjük az Elijáhu-forrást, a hol most görög papok úri kényelemben még vízvezetékkel is ellátott kolostorban tanyáznak. Itt folyik a Kerit patakja, a hol a hollók Illés prófétát, mikor Ácháb üldözése elől menekült, táplálták. A kolostor St. Gerazimos kolostora, itt élt ugyanis remete életet

a csodatevő György. Oh ti habok, ti tova tűnő hullámok, mi mindent láttatok ti és ti hegyek, ha ti beszélni tudnátok, mily meggyőzőn, mily vonzón szólalna meg multunk dicsőséges története.

A Jordán, hét órányira esik Jeruzsálemtől, annak keleti irányában; Palesztinának legnagyobb és legnevezetesebb folyója, északról délre szeli át az országot. Három forrás összefolyásából ered, a Merom tavába foly zúgva és nagy gyorsasággal elhagyva azt, átvonul a Genezareth taván és nagy kanyarulatokban a Holt tengerbe ömlik. Halban dús. A kereszténységnek a Jordán szent és minden szentföldi utazó fölkeresi. A görögök fehér halotti ruhákban fürödnek benne és tavasszal a zarándoklások idején telve van a Jordánhoz vezető út utasokkal. Tervünk szerint a Holt tengerhez kellett volna mennünk, de a háromnapos eső miatt, a talaj gipsztartalmú lévén, kocsin az út veszélyes lett volna. Társaságunk egyik-másik tagja számárra ült és szerencsésen eljutott oda.

Vizének íze bűzös, sós és kesernyés. Színe zöldes. Olyan sűrű, mintha csak olaj volna. Ember, állat benne meg nem él, és a Jordán vizéből bele kerülő halak elpusztulnak. A Holt tengert keleten és nyugaton nagy sóhegyek határolják, az egyiket ma is Sodoma hegyének nevezik és a bensülöttek a tengert a Lót tengerének hívják. (Bahár el Lut.)

Jeruzsálemnek körülbelül 400 zsinagógája van; mi vagy 30-ban jártunk. Megillát a Chacham Basi kicsiny templomában hallgattunk. Eljaschar S. Jeruzsálemnek főabbija. Ő excellenciája abban a kitüntetésben részesített bennünket, hogy közel 30-rabbi

kiséretében fiát küldötte, ki egyuttal méltóságában helyettese, maga helyett tisztelgésünkre, mert akkor ő, a 95 éves aggastyán, beteg volt. A testőrség kíséretében megjelent papság Jeruzsálem utczáin is fel-tűnést keltett és mi abban a sátorteremben fogadtuk őket, mely a német császár részére palesztinai útja alkalmával lakásul szolgált. A főrabbi-helyettes örö-mének adott kifejezést, hogy Isten kegyelme a távoli országokban lakó testvéreket Jeruzsálembe elvezette. Szabolcsi Miksának gyűjtő válasza után elmentünk a szefárd templomba, hol remek tóra-tekerceket, arany-nyal és ezüsttel áttört tóráköpenyeget, mesteri iniciá-lékkal ellátott imakönyveket csodálva szemléltünk, a megillát itt a főrabbi helyettes dallam nélkül nagyon gyorsan olvasta. Egy askenáz templomban a megilla olvasása közben az «ájtatos gyülekezet» a Hámán név hallatára botokkal verte a padokat és egy bet-hamidrásban még pisztolyt is elsütöttek. Nagyon szép a 60 évvel ezelőtt kiásott R. Jehuda ha Cha-zsid zsinagóga, ennek falait szép festés díszíti, a Jóchanon b. Zakkáj zsinagógában az állatvilág képei kerültek a falra, a párducz, az oroszlán és a szarvas. A karaiták pinczeszerű kicsiny templomában meg-tudjuk, hogy ők még Ádár első hónapjában ülték meg a purimot. A jótékony intézményeknek egész sorával találkozunk itt. 100 szegény jóra való aggasztyánnak nyújt kellemes, nyugodt otthont az öregek háza. A Sáaré-Cedek a Német Zsidó és a Rothschild-kórházakban példás a rend.

Mind a hármat hatalmas kertek fogják körül, a szegény betegek igazi áldására. A Német Zsidó árva-

házban, mely Hildesheimer és Horovitz német rab-
biknak köszöni létét, 500 árva részesül szellemi és
anyagi ellátásban. Az Aurbach Diskin-féle árvaház-
ban 250 gyermekről gondoskodnak. A sok talmud
tóra iskola közül a Salant Sámuel főrabbi vezetésére
bizott Bész-Chájimról emlékezem meg, 46 tanítójával,
30 rabbi-jelöltjével és 750 növendékével. Az Éc-Chá-
jim talmud tóra iskolájának 500 tanulója van. Az
askenázi község 24,000 kötetes könyvtárral dicsekszik.
Az oszták-magyar telepnek saját temploma van, és
130 háza. Igen nagy baj, hogy gyermekeiket nem
járatják iskolába; így tesznek a Királyhágón túlról
megtelepedett hitfeleink, kik Erdély és Szilágy me-
gye czímmel külön szövetséget alkotnak. Sűrűn
fölkérek és arra kérek: egyengessem utját, hogy
ők is házakat építhessenek.

Három minta-intézetéről teszek említést a Lämél-,
az Alliance- és a Rothschild Evelin iskoláról, mind
a három hivatva van, hogy ifjú Izraélbe világosságot
és haladást plántáljon. Tiszteletünkre rendezett elő-
adásaik: ének, zene, élőképek, szindarabok, — mind-
annyia héber, franczia és angol nyelven bizonyosságot
tettek ez iskolák művelő hatásáról. Órákon át hall-
gattuk a tanítók és tanárok előadásait, a növendékek
feleleteit és felkiáltottunk: «Dicsértessél Örökkévaló,
ki ezt megérni engedted!» És mind ez intézeteket a
vallásnak, a művelődésnek, az erkölcsi nevelésnek
otthonait a türelmetlenség és sötétség átokkal súj-
totta. A magyar és galicziai zsidók sötétségben jár-
nak, nem iskoláztatják gyermekeiket, míg spanyol test-
véreink a józanság és kultura igazi képviselői. Vak-

hitükben a szent nyelven beszélőket már zsidóknak sem tartják, szerintük egyedül a jargonnak van jogosultsága.

E szomorú jelenséghez testvéreink teljes munkaképtelensége és szegénysége járul.

A könyöradományokból minden egyesnek jutó rész, a chalukka, valóságos szerencsétlenségük. E lesújtó állapoton csakis a telepítés és az iskola segíthet. De ne essünk kétségbe; ott, a hol a Czijon temploma állott, hol a misna bölcsője ringott, hol szellemi nagyjaink, dolgos, munkás kézzel rakták le az emberiség áldására, az erkölcsi élet és műveltség alapját, ott a kulturának és munkának forrása el nem apadhat. Az emberiség szent városa, lerázva az évezredek porát, fényben fog tündökölni és majdan dicsőségben hirdeti az egy Istenezsmének és az emberszeretnek meggyőző erejét.

Fogaras.

Dr. Kelemen Adolf

RÉGI VÁROSKÉPEK PALESZTINÁBÓL.

A modern kor, mely oly annyira szeret büszkélkedni városi életével, városainak nagyságával, fényével és kényelmével, rendesen igazságtalanul méri magát össze a rég letűnt korokkal. Igaz ugyan, hogy népesség és nyüzsgő élet dolgában a mai világvárosok messze fölülmulják az ókor nagy városait; de biztosra vehetjük, hogy æsthetikusan szebb, észszerűen harmonikusabb mindenestre a görög és római ókor volt.

Lám, a kis Palesztina csak félreeső kis zuga volt a

római birodalomnak, és mégis mennyi városa és mily fényesek, mily elevenek! A török hódoltságban sínlődő mai Palesztina, melyet az idén futólag alkalmam volt megpillantani, ehhez képest a tespedés és nyomor szármalmas képét nyújtja. A mai Palesztinában voltaképen csak két város van: *Jeruzsálem* és *Jaffa*; láttam őket, és láttam, *Gáza* kivételével, mindazt, a mi még Palesztinában városnak nevezhető, *Betlehemet* és *Hebrónt*, és ezzel legfeljebb csak árnyékát láttam az antik fénynek és dicsőségnek. A nagyobb városok, mint *Beiruth* és *Damaszkus*, Palesztinán kívül fekszenek. Ezzel szemben konstatálható azon tény, hogy a zsidó uralom utolsó évtizedeiben a szorosán vett Palesztina területén legalább is harmincz olyan görög építkezésű város volt, melyekben szebbnél-szebb oszlopcsarnokok, színházak, fürdők, kapuk és tornyok emelkedtek. A Jordántól keletre, a hol ma egyetlen városi közösség sem bír kifejlődni, a hellenista korszakban tíz város (*Dekapolis*) fejtette ki görög ízlésű pompáját, melyek közül *Gerasa* (*Dšeraš*) romjai mai napig is bámulatba ejtik a vándort. A Haurán nevű vidéken, melyen ma a beduinnak lenge sátora alig bír megküzdeni a futó homokkal, hajdanta pompás városok terültek el, vízvezetékekkel, boltíves utcákkal, oszlopsorokkal és válogatott ízléssel épült házakkal. Mint jobb időknék hirdetői az utas lába és a földműves ekéje alatt itt-ott még előbukkannak a karcsu oszloprészek, a faragott kövek, a merész hajlásu boltívek. Egy-két órai gyaloglás árán, sőt már gőzkocsiban ülve is, eljuthatunk *Palmyra* és *Báalbek* romjaihoz, és ha még nem ismertük fel az ókornak nagyságát, akkor

e két város hatalmas romjai ki fognak oktatni bennünket.

Ámde ne büszkélkedjünk azzal, a mi nem a mienk. A nevezett városok jó része, habár Palesztina földjén vagy annak közelében feküdtek, nem voltak zsidó alkotások, hanem görög városok; laktak ugyan bennök zsidók is, sőt magában a talmudban is nem minden büszkeség nélkül megemlékeznek a fényes fürdőkről, kupolákról, árkádookról, oszlopokról, melyek e városokat diszitették, de azért egészben véve a zsidó génusznak kevés köze van e városokhoz.

Más az, a mit e helyen tárgyalni akarok; a speciális zsidó városokat veszem szemügyre; és merem remélni, hogy a késő utódok, a mai zsidóság, mely mindinkább a városokba szorul, szívesen fogja szentelni gondolkodásának egy parányi részét azoknak az emlékeknek, melyeket a palesztinai városképek eléje tárnak. Mert volt ám régente kifejlődött zsidó városi élet, és közel két évezred előtti apáink csak úgy tudták becsülni a városi életet a maga társas viszonyaival, a maga biztonságával és kényelmével, mint mi. Palesztinának túlnyomóan földművelő népe e foglalkozása mellett is előszeretettel lakott városokban, és ha halljuk, hogy a Bar-Kochba-háborúban a rómaiak több mint ötven várost, még pedig zsidók lakta várost pusztítottak el, úgy nincs a városok e nagy számán csodálkozni valónk. Ebből aztán érthető az is, hogy a talmud, a zsidó életnek e hű tükre, mint szolgáltató nekünk számtalan adatot a régi zsidó városi életről, melyről im összeállítunk egy csekélyke képet.

A város felé tartva, mondjuk a Galilæában fekvő hires-nevezetes *Sepphoris* városába, csakhamar tágas öblébe fogad minket a kettős bejárásu hatalmas kapuboltozat. Ha a város polgára vagyok, bizonyos just formálhatok a kapuhoz, mert zsidó polgári törvény szerint a város minden lakosa köteles hozzájárulni a városfalak, kapuk és reteszek költségeihez.¹ Nem is szednek itt semmi belépti díjat, de azért mégis jó lesz pénzt készen tartani, mert nemsokára a vámszedőnek legényeivel lesz dolgunk. Római pribékek ezek, a kik irgalmatlanul megkopasztják a szegény meghódolt zsidót. Hiába minden furfangod; elrejteted árudat bő köpenyedbe vagy odvas botodba: a pribék alaposan megmotoszkál és jaj neked, szegény zsidóm, ha a nagyurnak nem tetszik az ábrázatod. De végre is van eszed, és a nagy urat megvesztegeted.² Most már szabad az út, és mi sietve vegyülünk a népsokaságba. Legjobb két urat követnünk, kik úgy látszik, csak látni jöttek ide. Szűk utczák girbe-görbe útvonalai kínálkoznak nekünk, de alig tehetünk bennük egy lépést is. Itt samárháton egy fiatal suhancz vágat elénk, amott egy falusi bácsi ballag jól megrakott tevéje mellett, és ha nem akarod, hogy a teve hátáról két oldalt lelógó hatalmas fakévék kiszúrják a szemedet, vagy ha azt akarod, hogy az óriási faragott kövek le ne horzsolják bőrödöt, a mint okvetlenül lehorzsolják a szegény állatét, akkor térj ki szaporán vagy lapulj meg a fal mentén. A mellett a pupos állat megteheti azt a bo-

¹ Bába Bathra 7b.

² j. B. Meczia 11a.

londot, hogy súlyos terhével éppen ott akar leheveredni, a hol te állsz. Manapság a hatóság, legalább Jeruzsálemben, úgy igyekszik segíteni a bajon, hogy vasrudakkal zárja el az állat elől a szűk sikátorok bejáratát; hajdanta azonban Sepphorisban, melynek, úgy látszik, csak magistratusa volt, de nem képviselőtestülete,¹ ilyesmiről nem gondoskodott. Ámde hagyjuk a magistratust; neki bizonyosan fontosabb teendői vannak. De mit szóljunk a szűkkeblű háziurakról, a kik csak azért, hogy a szamár meg a teve ne dörzsölje és ne rongálja a házfalakat, éles köveket és palánkokat tüzelnek házuk falaiba, ezzel is megnehezítvén a passaget?²

Hagyjuk el tehát a veszedelmes sikátorokat és keressünk magunknak más utat. Szerencsére van Sepphorisban más út is. Ott vannak a hatalmas boltíves arkádok, melyek végigfutnak majdnem az egész városon,³ mígnem a felső piac felé⁴ egy nagy térre torkolnak.⁵ E fedett csarnokban már csak azért is jó sétálnunk, mert védelmet nyújt a nap perzselő heve ellen, mely már ma is, kora tavasszal, nagyon érezhetővé válik. A mellett Sepphorisról az a hír, hogy jó, üde és hűvös levegője van.⁶ Rossz nyelvek mondják is, hogy Sepphorisnak csak azért kell ez az építmény, mert nem akar mögötte maradni riválisának, *Tiberiásnak*; tudni kell ugyanis, hogy a két szomszéd galilæai város közt nagy a versengés. Régente vala-

¹ j. Berách. 8c.

² Sabbath 6a.

³ j. Berách. 6a.

⁴ Erubin 54b.

⁵ j. Berách. 6a.

⁶ j. Sabb. 14c.

melyik despotának eszébe jutott, hogy Tiberiásba teszi az archivumot, vagyis a kormányzati főhivatalt, ezzel megfosztván Sepphorist a főváros jellegétől; nagy e miatt a fölháborodás Sepphorisban.¹ Csak merjenek a Tiberiásbeliek Sepphorisban mutatkozni! Menten kész a verekedés. A midőn ép az árkádokból a piacra érünk, látjuk a gomolyodó verekedő csoportot. Csak-hogy a kényelmes életet kedvelő Tiberiásbelieknek van ám annyi eszük, hogy nem maguk mennek tűzbe; jó nekik arra a külvárosi lakosság, a fürdejéről híres Chamthá-nak lakói.² Most aztán látszik, mire jó a vasmarku római; nyomban ott terem az őrség, és ütlegekkel, melyeket barátnak és ellenségnek egyaránt oszt, helyreállítják a rendet.³

Szemünkkel egy darabig kísérhetjük a visszavonuló katonaságot. Ott van a tanyája a Sepphorist uraló Ó-Várban.⁴ Rengeteg nagy épület ez, melynek országos híre van. Fegyvercsörtetéstől és a szöges bakkan-csok lármájától hangos az egész vidék, mert oly szerencsések vagyunk ma, hogy tanúi lehetünk egy parádénak. Ma érkezett ugyanis a kormányzó Sepphorisba, és a katonaság tiszteleg neki.⁵ Különben nem mulik el ünnep a nélkül, hogy római csapat ne jönné Sepphorisba; oly annyira fél a római hatalom a zsidók tömeges ünneplésétől.⁶ A kormányzó ő fényességét

¹ J. Enc. s. v. Sepphoris.

² j. Berách. 6b. 14d., b. Berách. 53a.

³ Monatsschrift 1893, 151.

⁴ M. Arach. IX., 6.

⁵ j. Erub. 25b., j. Szukka 52c.

⁶ Sabb. 145b.

kénytelen-kelletlen a zsidók is ünnepiesen fogadják; a hol a menet elhalad, drága szőnyegetek aggatnak falaikra, és már készen tartják az izletes falatokat, melyekkel a kormányzónak kedveskedni fognak.¹ Egészben véve a lakosság és a katonaság közt jó a viszony; az bebizonyult a minap, midőn egy szombati napon tűz esett meg a városban és az oltási munkát a katonák végezték, miért is úgy a legények, mint a hadnagyuk jó fizetésben részesültek.²

A város piacznán azonban meg nem látszik az idegen uralom. Itt teljesen zsidó világ uralkodik; zsidó kereskedők árulják az ország többféle terményét, és ők a szerencsésen fekvő Sepphorisból oly emporiumot teremtettek, hogy a városnak külön súly- és mértékrendszere volt, melyhez az ország egyéb részeiben is alkalmazkodtak. Minden jóra való palesztinai városban a vásár áll péntektől péntekig,³ és így volt az Sepphorisban is.

A vásári élet minden keleti városban nagyobb lár-mával megy véghez, mint a hideg nyugaton. A kínálat és kereslet nagy föladatai ellentétes érdekcsoportokba szorítják az embereket, a kik már most hangos szóval támadnak egymásra. Az ország terményei, gabona, zöldség, bor, hús, sült és főtt ételek, mind-mind mesés olcsón kaphatók a piacznán, de azért mégis az olajkereskedés dominál, minthogy az olaj e vidék főterméke. A jó gazda százával hozza a finom olajjal meg-

¹ j. Erub. 25b.

² T. Sabb. XIII., 9.

³ T. Bába Meczia III., 20.

telt hordókat, és a pénz, mit érte kap, nemcsak a napi szükségleteket fedezi, hanem házépítésre, birtokvásárlásra is elég, sőt közszükségletre, városfal és utak építésére, iskolára, zsinagógára is jut belőle.¹ De a mezei termékeknél jobban megragadják figyelmünket az ipari termékek; a Kelet fiai mindig remekelnek a kézügyességben, a szőnyeg- és szövetkészítésben, a fazekas-, asztalos- és kovácsmunkákban. A megfelelő iparágak külön-külön utcákban tömörülnek, és a szerint megkülönböztethetjük a sütő-, a mészáros-, a fűszeres-, a fegyverkovács-, a kosárfonó-, az asztalos- és gerencsér- és a többi utcákat. Műhely és elárusító hely rendszeren egy és ugyanaz; üzletekről tehát a mi értelmünkben nincsen szó. Ama szorgalmas takácsnak ott az utcasarkon alig van a kivájt földön akkora helye, hogy a szövőszéket fölállíthassa, de azért a kész árut is ott adja el, és a mi hely neki vizszintesen hiányzik, azt pótolja egy kis kőből vagy deszkából összerakott emelvénynyel, a mely emelvény tehát az ő boltja és kirakatja.

Ugyanígy tesz a cukrász; szemünk láttára gyurja és szakítja a tésztát, szemünk láttára tölti meg édes-ségekkel és keni olajjal, hirtelen betolja az örökké forró katlanba, és egy pár percz múlva kész az áru, melyet azon helyen vesznek és el is fogyasztanak az éhes vevők. Bámulatos ügyességgel és gyorsasággal történik minden, és így történik az ipari tevékenység változatos birodalmának egész területén, úgy hogy mi, a kik csak szemlélők vagyunk, egy pár óra alatt meg-

¹ Giskalai János példája.

ismerjük mindazokat a lüktető erőket, melyek egy nagyobb keleti városnak színt és életet adnak.

Zsidó testvéreink ott Sepphorisban egészen jól érezték magukat ez élet mellett; Sepphoris igen egészséges város hírében állott. Van is rá gondjuk a derék polgároknak; törvénybe vették, hogy halottat már pár óra múlva ki kell vinni a városból és a temetőt is jó távolra teszik a várostól; piszokkal járó üzemekeket, mint p. o. cserzőműhelyt, nem tűrnek a városban; azonkívül gondoskodnak arról, hogy a városnak mint olyannak legyen orvosa, fürdőmestere és fodrásza.¹ Csakhogy mit használ orvos, fürdő és hajművész, ha enni való nincsen? Azért találunk Sepphorisban nyilvános péküzletet is,² sőt, hogy az élet meg ne drágulhasson, a városi polgárság fentartotta magának azt a jogot, hogy ő szabhatja meg a mértékegységet, a piaczi árakat és még a napszámos bérét is.³

És hogy áll a dolog az adóval? kérdezzük kíváncsian. Adót bizony fizetnek Sepphorisban is, még pedig busásan, hisz a római egyebet sem akar. De ezenkívül a város külön adót is vet polgáraitra; az, a ki a hatóságnál bejáratos, vagy a ki állandóan vizitelni jár valamely nagy emberhez, az fizessen külön adót; az, a ki tehenét küldi a városi veteményes kertekre, fizessen külön adót, és fizetni kell még természetesen a városi kutmestert, a városi kertészt, a városi tanítót stb., mert mindezek léteznek minden jóra való város-

¹ Peszáchim 25a., T. Bába Meczia XI., 27.

² Ugyanott.

³ Bába Bathra 8b.

ban és így Sepphorisban is.¹ A városi tanácsnak határozott érzéke van a szép iránt; fehérműt nyilvánosan az utcán mosni és szárítani tilos; az a bizonyos művelet a hajzatban, mely a fejnek viszkető bizsergését akarja megszüntetni, a nyilvános utcán szintén tilos.² Az uralkodó rómaiak közvetlen utódai, a velenzeiek és nápolyiak tanulhatnának ebből a példából...

Ezt a rendet jól látjuk, midőn a piacczal szemben állást foglalunk. De nem veszítünk akkor sem, ha beljebb hatolunk a városi sokadalomba és szemügyre vesszük az egyes alakokat. Ott látjuk a galilæai zsidó parasztot durva darócz ruhájában, esetlen mozdulataival és hibás nyelvezetével. Az a távolabb álló két urias öltözetű férfi, nyilván Juda-beliek vagy épen Jeruzsálem-beliek, talán épen e galilæai furcsaságokról élcelődnek.³ Az istenadták nem tudják, hogy mialatt ők másokon gúnyolódnak, ők maguk is a gúny tárgyai, mert már is őrölk vitázik, megfelelő élénk gesztusok mellett, a közeli promenádon sétáló két úr, a kikhez mi csatlakoztunk, és a kik görög beszédjükből és ruházatukból ítélve, a fényes, a nagy Alexandriából valók, habár közvetlenül Antióchiából jöttek is. Ezeknek a világvárosi, világlátott embereknek mily szegényesnek, mily sötétnek tűnhetik fel ez az egész kicsiny hegyes-völgyes Zsidóország!

*

¹ T. Bába Meczia XI., 23., 27.

² T. Sabb. XVI., 22.

³ Nedárim 66b.

Abban bízva, hogy itt a távoli zsidó városban senki sem érti az ő görög nyelvüket, a két jóbarát szabadjára ereszti nyelvét, azzal az élczes, csipős beszéddel, mely az alexandriaiaknak oly annyira sajátjuk, melynek azonban az iskolázott gondolkodás is egyik jellemző vonása.

— Lásd amott, az aranyműves boltja előtt, azt a filigrán leányt — kezdi a beszédet Alexander — bizonyosan hamis fogakat rakat magának,¹ vagy vézna nyakát akarja úgy a nyaklánczba préselni, hogy kövérnek látassék!² Lásd, Dositheus, a társnőjét majdnem megfojtja a nyakláncz!

— Úgy kell nekik — vág oda Dositheus — miért féltik annyira bőrüket a napbarnítástól és miért zárják magukat kamráikba. Fogadok veled, Alexander, hogy e nők fél napjukat a fürdőben töltik³ és csupa édességeket esznek.

— Igazad van, szólta amaz, ez nem faji tulajdonság és még kevésbbé az éghajlat következménye. Én az igazi zsidó leányt abban a két leányban ismerem föl, a kiket ma, midőn a péküzletben reggeliztünk, a munka körül láttam. Ezek faluról jöttek; látszik rajtuk, hogy kézi malmot hajtának és vizes korsókat hordanak vállukon. Nézd termetüket; csupa erő, csupa harmónia!⁴

— Csakhogy kár, hogy olyan végtelenül buták — mondta Dositheus szomorúan — hisz, a ki ezeket fele-

¹ M. Sabb. VI., 5.

² Sabb. 57b.

³ T. Nidda VI., 9.

⁴ T. Nidda VI., 9.

ségül veszi, akár mindjárt a sírgödörben vegyen lakást!¹

Egy arra haladó menet új tápot ad a két barát beszélgetésének. Publikánusz bérlőné viteti magát a gyaloghintón, mely arannyal, ezüsttel, drága kelmével annyira meg van rakva, hogy a szerecsen rabszolgák csak úgy görnyedeznek alatta.

— Nézd a megtestesült bünt — mondá Alexander — ennek a férje sem tudja, hogy ki a nagyobb rabló, ő-e vagy felesége!

— Elég baj, mondja Dositheus, hogy az átkos római kormánynak ilyen eszközök kellene. Avagy nálunk, Alexandriában, másképen van-e? Hiába élünk római világban, nincs abban sem igazság, sem jog, nincsen a mai korban puritán jellem, nincsen szilárdság, nincsen elv sem a beszédben, sem a cselekedetben. Az elfajult, a kényelemben és élvezetben elsatnyult hazug, álnok, megbizhatatlan görög itten a törvényhozó, nem hiábaátkozzák a rabbik a görög bölcseséget, nem hiába zárkóznak el minden elől, a mi pogány. Mondhatjuk-e mi ketten, alexandriai zsidók, hogy őseink vallása reális hatalom a mi életünkben? A bölcsélet szelleme lefujta rólunk a vallás ihletét, és ha ma arról volna szó, hogy a hellenista zsidóság adja ki a tartalmát és tárja fel a tehetségét, akkor üresnek, meztelennek, de mindenek felett oly könnyűnek találád, hogy kételkedned kell, vajjon megállhat-e a magálában. A valódi zsidóságot itt találod Judæában, Galilæában — hogy Babylóniáról ne is szóljak — de itt

¹ Derech Erecz Z. 10. (Pirke R. E. ed. Friedm. p. 12.)

aztán ne a társadalom által fölvetett fénylő, csillogó szappanbuborékokat nézd, hanem szállj le a nép gyökeréhez, és ott, a hol még hamisítatlanul hangzik Jákob hangja, a zsinagógában, a tanházban, meg fogod találni a valódi zsidóságot!

A két barát útnak indult, közben, mint alexandriaiakhoz illik, majd gúnyolódva, majd filosofálva. Kövesük őket, mert jó úton járnak. A szűk utcák egyre emelkednek, és nem minden fáradság nélkül elérkezünk arra a pontra, melyet a város magaslatának szokás nevezni.¹ E magaslat az, melyen a város főzsinagógája áll, körülötte számos mellékzsinagógával és tanházzal. E magaslatról még egyszer jól áttekinthetjük a várost, és ha az idő kedvez, akkor keletre megláthatjuk a tiberiási tót *Tiberiás* városával, nyugatra a Földközi tengert *Haifa* és *Akko* kikötő városokkal, és érdemes lesz dél felé is tekinteni, a hol, egész közelben, *Nazareth* városka gyönyörű fekvése köti le figyelmünket. Ezen magaslaton szokták péntek estefelé a kürtjeleket megadni, melyek előbb a szántóvetőt, majd a piaczi kalmárt, majd meg a boltost arra figyelmeztetik, hogy közelg a szombat és abban kell hagyni a munkát. A városi szolga, a ki e tisztet végzi és a kinek házikója is ott van a magaslaton, mindenről készségesen ad nekünk fölvilágosítást. Ő megmondja nekünk azt is, hogy eme zsinagóga itt, tekintve azt, hogy a haldús tiberiási tóhoz közel vagyunk, a halászoké, a kik külön czéhet képeznek,² amaz ott a takácsoké,

¹ Szifré p. 126a.

² T. Bába Meczia XI., 24.

vargáké, kovácsoké stb., mert minden rétege a lakoságnak szeret más-más zsinagógába összegyűlni. Mindezek nagy kőépületek faragott művű ajtókkal és ablakokkal, erős boltívekkel, lapos tetővel — olyanok, mint azok a zsinagógaromok, melyeket a közelben mai napig is láthatni. A sok templom közt különösen érdekes egy, a babylóniai kolonia temploma.² Ennek épülete nem oly massiv, mint a többié, de jóval terjedelmesebb és magasabb.

Mi itt, e babylóniai templom előtt állunk meg, mert itt van a legforgalmasabb élet. Az imádkozás ideje már elmúlt, de azért a ház tele van néppel. A tanuló-sereg ez, mely a hirneves rabbikat hallgatja. Mióta a talmudtudomány Palesztinában hanyatlik, még itt is szivesebben hallgatják a babyloni tudósokat, azokat a komoly, éleselméjű, jámbor férfiakat, a kik elevenséget hoztak a zsidó elmékbe. Könnyen fölismerhetni őket: tiszta fehérbe öltöznek; rojtos leplükben és imaszijaikkal fenséges benyomást keltenek.¹ Tanítványaik, meglett férfiak, igyekeznek őket mindenben utolérni. A nehéz vallásos kérdés, melyet épen tárgyalnak, heves diszkussziót indít meg, melyről a mi görög hitfeleink nyomban konstatálják, hogy nélkülözi a náluk, a philosophiai iskolákban uralkodó nyugodtságot és kimértséget.

Mint amolyan nagyvárosi modern urakat amúgy sem érdekli őket a théma, melynek mibenlétét jóformán nem is értik. Odább állnak tehát egy templommal, és

² j. Sabb. 8a.

¹ Kidd. 72a.

itt már palesztinai rabbik körében, a kik inkább a fülbemászó, szívet örvendeztető könnyed homilétikát (*aggáda*) művelik, maguk is szívesen eltűnődnek a bibliai ősatyák kiszínezett mondáin, Izraél tanának szellemes kifejtésén, a nép keserű sorsára, majdan pedig leendő megváltására burkolt czélzásokban történő magyarázatokon. Az e beszédekben itt-ott fölcsillanó bölcselkedő elméletek, valamint a sűrűn közbevetett görög szólamok megnyerik a mi görögjeink tetszését is és jó soká időznek a tanházban. Az előadó szónok a mai napon Eleázár ben Pedáth rabbi volt, a ki mielőtt idejött, a felső piaczon letette a köntösét, mivel időközben alkalmasint melegre fordult az idő. Minden tisztelet mellett is, melylyel az akkori lakosság a rabbik iránt viseltetett, az alsó népréteg szerette őket bosszantani és megtréfálni. Most is valaki elakarta csenni a rabbi köntösét, de megjárta vele, mert mérges kigyó lappangott benne.¹ Ijedten fut tovább, és a mily jó kedvűek a mi görögjeink, nem tudnak az eseten eleget nevetni. Csodálkozni nem csodálkoznak rajta, hisz tudják, hogy a városokban sok a rabló és tolvaj.² Asszonyt az egész gyülekezetben nem láttak, tehát más irányt vesz gunyolódó és bölcselkedő hajlamuk.

— Odamentem veled, oh Dositheus — kezdi Alexander — a hová kívántad: a zsinagógákba, a tanházakba; vajjon itt meg lettem-e kimélve az emberi gyarlóságok látásától? Ügyet sem vetve erre a szegény ördögre, a

¹ Erub. 54b.

² Ugyanott 21b.

ki köntöslopással akart magán segíteni, megfigyeltem ezt a bámész tömeget, mely nap-nap után hallja az ígét a mesterek ajakáról, a nélkül, hogy gondolkodásában előbbre jutna vagy erkölcsében nemesbülne; megfigyeltem a tanítványok e hatalmas seregét, és bizony, mondhatom neked, nem kell ahoz csillagjós-nak lennem, hogy ez embereknek prognostikont állítsak. A legtöbb visszaesik a homályba, a honnan jött; elszélednek, dolgoznak, kenyér után futnak és maradnak kicsi emberek, mint a többi. Egy részök csak azért ül a mesterek lábainál, hogy a társadalmi ranglétrán emelkedjék és hogy idővel «rabbi»-nak szólíttassa magát. Csak igen kevesen — de ezek aztán nagy jellemek — keresik a tudományt magának a tudomány-nak kedvéért, de mit használ a világnak, ha itt, a világnak e zugában, ezek önmagukban meggyújtották a világosság fáklyáját, midőn ez a fáklya megint csak kialszik és kezdődik a munka előlről?

«Nem úgy, Alexander, minden csillaggal több, a mely az égbolton díszlik, szebb a világ, és minden egyes világos elmével oszlik a földet burkoló köd. Zsidóország lám mily kicsiny, de mivel évezredek óta működnek benne próféták, írástudók és törvényhozók, annyi fény áradt ki belőle, hogy még mi is, hellenista zsidók, minden műveltségünk mellett is voltaképen azt a világosságot fogyasztjuk, a melyet Palesztinából nyújtottak nekünk. Mert más az, ha a külső máz csinos, és más az, ha az elmének van igazi mívelt fölvilágosodott élete. És ha igaz az, hogy a közeli *Nazareth* egy új vallásnak lett a termőföldje, akkor láthatod, hogy e kis Zsidóországnak egy csekélyke

fénytöredéke, mely a külföldre hatolt, elegendő volt a sötét bálványimádás minden agyrémét, mely az emberi elmét annyira elhomályosítja, eloszlatni és megsemmisíteni. Nálunk Egyiptomban eléggé láthattad a nagyszerű változást. Zsidóországé ez a szerep, és a rabbik, kiket itten látsz, a nagy eszmének munkásai.»

A beszélgetésnek e komoly fordulata láthatóan foglalkoztatta a két barátot. Mint otthon is szokták tenni, ilyenkor a nyilvános kert árnyas fasorait keresték fel. Azt Sepphorisban jól tehették, mert a városnak nyilvános kertje is volt, gyönyörű ültetvényekkel és vízművekkel.¹ Jeruzsálemben biz ilyesmi nem volt,² itt csak nagy büszkeséggel emlegették azt a rózsakertet, mely még a korai próféták idejéből maradt fenn; más kert számára a szent városban nem futja és nem alkalmas a talaj. Alexandert és Dositheust itt érte a követje egyik barátjuknak, kivel a vendégszeretet kölcsönösségében éltek. A követ ünnepélyesen ebédre hívta őket,³ és a két idegen, tudván, hogy barátjuk házában különösen a tudós világ nagy számban lesz képviselve, szívesen engedett a meghívásnak.

★

Az utczákon, a nap heve daczára, még mindig sok az ember. Utasaink most is becses megfigyeléseket tesznek, mert a vásári élet a lakosság nagy élelmes-ségét tárja fel. Itt valaki, a kinek fűszerárúja van, ez

¹ T. Tohoróth VII., 11., T. Sabb. XVII., 8.

² Bába kama 82b.

³ Rosenzweïg, Geselligkeit, p. 24.

árút imigyen kiáltja ki: ki akar életszert?¹ A másik, a ki szőlőlevet szűr le, úgy ajánlja árúját, hogy az minden szomjat elolt. Egy harmadiknak egyiptomi babja van, és ő most már úgy dicséri árúját, hogy az non plus ultra kedves étke a gyomornak. Az idegenek tudják, hogy mind e kiabálás csak a hiszékenységet ostromolja. Nem is vetnek rá ügyet, de egy csoportosulás mégis megakasztja lépteiket. Egy rezes arczu tudós, a kinek öreg asszony állta volt el az utját, kelleténél durvábban félretolta az asszonyt, a mire ez rikácsolni kezdett: «Te vén zsák, oh be vörös vagy! Vagy sokat ittál, vagy jól mehet a zálogüzleted, vagy pláne disznókat tenyésztesz!»² A közönség nyomban az írástudó ellen foglalt állást, mert az alsó népréteg gyűlölte a tudós osztályt, melynek sok tagja arrogánsul viselkedett. De azért, alkalom adtán, majdnem babonás félelemmel tekintett a tudósokra. Itt is épen egy öreg úr tör magának utat a tudós felé. Egy számarhajesár, mint olyan ember, a ki sok vándorlásában jól ismeri a világot, rögtön föl ismeri a helyzetet. «Ej, de beteges az úr, talán rossz álma volt az éjjel, a bőjt pedig nincs inyére, és most megy a tudóshoz, hogy oldja föl az álomböjttől.»³ Egy érvágó, a ki betegnek tartotta, rögtön följajánlkozik neki, hogy majd könnyít rajta. «Az érvágás universális szer, uram; itt a boltom, azonnal elvégezhetjük.» Ellenfele, egy szegény ördög, nem hagyja annyiban, hanem torkaszakadtából kiált: «Száz érvágást egy denárért!»⁴

¹ Héberül: szam.

² j. Sekálim 47b.

³ táanith chalóm.

⁴ Sabb. 129b.

Ezen és más hasonló jelenetek közt érnek el embe-
reink a vendégfogadó házba, mely a piaczs tulsó ol-
dalán, épen a várkapunál fekszik.¹ A házak mind csak
az udvart fordítják az utcza felé; maguk a lakosztá-
lyok beljebb fekszenek. Előbb is a kapuőr fogad min-
ket, a ki, miután a kaput fölnyitotta, az ajtón lógó
csengetyűvel² egyuttal jelzi a vendégek érkezését.
Fedett oszlopcsarnok (exedra) vezet az udvarra, melyet
gyönyörű oszlopok szegélyeznek. Az udvaron átha-
ladva, földszintes terembe lépünk, melynek padozatát
szőnyegek, falait pedig tarka leplek fedik. Ez a terem
szolgál ebédlőül.³ Nemsokára megjelenik a háziúr, és
ha a vendégek együtt vannak, kezdődik a lakoma.
Jeruzsálemben az a szokás dívik — és ez a szokás
meghonosodott másutt is — hogy a meddig nyitva áll
az ajtón lógó függöny, addig még jöhetnek vendégek;
mikor a függönyt összehúzzák, új vendég többé be
nem léphet.⁴ Erre azért is van szükség, mert sokszor
a házigazdának csak annyi készlete van, a hány ven-
dégre épen számított; aztán még a városban mindig
akadnak tányérnyalók, a kik jó falat reményében
esetleg szépeket mondanának a bőkezű úrnak, meg
nagybélűek, a kiktől retteg minden házigazda, és végre
smarotzerek, a kik rögtön ott teremnek, ha a kályhát
füstöltni látják.⁵ A vendégek sorban letelepednek a
lakomához, mely mindazzal a caerimoniás kimértség-

¹ Mint Rácháb háza.

² T. Kélim b. m. I., 13.

³ Triclinium.

⁴ j. Ab. Zára 30c., Bába Bathra 13b.

⁵ Rosenzweig, Geselligkeit, p. 29.

gel jár, mely a Kelet fiainak oly annyira sajátjuk. De a mi itt egyedül áll, az a Tóra szellemének könnyed alkalmazása, melylyel a rabbivendégek a lakomát oly emlékezetessé és tanulságossá tudják tenni.

A házigazda megadja a szót az egyik fiatalabb tudósnak és most megindul köztük a kölcsönös udvariasság ötletes beszéde. — Eleázár, mondj nekünk valamit a Tórából! — Uram, felel az, hasonlattel fogok élni: vajjon a kút több vizet adhat-e ki, mint a mennyit befogadott? Azonképen én sem tudok a Tórából többet, mint a mennyit tőled hallottam. — Nem úgy van az, fiam, hanem hasonló vagy a forráshoz, mely folyton bugyogtatja a vizet és többet ad ki magából, mint a mennyit befogadott. Azonképen te is messzebb fejlesztheted a Tórát, mint a hogy kaptuk a szinajhegyi napon.¹

Ilyen szellemben folyt még soká a társalgás, midőn a sor a két alexandriai bölcsészre került. Jól tudom, úgymond Alexander, mivel tartozom neked, oh gazdám; mennyi bort hoztál elénk, mennyi sok jó falatot hoztál elénk, hogy gondoskodtál a finom süteményekről, és mind ezt csak a mi tiszteletünkre! Azért visszük magunkkal neved jó hírét.²

— Nem úgy, Alexander, nem dicséretedet, hanem elméletedet akarom hallani. Ti, odalent Alexandriában, egyebet sem tesztek, mint philosopháltok; jó ez egyeseknek, de mit adtok a tömegnek? Itt, a mi városunkban azonban, látod a palesztinai világnézletet: sa-

¹ Pirke R. E. 2.

² T. Berách. VII., 2.

játos törvény és sajátos tudás — ez az, a mi a zsidóságnak kell, nehogy elmerüljön a sokkal csillogóbb és sokkal hatalmasabb pogányság árjában. Rólad különben rég tudom, hogy azok közé tartozol, a kik kicsinylik a sok aprólékos törvényt és elvont fogalmakkal terhelik meg agyukat. Kérdezzük meg inkább társadat, Dositheust, ő az arany középút embere és többet is látott a világból mint te; mondjad, oh Dostiheus, mit tartasz arról a munkáról, mely itt, Sepphorisban, a nagy Rabbi Júda óta a zsidóság első városában, folyik?

«Igen is, sokat láttam a világból, abban igazad van — felelt Dositheus — de a munka, melyet említesz, nem esik a pillanat ítélete alá. Ismerem népünket, otthon, Egyiptomban. A nagy tömeg lótfut napi keresete után, ennek nincs áttekintése népünk igazi szükséglete fölött. Az előkelők, a míveltek, a philosophálás divatjának hódolnak, és jól mondád, hogy ezeknek fagyos lehellete megdermeszti a vallás gyenge virágait. Láttam testvéreinket Kis-Ázsiában; görög míveltség, görög léhaság uralkodik rajtuk, a zsidó vallásban járatlanok, és már is látható, hogy könnyű prédájává válnak amaz új vallásnak, mely csekély árban igéri nekik a mennyországot. Ephesusban és Antióchiában a zsidóság gyökere nem elég erős, hogy évszázadok viharaival daczolhasson. — Jártam Babylóniában és csudákat láttam. Ha a virágzás abból áll, hogy az összes életerők szinpompában és harmoniában egyetlen csúcsban folynak össze, akkor Babylóniában virágzásra jutott a vallás. De a tanházakban az örök elmeboncsolás és örök vitatkozás közben kiszá-

rad a nép életnedve, és az elszáradás, a megcsontosodás áll be. Azért nem tartom én helyesnek a babylóni talmudikus irányt, és habár századokig uralkodhatik, nem maradhat a zsidó szellem végső megnyilatkozása. Mást láttam én itt a ti körötökben. Ti eltanultátok a görögöktől a rendnek és szépnek szeretetét — meglátszik a várostokon — és a rómaiaktól a mesterségeket és a komolyságot — meglátszik ipari terményeiteken és tenmagatokon — és ti zsidók maradtatok, és előbbre, magasabbra fejlesztettétek a zsidóságot. Tanházaitok csarnokai csak úgy hangzanak a Tóra igéitől, de szellemeitek üdék a poézistól, és az *aggáda* újra meg újra termi számotokra a megnyugtató gondolatokat, melyek titeket átemelnek téren, időn, viszontagságokon és szenvedéseken egyaránt. Nem Babylónia földjén vívták meg a dicső harczot a hellenismussal, hanem Palesztinában; Nagy-Sándor politikai műve ekkép hiúsult meg a kis zsidó nép ellentállásán. Nem a gazdag és mívelt kis-ázsiai diaszpóra emelte a sánczokat a diadalmas kereszténység ellen, hanem a palesztinai igénytelen tanházak. Régi föld ez, régi erősség: gyarapodik ereje mindenkinek, a ki elzarándokol az ősi röghöz.»

A vendégek serlegeikhez nyultak és lelkesen ittak a kitünő gondolkodónak egészségére.¹ Rövid ima után asztalt bontottak.

Távozás után Alexander meg nem állhatta, hogy barátjának szemrehányást ne tegyen. — Félek, Dositheus, hogy rosszul látod a jövőt. Ez ország déli ré-

¹ Aristeas levele többször, p. o. § 261.

sze, magával Jeruzsálemmel együtt, már is pusztá: a galilæai tájakon szintén garázdálkodik a római; hogy keljen ki e földből az üdv?

«Nem pusztá az az ország, melyben Jabne, Lydda, Úša, Tiberiás és Sepphoris iskolái terjesztik a tant. De különben is meg vagyon írva, hogy Isten kiönti haragját a kőre és fára, melyből a házak és városok épültek és megmenti a lelkeket és a szellemet. Ez ország sajátos szelleme a Szentírás után az aggádai magyarázatba menekül; a *midrás* megteremti egyrészt a bölcsészeti, másrészt az épületes, az oktató szentírásmagyarázatot. Ezeknek segítségével marad meg a Szentírás örökértékű könyvnek és azért mondom én, hogy nem röghöz kötve, de szabad szárnyalásban még él és egyre élni fog a prófétai szellem, melynek e föld a hazája.»

Eközben estére hajlott az idő, és a két barát, ott a kapu előtt állva, örömmel szemlélte a beözönlő népet, mely nehéz napszáma után éjjelre visszatért a városba. Munkások s napszámosok voltak többnyire, erős, munkaedzett alakok, a kiknek kérges keze nem ismerte a kéregetést. De volt köztük számos gazda is, kik amazokkal egészen egyenlően osztozkodtak a munkában. Külön csoportot alkottak a pásztorok, kutyáikkal és lábas jószággal, mely csakhamar eltűnt az egyes udvarok mélyében. Megérkezett a sok teve- és szamárhajcsár is, sietve a városba szállítván utasaikat és podgyászukat. Vonzóbbá tette a képet a fiatal leányok szökdelő csoportja, mely lépcsőkön föl, lépcsőkön le, vállán vitte az üde vizet. Utasaink örömmel tapasztalták, hogy egyesek áldozatkészségéből némi világítás

is van az utczákon;¹ azóta sem látott Palesztina ilyen fényüzést, mert magában Jeruzsálemben is csak egy-két év óta pislog néhány lámpa az utcán, és ez is idegen hatás alatt. Haj, baj az, midőn az idegenek dolgoznak, és a benszülöttek henyélnek...

Két alexandriai barátunkkal mi is nyugalomra térünk. Az örökké fanyar és csipkedő Alexander, tekintvén az ablakon, mintegy végig járatta szemét a megtett uton és vontatott hangon fölsóhajtott: — Fáradni elfáradtunk; de vajjon lelkünk egyensúlyán munkálkodtunk-e? Mondd csak Dositheus, nem volna-e jobb neked elaltatnod magad alexandriai villádban a tenger csöndes mormogásától, mint itt fölkavarnod lelked harmóniáját egy romokban heverő ország szomorúságán és a letűnt dicsőség mulandóságán? Ha igazak azok az értékek, melyeket ma hangoztattál, zavarni fogják ábrándjaid az álmodat is; ha nem igazak, minek zaklatod magadat és hitfeleidet?

«Sajnálak, oh Alexander, hogy theorémáid fagyos légköréből ki nem mozdulsz. A te gondolkodásod arany: érezni a súlyát, melylyel ránk nehezedik, értéke is van, fénye is van, de melege nincsen; az én gondolkodásom olyan, mint a nap: senkit sem nyom a súlyával, mert magasan van; utolérhetetlen, mert még a fénye is vakító, de a melege jól esik mindenkinek. Megengedem, hogy szerinted nem járok reális birodalomban, de az eszme is reális, hiszen él az én lelkemben és él ezernek meg ezernek a lelkében. S vannak a világon tárgyak és jelenségek, melyekhez

¹ j. Szóta 16c.

csak eszmével a lélekben szabad közeledni. Mindketten ide jöttünk vándorolni Palesztina városaiban, ott, a hol a gondolkodó emberek munkálkodnak új dolgok megteremtésében; te hideg, bonczolगतó észszel, én szeretettel és lelkesedéssel; te csak hibát láttál és visszakivánczol szebb, kényelmesebb otthonodba, én a hibától külön választom az életrevalóságot; én bizok és remélek.»

Budapest.

Dr. Krausz Sámuel

MÓZES ZSIDÓ.

Öreg Mózeséknél az orosz határba'
 A kis család, jámbor család,
 Szombat jöttét, nap alkonyát
 Áhitatos szívvel, ünneplőben várja.
 Két gyertya világít. Szomorú a fénye...
 Lapozgatják a bibliát,
 De a könnytől egyik se lát.
 Oda öreg Mózes utolsó reménye...
 Mózes szemefénye, szent fia az Áron.
 Gondjainak megosztója,
 Vén apját úgy félti, óvja.
 Ennél különb fiu nincsen száz határon!
 Kár volt szép álmokból álmot szőni-fonni,
 S azon át a jövőt nézni.
 Ember sorsát isten végzi!
 Szól a harezok trombitája: Fegyverre, ki honfi!
 Vén Mózes a fiát nem is marasztalja.
 Hiába is lenne minden,
 Nem maradna semmi kincsen,

Ha orosz házaja nagy veszélyét hallja!
 Megáldja az apja, imát mond érette.
 Anyja könnyével fűröszi,
 Búcsuztatja, újra kezdi.
 Így indult el Áron messzi napkeletre.

— — — — —
 Idestova elmúlt már vagy félesztendő.
 Mózes háza bánat háza,
 Öreg fejét rázza, rázza,
 Látja-e még fiát, tudja a teremtő!
 Ki-kiáll az öreg háza portájához,
 Ott néz, vár, hogy előbb lássa,
 O, de ott sincs maradása.
 Újabb bánat járul ő nagy bánatához.
 Megujulnak régi elfeledett vádak,
 A zsidókat ütik-verik,
 Honfitársnak nem ismerik.
 Mózes, öreg Mózes, hagyd el a hazádat!
 Hagyd el ezt a földet, mert ez nem a hazád!
 Ide jöttél, tolakodtál,
 Vallásodhoz hű maradtál,
 Kenyerünkől ettél! Pusztulj! Halál reád!
 Öreg Mózes indul... Nincs az ajkán átok...
 E föld szülte. Ezt munkálta...
 De haj, a nép azt kiáltja:
 Nem vagytok oroszok! Ez nem a hazátok!
 Pihenjen meg kissé, Mózes gazda, ráfér.
 Nézze mi van e papiron!
 Hadd olvasom, no ne sírjon:
 «Odaveszett Áron mi orosz hazánkér'...»

MÓZES IBN EZRA.

A nagy tekintélyű négy Ibn Ezra testvér közül, kik hercegi módban nevelkedtek fel a granadai udvar fényében, magasan kiemelkedett *Abu Harun Mózes*, kinek troubadour hajlamait, úgy látszik, nem igen nézhette szívesen előkelő családja, de messze elterjedt versei csakhamar nagy hírnevet szereztek neki és mindenkiben azt a reményt ébresztették, hogy a héber költészet, melynek az arabs Spanyolországban *Gábiról* oly nagyszerű lendületet adott, diadalát fogja ünnepelni Mózes Ibn Ezra költői működésében. És ha elfogadjuk ama kiváló történetírónknak a véleményét, ki Mózes Ibn Ezra születésének homályba burkolt évét az 1070-ik esztendőre teszi, úgy a gondviselés különös kegyének tekinthetjük, hogy épen Gábiról halálának évében pótolta az elárvult héber költészetnek eme nagy veszteségét.

Mert Mózes Ibn Ezrát méltán állíthatjuk Gábiról, az andalusiai költőiskola megalapítója mellé és ha a héber poézis ama másfélévszázados virágzásának korából egy szokásos *triászt* akarunk kiemelni, úgy *Juda Halévi* és *Gábiról* mellett harmadiknak csakis *Mózes Ibn Ezra* foglalhat helyet, a ki a héber költészet mezéjén teljesen új ösvényeket tört. Gábiról belevitte poézisébe az ő subjectiv filozófiáját és töprengő tépelődéseit, Mózes Ibn Ezra beleöntötte az ő költészetébe önmagát és megvetette az igaz héber lyra alapját, a melyen aztán *Juda Halévi* fejlődött. Gábiról költészete

megrendítően fenséges, Mózes Ibn Ezráé meghatóan bájos, Juda Haléviében pedig e két tulajdonság szerencsés egyesülését látjuk.

Ezt a distinctiót a héber-arabs-spanyol irodalom fénykorának három kimagasló alakja között, már hét-száz évvel ezelőtt találta el az andalusiai költők szigorú vándorkritikusa: *Alcharizi*, a ki szerint «Mózes Ibn Ezra bús dalában — megható kellem és báj van — mesterien csiszolt a nyelve, — éneke szépségekkel telve — ő *a dal* megalapítója, — a költészet néki háláját lerója, — előtte nem volt báj és kellem — az andalusiai énekekben.» *Ibn Száhál*, a cordovai zsidóság szellemi feje pedig már költőnk életében is egy új korszak megnyitójaként üdvözli Mózes Ibn Ezrát, aki:

«A szív mélyéből balzsamot merit
 És minden fájdalmat elszenderít,
 Gyönyört lehelve, ha ő énekel,
 Szégyent vall, ki vele versenyre kel.
 Ha a kezében megzendül a hárfá,
 Elnémul minden irigy vetélytársa.
 Mások dalai tűnnek, mint az árnyak,
 De a te dalaid az égbe szállnak,
 És fénylenek, miként a csillagok,
 S neved, mint tündöklő nap ragyog.

— — — — —
 Ha fájó bánat elborítja arcod,
 Mutasd, hogy bátran felveszed a harczod,
 Ha tépő gondokat küld rád a sorsod.
 Mutasd, hogy súlyukat te büszkén hordod ...
 Ha gyűlölet dühe megtámadt orvul,
 Óh ne csüggedj, még minden jóra fordul ...
 Csak bízzál istenben, ki megáld téged,
 És visszaadja régi békességed! ...»

A «gyűlölet dühe», «fájó bánat» és «tépő gondok», melyekre Ibn Száhál céloz, bő visszhangra találtak Mózes Ibn Ezra költészetében, bár okukat biztosan megállapítani nem lehet. A költő, a mint több verséből kitűnik, meghasonlott a testvéreivel és különösen az egyikkel, *Ibrahimmal* (nem tévesztendő össze *Ábrahám Ibn Ezrával*, akit közönségesen *Ibn Ezrának* szoktunk nevezni. Az ő neve *Ábrahám ben Meir*, míg a négy testvér apja *Jákob* volt), a kinek a leánya iránt szerelmet táplált. Úgy látszik, épen ez a szerelem volt költőnk minden szenvedésének forrása és e miatt vált lehetetlenné Granadában való tartózkodása, a miről a következő megható búcsúverse is tanuskodik:

Búcsú.

Zaklatott szívem nem bírja tovább már
 A gyilkos gúnynak tördöféseit;
 Sok szép ábrándom, csalfa álmom
 Teljesültét hiába várom;
 A boldogság nem nyitja nékem itt
 Dús illatozó szirmait...

★

Elbujdosom szívem vérző sebével,
 Majd elkisér a bú és gyötrelmem...
 Magammal viszem drága képed,
 S ha majd a bánat széjjeltépett,
 Szenvedni látlak téged is velem
 És meggyógyít a szerelem...

★

Elbujdosom a széles, nagy világba,
 Mely nélküled csak sötét börtönöm.

Ha nem pihenhet szemem rajtad,
 Ha nem csókolhat myrrha-ajkad,
 S szemedből nem árad rám fényözön,
 Van-e számomra még öröm ? !

*

Te vagy keserves életem vigasza,
 Te balzsamozod fájó lelkemet,
 Te érted zokog könnyem árja,
 A sors miattad veti, hányja,
 — Mint kóborló hullámot, — testemet,
 Míg egy vad ár majd eltemet . . .

*

Elbujdosom szerelmem, mély sebével,
 De gyógyulást bús szívem nem kíván! . . .
 Isten veled hát, drága lélek,
 Néked szól lantom, míg csak élek,
 Isten veled, míg a zöld lombu fán
 Szerelmet zeng a csalogány. . .

*

Azok az érzelmek, melyek ezt a borongós búcsúdalt sugallták, elkisérték a költőt hosszú ismeretlen vándorútjára, melyen a héber szerelmi lyra legszebb virágai fakadtak. Friss, üde, tavaszi kikircsek ezek a héber poézis rétjein, melyekről csak akkor olvadt le a hideg, de tiszta hó. Mózes Ibn Ezra elődjeinél a költészet vagy egészen távol állott az általános emberi érzelmektől, vagy pedig azoknak rideg chronologusává szegődött. *Chiszdái* udvaronczeni rimes grammatikai versenyeket rendeztek és midőn a költészet a közönséges játék nivóján már felülemelkedett, a nagytehetségű *Hánágid* még mindig harczyi krónikákat ír és a

dal hangját csak az egyik elégia sorozatában találja el, *Gábiról* pedig mélységes problémákat öltöztet költői formába, magasan szárnyal, sőt épen *túl magasan*, úgy hogy egészen eltávolodik a föld légkörétől, míg Mózes Ibn Ezra lantján közvetlen lyrai hangok pendülnek meg, a szó legmodernebb értelmében, azok a hangok, melyeket nemsokára Juda Halévi finomítva es művészbé alkotva hagyott reánk.

Látjuk a költőt, a mint sebzett szívvel távozik szülőföldjéről ismeretlen tájakra, a honnan egy-egy dalba vissza-visszaküldi sóhajait elhagyott kedveséhez:

Árnyas nyugot felé szálló galambok!
 Vigyétek el, bús üdvözetemet,
 A szép gerlének, ki szivemben fészkel,
 Kit lelkem mindig rajongón szeret.
 Miatta ürítém a bolygás kelyhét,
 Miatta gyötör annyi fájdalom . . .
 Zokogjatok vele, vigasztaljátok,
 Vigyétek el neki e bús dalom!

*

Mondjátok neki, miként kínom lángja,
 Nő egyre bennem a hő szerelem.
 És a míg éltem gyöngye mécese pislog,
 Őt soha, soha el nem feledem!
 Mondjátok néki: hosszú bujdosásom
 Reményemet még nem temette el . . .
 Még várok, várok a feltámadásra,
 Midőn majd összeforrt két lángkebel!

E reménye azonban nem teljesült. A leány, kit szülei más férjhez kényszerítettek, 1114-ben, gyermekszülés következtében meghalt és a költő az alább következő versben örökítette meg tragikus sorsát.

A haldokló.

Ölelni akarta kis gyermekét,
 De a halál megfogta lágy kezét,
 Hogy elragadja a zord, rémes sírba,
 S ő szólt hű férjéhez zokogva sírva:
 «Óh el ne feledd
 Szerelmedet . . .
 Testem sírba hull,
 De élje túl
 Hűséged . . .
 S én téged
 Poromban is áldalak . . .
 S a gyermeknek, ki rád marad,
 Pótold az anyai ölelést . . .
 S emlékemet szívébe vésd . . .

★

És írd a hű barátoknak,
 Kit miattam kétség emészt,
 Ki annyi vihart, annyi vészt
 Áll ki reménytelenül . . .
 Rajta a hontalanság átka ül . . .
 S e bolygás lelkét égeti . . .
 Ird meg neki:
 Sorsom az övénél keservesebb . . .
 Szívén behegedhet a seb . . .
 Ő talán még vigaszt talál . . .
 De engemet
 Eltemet
 Az irgalmatlan halál . . .»

★

Mózes Ibn Ezra tisztult erkölcsi felfogásáról leg-
 szebben tanuskodik ez a vers, melyben a költő oly
 megható és oly nemes művészettel egyesíti kedvesének

férje iránt való kitartó hűségét ama gyengéd érzelmeikkel, melyeket a távolban bujdosó ifjú barátja iránt táplált. Ez a vers maga is elegendő volna arra, hogy elhárítsa a költőről a morális romlottság vádját, melylyel az egyik történetírónk őt illetni akarta. De megcáfolja ezt a vádat ez a sok hódoló vers is, melyet a kor legnagyobb emberei Mózes Ibn Ezrához intéztek. Ibn Száhál, kinek egyik versét fentebb idéztük, még számos költeményben üdvözli és részint vigasztalja a bolyongó költőt, ki útjából a legszebb melanchólikus verseket küldi barátjának. Az ifjú Juda Halévi pedig, ki Mózes Ibn Ezrát mesterének tekintette, a következő versben vesz búcsút idősebb kortársától:

Távozol és engem tép a bánat
Távozol és lelkem megy utánad,
Óh, ha nem remélném visszatérted,
Megrepedne fájó szívem érted!

*

Kapzsi felhő! Könyed mért oly ritka?
Könnyem, lám a földet elborítja! —
Nyugat fénye! Dús sugárod hinted!
Maradj nálunk, oh, ne hagyj el minket!

*

Tiszta, csengő nyelv te! Mit keresnél
Hebegő, dadogó embereknél?
Hermon harmatja óh, minek járna
Átkos Gilboának hegyfokára? ...

Juda Halévi még számos versben hagyta ránk nyomait Mózes Ibn Ezra iránt való tiszteletének. És a mint az intim költői levélváltás bizonyítja, a kor két legnagyobb poétája között nagyon benső, őszinte, meleg

viszony állott fenn. Mózes Ibn Ezra már elismert nagynevű költő volt, a mikor Juda Halévi fellépett és Mózes Ibn Ezra nem volt féltékeny ifjú vetélytársára, sőt buzdította őt és örömtelt szívvel kísérte a fejlődő Juda Halévi költői pályáját, a mint a bujdosása közben írt következő verse is mutatja, a melyet válaszul küldött Halévinek egy hozzá intézett költeményére.

Juda Halévinek.

Gond és bánat serge szívem' ostromolja,
Fala már-már roskad, dülled szétomolva,
S im lesujtott még rám elválásunk bújja,
Szívemnek romjait fel-felhányva, dülva.

★

Szenvedés, fájdalom, gyötirelem és kétség
Összeesküdtek, hogy lelkem széjjeltépjék,
Sötét szomorúság áll mögöttem lesbe,
Reményem sugarát, hogy mind eltemesse.

★

Csüggedten kesergek, nincs vigasztalásom,
Hulló könnyeimmel sírgödrömet ásom,
S im hozzám lopózik dalod észrevétlen,
Mint ragyogó csillag kormos, vak sötétben!

★

Oh, nékem daloltad! — Fénylőbb mint a hajnal,
Minden szava fölér kincses színaranyal,
Bűbájos éneked minden dalnak lelke,
Van-e, a ki benne örömet ne lelne?

★

Zsenge gyermek vagy még, s már a csúcsra értél!
 Egekbe törsz büszkén, bár csak tavaszt éltél!
 Alig bontogattad merész ifjú szárnyad,
 S mint tündöklő csillag a világot bejártad!

*

Én láttalak némán föl magasba nőni,
 Láttam, mint süllyedtek lantod irigylői
 S gyötrött lelkem mélyén titkos gyönyör támadt,
 S rajongva vártam a sejtelmes csudákat . . .

*

Virul a szeretet illatozó kertje,
 Dús pompáját ontja nárdus, myrrha kelyhe,
 Jer, óh, tépjünk együtt barátság-virágot,
 S feledjük a gonosz, kegyetlen világot!

*

Feledjünk el mindent, hírt és dicsőséget,
 Kertemben kis kunyhó vár epedve téged,
 Szeretet kertjében meleg kunyhó szívem,
 Oltalmazva véd meg mindörökké híven!

*

Ennek a versnek a révén megismerkedtünk egyúttal Mózes Ibn Ezra költészetének azzal az elemével, mely az érzelmek rokonságánál fogva, mindjárt a szerelmi lyra után következik. A barátság, mely minden nagyobb héber költő poézisében jelentékeny helyet foglal el, sokszor szólal meg Mózes Ibn Ezra verseiben is, a ki bolyongásai közben barátaihoz fordul bánatos panaszaival és azoknak zokogja el szíve keservét. Barátaít látja álmában, a mint köréje csoportosulnak és midőn a csalódással tele valóra ébred, fájdalmasan szól:

Ti voltatok, óh, édes, jó barátok!
 Elővarázsolt bűvös képzelet;
 Az éj szürke kódébe burkolózva
 Lebegtetek bús fekhelyem felett.
 Dús myrrhaillat lengetett hűs szárnyán,
 Míg virradattal szálltatok tova...
 Óh, mért nem tartott örökké ez éjjel?
 Bár ne jött volna hajnal rá soha!

*

Elhagyatok!... Hadd folyjon könyvem árja,
 Növelje tengerré a fájdalom.
 Zokogjon búm, mely elkisért nyugotról,
 Hadd törjön égre égő bánatom.
 Bolyongnom kell hát tovább elhagyottan,
 S nyugalمامat már többé nem lelem,
 Bolyongnom kell, mint vadnak sivatagba,
 Mint a hajótöröttnek tengeren.

*

Miként a cikázó villám az égen,
 Futottam messze vándor utakon,
 Viszontagságok sötét homályában
 Merengtem a tündöklő multakon...
 A kétség karjai közt hervadoztam,
 De szívem mégis mindig várt, remélt;
 És ime rám roskad már *éltem ősze*
 S még most se, most se értem el a célt!...

*

Az élet őszének borus hangulata és a remények
 meghiusulásának fájdalma sok szép dalt csalt Mózes
 Ibn Ezra lantjának hurjaira.

Hogy tűnik, tűnik boldog ifjuságom
 S alig mulattam még vele!

Fejemre már ős csillagnyáját hajtja
 Az aggkor gyászos éjjele . . .
 A verőfényes boldog ifjú évek,
 Mint csalfa álmok, tűntek el,
 Hogy szálltak, szálltak, mint a játszi lepkék.
 Az idő, ah, nem vesztegel!

★

Hová lett boldogságom hajnalpírja,
 Mit rám festett az ifjuság?
 Hová sötét, dús hajfürtöm harmatja?
 Hová a tündérszép világ? . . .
 Megcsalt tehát reményem, mely virágos
 Szép étellel kecsegtetett?
 És szenvedés, bolygás lett osztályrészem
 Az ígért boldogság helyett!

★

Csak légvár volt minden reményem, álmom,
 És mostan sívár, puszta rom . . .
 És én a romok között bolyongva búsan
 Vérző sebemet hordozom.

Egy másik versében pedig testvérei ellen fordul, a kik minden szenvedésének okozói voltak.

Óh ti hálátlan, hűtelen testvérek!
 Arczomra ti vontátok a borút,
 Ármánytok fonta vérző homlokomra
 Jóságomért a töviskoszorút . . .
 Rút, gögös dölyffel, hazug csalfasággal
 Reám kínos gyötrelmet róttatok —
 És győztetek . . . de óh, ki mossa majd le
 A fájó szégyenfoltot rólatok? . . .

Ezt a vádat testvérei ellen költőnk a Juda Halévi-
 hez intézett több versében is ismétli, de úgy látszik

élete végén testvéreivel teljesen kibékült és midőn az egyik, *József Abu'l Hászáds*, meghalt, Mózes két megindító elégiával siratta el, melynek egyikében így kiált föl:

A világ Éden volt, míg ő élt benne —
S most, mintha viránytalan puszta lenne.

*

Az a változott helyzet azonban, melybe Mózes Ibn Ezra élete vége felé jutott és a melyről alig tudunk a puszta ténynél többet, úgy látszik, nem igen állíthatta már helyre a megtört költő kedélyét. És ha az ifjú forrongó érzelmei a szerelemben törtek ki, a férfiú higgadtabb lelkülete a lemondás méla fájdalmában jutott kifejezésre, a mely fájdalom is az aggkor csendes rezignációjában bizonyára egészen lecsillapodott.

Mert Mózes Ibn Ezra, miként Gábiról, Juda Halévi és minden jelentékenyebb héber költő, filozófiával is foglalkozott, a melynek eredményeként az «Arugat-ha-Bószem» (fűszerágy) című kis munkáját hagyta hátra. Ebben a művében kevés önállóságot mutat, gondolatai csak eklektikus reflexiói *Empedokles*, *Pythagoras*, *Sokrates*, *Plato*, *Aristoteles* és más filozófusok eszméinek, melyeket ő a maga csillogó héber nyelvezetével dolgozott át. Mózes Ibn Ezra, ki költészetében — a maga előnyére — a legsubjectivebb, bölcséletében is — a maga hátrányára — subjectiv marad és érveit ritkán tudja objectiv alapra fektetni.

Filozófiai meggyőződését azonban szerencsére rendszeren távol tudta tartani költészetétől, melynek egyedüli forrása mindig az ő lelke volt. Vallási poézise sem bölcséleti eszmék leszűrődése, mint Gábirólé; az

ő templomi énekei nem a gondolatokból, hanem az érzelmekből táplálkoznak és valóságos lyrai versek. Csak itt-ott találjuk verseiben ama *újplatonikus* felfogás kifejezését, hogy a lélek Isten emanatiojából származott és a testből való elválása után ismét visszatér eredeti forrásához és az istenségbe olvad. Azonban ezt a gondolatot is annyi lyrai elemmel díszíti, hogy filozófiai karaktere teljesen eltűnik.

Mózes Ibn Ezra vallási dalaiban hiába is keresünk eszmei gazdagságot. A mindenség rendszerének csodálása és ezzel kapcsolatban az isteni erő sejtése; a földi javak hiúsága és mulandósága és ezzel szemben a lélek halhatatlansága; a görnyesztő büntudat és ezzel összefüggésbe a túlvilági bűnhödéstől való rettegetés; Isten kegyelmében való hit és ennek következményeként a bűnbocsánat reménye: ezek azok az eszmék, melyek Mózes Ibn Ezra vallásos költészetét betöltik, de a melyeket az ő nyelvének színgazdagságával, kifejezéseinek bőségével és párját ritkító ritmikai érzékével oly pompázóvá és oly változatossá tud tenni. És az érzelmek közvetlensége és a nyelv művészete az, a mi Mózes Ibn Ezra templomi verseit annyira elterjesztette, hogy őt tisztelte meg az utókor a vallási énekköltő speczifikus elnevezésével a *«há-Szállach»* névvel.

A következő költeménye középhelyet foglal el a gondolati és a vallási költészet között:

A sorshoz.

Ismerlek jól, csapogó kéj leánya,
 Már engem nem csal hízeltő szavad;
 Csábító bájad' szívem nem kívánja,
 S ígéretedre lelkem mit sem ad.
 Csak dörét, ámit mézes csalfa ajkad,
 Csak balgát ront meg gyújtó vad szemed,
 Hiába Éden minden kincse rajtad,
 Már többé nem kábitasz engemet!

★

Őrjítő fürteid hiába bontod,
 Futok a vigyorgó kígyók elül,
 Fogadnak gyöngyeit hiába ontod,
 A böles megismer s örökké kerül.
 Parázna, hűtlen, ingadozó asszony,
 Hány férfiunak lettél gyilkosa!
 Ki kebledre dőlt, hogy mámort ihasson
 És mérget szíva nem kelt föl soha.

★

Kaczérkodol minden járókelővel,
 Igéző testeddel megbűvölöd,
 És ha utánad fut égő erővel,
 Feltűnsz kaczagva a felhők fölött.
 S míg vágyva, édes titkaid kutatva
 Őrjög az ittas, részeg szenvedély,
 Fagyot borít az izzó indulatra
 Az élet nyitja, halál küldte dér.

★

Asztalt terítesz, méreg rajt' az étel,
 Örömmel töltöd gyöngyöző borod,
 Virágaid közt skorpióhad fészkel,
 Selyempárnád tövissel ágyazod.

Örömdalod kesergő gyászra válik,
 S ujjong a hárfa, bár zokog a lant.
 Míg kéjelegve kergetsz zord halálig
 S palota helyett vár arasznyi hant!

★

De te ne csüggedj, óh, én tiszta lelkem!
 A sors kezét te ne féld, égi lény!
 Ha végzetem' majd odvas sírba leltem
 És férgesek között porladok el én: —
 Te Isten trónusához visszatérve,
 Mint sugár szállsz tündöklő meny fellett,
 S gyönyört lehelve csillagok körébe,
 Az örök fényben lelsz majd nyughelyet!

★

Hasonló tendenciát fejez ki a következő komplikált formájú vers, melynek minden strófája a végsorban összezseng az első versszak négyszer ismétlődő rímével:

Isten biztos sziklavár,
 Boldog, a ki benne jár,
 Mert csak múló perczig áll,
 Mit a dőre sors kínál.

★

Köt a világ vasbilincse,
 Szemfényvesztés minden kincse,
 Jön, hogy utad telehintse,
 S mint a pára tovaszáll.

★

Hazug a fény, csal az élet,
 Mint az álom szerteszéled,
 Napjaidat búban éled,
 Míg beint a zord halál.

★

Készülj, készülj a nagy napra,
 Midőn bérét egyként kapja
 Gazdagság és inség rabja,
 Midőn férgek odva vár!

★

Még komplikáltabb formájú a következő vers, melynek értelme azonban homályos és nem lehet biztosan tudni, milyen *fényre* gondol a költő:

Im a mélybe,	Jön ragyogva
Zordon éjbe	Mosolyogva,
Világosság	Jön mint égi
Int felém.	Tünemény.

És szívemben
 Rejtve lebben.
 Vigasztaló
 Üdv, remény!

★

Szégyent vallva	Fénye mellett,
Eltakarja	Csak lehellet,
Sápadt arcát	Mit a szellő
Fönt a hold,	Tova hord.

Csillagezrek
 Szégyenkeznek
 És a nap csak
 Szürke folt.

★

Tündökölve	Vak sötétség,
Száll a földre,	Fájó kétség,
Kápráztatva	Mint az árnyak
Útra kel.	Tűnnek el.

És hő lelke
Gyönyörtelten
Dicsénéket
Énekel!

★

Mózes Ibn Ezra himnuszait hadd illusztrálja a következő példa, melyet a liturgiába is fölvettek:

Angyalseregok,	Zengő karba
Dalra kelnek,	Magasztalja
Istennek nagy	Felharsanó
Nevét áldva	Ének árja!

Ajkról-ajkra
Vágytól hajtva
Száll a zsoltár

Ihlete:

«Szent, szent, szent
Cebaóth Istene!»

★

Menydörögve	Szeráf röppen,
Zeng örökre	Cherub szökken,
Fönt az égben	Mint a villám
Szent zsolozsma,	Rezgve, zsongva.

Térdre hullnak
Leborulnak
S csendül büvös

Szép zene:

«Szent, szent, szent
Cebaóth Istene!»

★

Közel, távol	Chajoth serge
Ófán tábor	Megremegve
Hódol félve	Háladalát
Vágyakozva,	Riadozza.

Dörgve zúg a
Hallelúja
Mindenséget

Töltve be:

«Szent, szent, szent
Cebuóth Istene!»

*

Hogy milyen szerencsésen tudta Mózes Ibn Ezra összeolvasztani a saját subjectiv érzelmeit vallási, sőt nemzeti érzelmeivel, fényesen bizonyítja a következő költemény:

Év év után . . .

Év év után hogy tűnik, múlik,
Hogy hull, mint hervadt falevél!
Szívemben kétség vad viharja,
S bús sejtelemnek árnya kél.

*

Szép álmai az ifjúságnak,
Mint csalfa képek szálltak el
S im rám borul az aggkor réme,
Már főd a fagyos hólepel . . .

*

A nehéz, hosszú küzdelemben
Erőm ellankadt, elapadt,
Gyönyörre nem sovárgok többé,
Csak várom végnyugalmamat . . .

*

De zaklatott lelkemnek mélyén,
Rémület dúl és félelem:
A csábos bűn zárt hálójába,
Oly vétkes gyarló életem.

*

Oh, hányszor vittek bűnös útra
 A szenvedélyek szárnyai!
 A gonosz vágy ölelő karját
 Óh hányszor, hányszor tárta ki!

*

Gyötrelmes fájó bűnbánattól,
 Leroskad égő kebelem,
 És hull a könnyem, mint a zápor,
 És szemem égre emelem:

*

«Irgalmazz, Isten, fönt a menyben,
 Sokat vétettem ellened,
 Csak egyetlen reményem él még,
 Ez egyetlen, óh, el ne vedd!»

*

«Hadd zendüljön az ígért kürtszó
 Szívemben, ah, hogy forr a vér! —
 Hadd lássam, midőn gyötrött népem
 Veled Cziónba visszatér! . . .»

*

Egészen új műfajt képviselnek a héber irodalomban azok az apró kis versek, melyeket Mózes Ibn Ezra — valószínűleg még fiatalabb korában — tervszerűen, alfabétikusan rendezve és tíz részre osztva, a «*Hatarsis*» című művében foglalt össze. Epigrammák, xéniák és gnómák ezek, melyeknek különösen a formája érdekes. A rím helyett ugyanaz a szó ismétlődik, de különböző értelemmel, így pl. העיר = a város és העיר = ébresztetni, mint pl. a magyar nyelvben: *elvet* = elv főnév tárgyesete és *elvet* = elvetni igének 3. sz. Az ilyen különböző értelmű és egyenlő hang-

zású szavak összerímeltetésével manapság a «Kínrím-tárok» rovatát szokták megtölteni. Igen ám; de 1210 tartalmas verset írni ilyen mintára — mert a תרשיש szó számértékének megfelelően, 1210 verset foglal magába a mű — és különösen a szűkszavú héber nyelven, tagadhatatlanul művészet. Összehozni azonos hangzású szavakat és azokat értelem nélkül összekovácsolni: könnyen lehet, sőt ezt karrikaturákra fölhasználni sem nehéz, de epigrammát, xéniát, vagy gnómát belevinni ebbe a formába, úgy hogy tartalma, éle és csattanója is legyen: határozottan költői munka!

A verselés eme csilingelő formája különben már rég dívott az arabsoknál, kik az ilyen verset «tedsniz»-nek neveznek és Mózes Ibn Ezra érdeme, hogy ezt a héber irodalomba átvitte és ezzel a költészetet műfajban és formában gazdagabbá tette. És hogy milyen volt ennek az újításnak a hatása, ezt legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy utána egész sereg ilyenemű munka keletkezett, hogy a költő babérjain osztozkodjanak, a mi azonban nem igen sikerült. Sőt egy századdal később már Alcharizi arról panaszkodik, hogy sokan hosszú versekben dolgozzák fel a «Tarsis» kis epigrammáit és ez által megfosztják azokat eredeti, csattanós rövidségüktől s tömör szépségüktől. Milyen fényes tanuságot tesz ez arról, hogy a «Tarsis» xéniái nem kínrímek, hanem igazi művészi alkotások, melyeknek mindegyikét külön versben földolgozni is érdemes!

Ezeknek az apró verseknek a tartalma a lehető legtarkább és általában világi színezettel bírnak. Dicsőítik a leányt, a szerelmet, a barátságot, a bort, a dalt és a költészet hatalmát. Ostorozzák a hiúságot, a hűtlensé-

get és a kicsapongást. Magasztalják az élet mérsékelt gyönyöreit és a természet szépségeit. Majd elégikus hangon panaszolják az élet hívságát és a halál zsarnokságát, az ifjúság mulandóságát és az aggkor rémségeit. Megállapodott életfelfogást tehát hiába keressünk bennök, inkább az impressziót és különböző hangulatok szüleményei ezek, miként Mózes Ibn Ezra egész költészete, mely mindig csak saját hangulatából, lelkéből, önmagából fakadt és ezt a speciális lyrai vonást, mely Mózes Ibn Ezrát a többi héber költők közül kiemeli, megőrizte még epigrammaiban is, a mi azonban csak előnyükre vált.

Álljon itt mintául a «Tarsis» néhány szemelvénye az eredeti formában átültetve :

A bor.

I.

Télen, nyáron egyaránt
 Iszom én a hegyi *vért* ;
 Meleg ellen, fagy ellen
 Legjobb paizs, legjobb *vért*.

II.

Jöhet éltem ködös ősze,
 Jöhet szívem fagyos *tele* ;
 Nem félek én ködtől, fagytól,
 Amíg kelyhem borral *tele*.

III.

Balga orvos a betegnek
 Mindenféle gyógyszert *ír* ;
 Bortelt serleg leánykézből
 Minden bajra legjobb *ír*.

A lányka.

— «Mért gyűlölöd a vén férfit
Édes lányka, adsz *választ!*»

— «S bácsikám a nagymamánál
Miért inkább lánykát *választ?*»

★

A költő.

Nyugaton hangzott el dala
S a kelet szívét *érte*,
Megcsendül délen éneke
És észak rajong *érte*.

★

Az aggkor.

I.

Tovább folytatnám boldog ifjuságom,
A vágy lángjától szívem majd *elég*;
Még vonz az ifjuság gyönyöre, kéje,
De a kegyetlen aggkor int: — *elég!*»

II.

Csalóka kedvvel, festett hajjal
Az ifjú rózsás útját *járom*;
De fejemet a zsarnok aggkor
Már földre vonja, mint a *járom*.

★

Temetőben.

A temetőben, a sírok mélyéből
Hangot hallani *vélünk*;
«Ébredjetek, kik rajtunk jártok, — holnap
Már itt pihentek *vélünk!*...»

★

Ezzel a formával sokan próbálkoztak meg Mózes Ibn Ezra utódjai közül, különösen pedig *Alcharizi*, *Manuello* és *Nadzsara*, de egyiköknek sem sikerült azt a művészi nívót elérni vele, a melyre költőnk bírt emelkedni.

Mózes Ibn Ezra, ki az arab nyelven megírt poétikájában és retorikájában megmutatta, hogy alaposan ismeri a költészetnek minden eszközét, a gyakorlati téren, verseiben, fényesen bebizonyította, hogy ezeket az eszközöket teljesen hatalmába is kerítette és azzal, hogy oly mesteri öntudatossággal tudott velük bánni, örök helyet biztosított magának a héber költők legelsői között. A héber lyra fejlődésében mintegy természetszerűen kellett Gabiról és Juda Halévi között egy Mózes Ibn Ezrának fellépnie, hogy a poézis organikus kialakulása teljes lehessen. Gábiról erőt és mélységet adott neki, Mózes Ibn Ezra könnyedséget és közvetlenséget és midőn Juda Halévi ezeket egyesítette, méltán ülhetett a héber költészet trónusára.

De a trónuson sem volt hálátlan az ő mestere iránt, kivel később a legbensőbb barátság fűzte össze. És midőn Mózes Ibn Ezra — nem tudni, hol és melyik esztendőben — örök nyugalomra hajtotta fáradt fejét, Juda Halévi megrázó elégiában siratta el nagy költőtársát. És az elégia következő két sorát az irodalomtörténet is igazolhatja:

«Bár nem egy anya szült bennünket,
De ikertestvérek vagyunk.»

DÁVID KIRÁLY HÁRFÁJA.

Évezredek peregtek le azóta,
Mikor Dávid király hárfája szólt,
Mikor a szent zsoltár békét nyugalmat
A csüggedő szorongó szívbe szórt!

Elnémult a szent hárfa régesrégen,
De hangja még él, hangja megmaradt,
Ma is fölhangzik még a templomokban,
Mig száll a szívbe édes áhitat.

A dal túlél királyi koronát is.
A kard csengésnél hangja becsesebb.
A kard sebet vág, de a zsoltár hangján
A bánat szűnik, megenyhül a seb.

Felejtés száll a királyok művére,
De a nagy költő műve megmarad.
A szent zsoltár szent hangja el nem némul.
A dalnoknak ma is babért arat!

Dávid király országa elenyészett.
Hűségese népe széjjelszórva él.
De mit hárfája alkotott: a zsoltár
Ma is még halhatatlanságról regél!

A ZSIDÓK MAROKKÓBAN.

A remény mindnyájunknak az éltető anyja, ismét cserben hagyott ezreket, kik rajta csüngtek s kiknek erősségét képezte az elnyomatás napjaiban. Vészkiáltás hallatszik távol országokból, a vér honából Marokkóból. Jajkiáltás, mely szívek mélyéig hat.

Oh! tehát ismét szegényebb a zsidóság egy reménynyel és gazdagabb egy csalódással. Fekete felhők takarják a remény csillagait, melyek bevilágították a sötét éjszakát. Nem napfényt láttak marokkói testvéreink, csak felcsillámló villámsugárt és eltűnő lidérczfényt. Franciaország felől csillámlott feléjük a civilizáció éltet adó fénye, de sötét felhő érkezett Németország felől és eltakará a hajnalpírt s marokkói testvéreink reményei e felhő szárnyain elszálltak, igaz szomorúságára minden művelt embernek.

A sötétség e honát akarom leírni kedves olvasóimnak, hogy megismerjék e barbár népet és a köztük lakó zsidók szomorú helyzetét. Röviden, s csak kis részét annak, mit 9 év előtti utazásom alatt láttam. Mielőtt a leírásba fognék, előre kell bocsátanom, hogy nagy különbség van a tengerparti városok közt és az ország belsejében levő városok közt. Sötétség borítja ugyan e városokat is, de a szemlélő figyelmét el nem kerülhette azon jó hatás, melyet a város európai lakószáma — mert ilyenek is vannak nagy számmal — a népre gyakoroltak. De nemcsak a köznépre van hatással az európai civilizációval való

érintkezés, hanem a hatóságokra is. Mert igaz ugyan, hogy vasutat, távirót és épített kikötőt csak Tangerben találunk, minden egyéb tekintetben azonban egy sorba állíthatjuk a tengerparti városokat Algir és Tunisz városaival, melyek több mint hetven éve francia fennhatóság alatt állanak. Az európai hajók, melyek gyakran keresik fel a marokkói kikötőket, civilizációt vittek magukkal és az itt székelő konzulok pedig megtanították a barbár tömeget, hogy van az övéknél erősebb ököl is.

A civilizáció megjavította e városok zsidó lakosainak anyagi és szellemi helyzetét is. Ugy találtam, hogy minden tekintetben fölötte állnak az algiri zsidóknak, s eltekintve egy barbár szokástól — a nő a férfi halála után bemetszi testét — nem találtam náluk semmiféle visszataszító szokást.

Ipparral vagy kereskedéssel foglalkoznak, tétlenek, munkakerülők nincsenek köztük. A szegénység s nyomor nem ölt nagy arányokat, készségesen segíti ki-kí testvérét. Nagy része van mindebben az Alliance israelite iskoláinak. Állíthatom, hogy kevés városban érték el céljukat annyira ez iskolák, mint Marokkó kikötő városaiban. A francia nyelv — az Alliance-iskolák tannyelve — fogékonynyá tette lelküket a civilizáció iránt, de e mellett hű fiai maradtak népüknek és vallásuknak és meg nem vetették az ősi zsidó erényeket. A hatóságok túlkapásai és a tömeg támadása ellen pedig védi őket kiváló fontosságú gazdasági szerepük, és a konzulok, kik közt számos zsidót is találunk. A bennszülötteket — kik idegen konzulátus védelme alá nem tartoznak — megvédi

azon törvény, mely az idegen szolgálait és társait szintén a konzulátus védő szárnyai alá helyezi.

E városok rabbinusai között találtam művelt, felvilágosodott és tudós embereket is, kik a műveltek, sőt az európai hatóságok tiszteletét is birják. Első helyen kell említenem a fenséges és szép megjelenésű, tudós tituáni rabbit, *Duon Sámuel*t. Kiválik még közülük a galambősz tangeri rabbi *Dzsáú Mordechaj*, ki az angol és francia nyelvet is birja.

Nemcsak zsidók, hanem keresztények és mohamedánok is járulnak eléje jogi s egyéb panaszaikkal. Ítélete ellen nincs felebbezés, alá vetik magukat a hatóságok mindenható urai is.

Ez a helyzete azon városok zsidó lakosainak, melyekre a civilizáció parányi fénye esett, de annál elszomorítóbb az ország belsejében levő városok zsidó lakosainak helyzete. *Mogádor* volt az első állomásom azon az úton, melyen számtalanszor néztem szembe a halállal, s melyen nem egyszer egy lépés választott el a sírgödörtől, és hol magam előtt láttam a szó legszomorubb értelmében vett exiliumot (góluthot).

5653. (1892) évet számoltunk, midőn elhagytam *Mogádort*, hol a vámház főnökénél megünnepeltem az egyiptomi kivonulás emlékét. Ötven tagu karavánal indultam az ünnep után Marokkó városa felé. Utazásunk második napján történt első veszedelmes kalandunk. Fárasztó, kietlen utakon, sziklák és hegyszakadékok közt vezetett utunk, keskeny hegyi ösvényen haladtunk, letérni se jobbra, se balra nem lehetett. Itt tört reánk egy 300 tagból álló rabló csapat. Erős, szépszál legények mindannyian, a bátor

Rachánani törzs harczias fiai. Vezetőink tanácsára leszállottunk öszvéreinkről és ruháinkat a köntösig levetettük, hogy azt szolgálatkészen átadjuk a rablóknak. Életünket csak ily módon menthetjük meg, mondták szamaraink gazdái.

Egy öreg férfiú, rabbi Jomtob marokkói dajjan (rabbihelyettes) nem tudott elég fürgén leugrani az öszvér hátáról. A rablók neki estek s lerántva az öszvér hátáról, addig verték mellét míg habzó vér öntötte el száját és szemünk előtt lehelé ki lelkét. Sirni szerettem volna e szörnyü látványon, csak számárosom jóakaró figyelmeztetésére fojtám el könnyeim. Ha kedves az életed, ne sirj, — mond — a néhány könnycsepp életedbe kerülhet. Két teljes óráig kutatták össze-vissza ruháinkat, hat öszvért, s egyéb holminkat, minden értékes tárgyat elemelve. Végül a legczinikusabb akasztófa-humorral vettek búcsút tőlünk. Jó utat kívánunk — kiáltozták még messziről is — óvjon meg Allah minden veszedelemtől. Vágtatva eltűntek a hegyszakadékok közt.

Különös véletlen folytán az én ruháimat nem bántották. Ruháim közt ugyanis európai ruhadarabot vettek észre, mit e véreskezü ficzkók tisztátlannak tartanak. Ha megtudták volna, hogy a ruha az enyém, úgy én is ott feküdnék most az öreg dajjan mellett a kietlen pusztaságban. A tett színhelye szirtes, köveceses volt, temetőnek alkalmatlan. Sírva vállra vettük tehát halottunkat, míg homokos talajra akadtunk. Búcsúszavaim után ott temettük el az út szélén. Sirkő nem jelzi a helyet, hol porai nyugszanak.

Negyednapra minden egyéb baj nélkül szerencsés-

sen Marokkóba érkeztünk. Betértem a város legtekintélyesebb és leggazdagabb polgárához: *Józsua*-hoz. E férfiú nemcsak hitsorsainál áll tiszteletben, de bírja a szultán kegyét is, ki nem egyszer kéri tanácsát. Ismerve befolyását a szultánra, a város legelőkelőbb urai versenyeznek barátságáért. E kiváló ember révén a marokkói zsidók anyagi helyzete igen kedvező, de szellemileg igen hátra vannak.

A 25,000 zsidólelket számláló városban aránylag sok a rabbi, kik civilizáció tekintetében sem állnak a köznép felett. A rabbik nem a község pénztárából húzzák a fizetést, hanem a házasságok, válások eszközléséért járó díj képezi keresetforrásukat. Mi, tekintve, hogy Marokkóban rabbi Gerson tilalma; a többnejűség, nincs érvényben, elég jövedelmező üzlet.

Alig hogy megérkeztem, már konfliktusba kerültem a rabbikkal. Peszách és Sebuóth közé eső szefiróth napokon tudvalevőleg tilos a mulatság, a lakodalom, szünetel tehát a kereset. De a mi élelmes rabbijaink segítenek magukon ekkor is; tilos a házasság, de nem tilos a válás, gondolják magukban. Uton-utfélen hirdetik hát a válás gyönyöreit s a rágalom rút eszközeitől sem riadnak vissza céljuk eléréseért. Két legyet csapnak egy csapásra, mert az elvált férj a szefiróth után minden bizonynyal más hitves után néz.

Ezen üzelmek ellen emeltem fel szavam, de majdnem veszttemre. A rabbik szövetkezve rám uszították a tömeget. A haláltól vendéglátóm mentett meg, ki mellém állva védte igazamat. Oldalamon ily hatalmas pártfogó lévén, enyém volt a győzelem. Sorjába jöt-

tek elém a rabbik bocsánatot kérve, mit én készséggel megadtam.

Egy hónapig voltam kegyes pártfogóm házában s ezen idő alatt sokat tanultam tőle. Meghatározott összegű adó — beszélé gazdám, az adó és vámtisztek főnöke — nem létezik Marokkóban. Az összeg meghatározása a szultántól függ. Aratás vagy cséplés után a szultán körrendeletben felszólítja a megyék főnökeit, hogy egy hónap lefolyása alatt szolgáltatásuk be az adóösszeget az állami kincstárba. Az összeg változó. A kisebb kerületek 400,000 franknál kevesebbet és 600,000 franknál többet nem szolgáltatnak be az állampénztárba.

A nagyobb kerületek adója olykor 1.400,000 frankra is rúg, mihez még a különféle ki- és behozatali vámok járulnak. Az összeget, hogy idejekorán beszolgáltatathassa, a főnök rendszerint a magáéból előlegezi, hogy azután két akkora összeget vethessen ki a járások előljáróira, kik felett korlátlan hatalommal uralkodik. A járás előljárói is meg akarják tölteni zsebüket, tehát tízannyit vet ki a falu birájára. De miért lenne jobb a biró mint az előljárói, a nép filérein ő is meg akar hizni. Minden zseb megtelik, csak a népé marad üresen. Mindenki hizik, csak a nép éhez. Hiába a jajszó, hiába a panasz, nem halatszik az a szultán elzárt termeibe. Míg csak egy szál ing van a szegény paraszton, addig nyúzzák.

Ellenkezni alig mer valaki, mert igen meglakolna ellenszegüléseért. Készen áll a vasbot, a tüzes fogó s a kinzó eszközök egész sora.

Ha betevő falatja nincs már a szegény párának,

akkor gyermekeiket fűzik rabszíjra. A pénznek meg kell lenni. De nemcsak a parasztot éri ez a sors, ez várja a birót, az előljárót, főnököt, ha a kívánt összeget nem tudják előteremteni.

Nem csodálható tehát, hogy a lakosok jó része nem műveli a földet, hanem utonállással, rabló por-tyázással keresi kenyerét, zaklatva a városok és falvak amúgy is szegény népét.

Ily viszonyok közt képzelhetik olvasóim, milyen lehet a zsidók helyzete. Csak az erős életösztön és a szilárd összetartás mentette meg őket a végpusztulástól.

Ha rabságba jut egyik vagy másik hitsorsosunk, úgy mindenki kész a segítségre, egyes, vagy a község fizesse, de a váltságdíjnak elő kell kerülni. A zsidó persze ennek következtében jó falat és azért különösen a zsidókra pályáznak. Ezen állapotok leírását egy hiteles szemtanutól hallottam, de hadd mondjam el saját élményeimet.

Egy hónapi tartózkodásom után tudtára adtam pártfogómnak, hogy a Rachaumi törzs közé akarok utazni. Ez a törzs a legharcziasabb is legbarbárabb törzse Marokkónak. Törvényt, főnhatóságot nem ismernek.

Figyelmeztetett, hogy 20 tagnál kisebb társasággal ne induljunk útnak, és a törzsből mely közt utazom, vegyek magam mellé kíséret. Mint kitünő óvszert ajánlotta még a jeruzsálemi rabbik öltözékét. A rabló-csapatok tudják, mily becsben állnak a jeruzsálemi zsidók a bennszülött zsidók előtt s ha ily jeruzsálemi ember kerül kezükbe, nem ölik meg, hanem a vá-

rosba viszik, hol busás váltságdíjat kapnak értök. Lelkemre kötötte még, hogy el ne mulasztom a Kadinak ajándékot vinni. Ő maga is adott egy kis dobozt telve parfümmel. Mint universalis szert ajánlotta végül az amuletek írását és a kuruzslást, ez tekintélyt szerez zsidó és arabs előtt.

Nehéz volt a szívem, de erős az akaratom, midőn sziván 8-án elhagytam Marokkót. Gazdám és a község többi előkelősége a város falain túl kísért. Megcsókoltuk egymást s útnak indultam. Öt napig egyfolytában mentünk, a 6-ik napon szombaton a társaság többsége zsidó volt, megpihentünk. A hetedik napon megérkeztem a Rachaumi törzs legnagyobb városába, *Szidi Abaszba*. Vezetőm előre ment és bejelenté leendő házigazdámnak jöveletemet, átadva neki Jais ajánló levelét. Mint jeruzsálemi zsidót nagy tisztelettel fogadtak. Félórányira elémbé jött az egész város zsidó népessége, asszonyostúl, gyerekestül, mindegyik hideg vizet és egyéb csemegéket hozott. Rendkívül örült az, kitől valamit elfogadtam. Körülfogtak s majdnem tenyeren hordozva vittek be házi gazdám lakására.

A város utczái keskenyek, piszkosak, telve szeméttel és ételmaradékkal. A lakás mindenhez inkább hasonlít, mint házhoz. Az ajtónyílás olyan, mint egy sötét barlang szája. Hát még a lakások belső berendezése. A szoba egész butorzata egy zsup szalma s egy kőpárna.

Megérkezésem után pihenésről szó sem lehetett. A jeruzsálemi férfi hírére összesereglett az egész falu népe. Ekkor elővettem *Jais* receptjét. Amuleteket

adtam nekik, s varázsmondatokat mormogtam. Ők hálásan csókolgatták kezem. Éjfél volt már, midőn aludni tértem, fejem alatt Jákób atyánk párnája. Álom nem jött szememre, a nyomor és szenvedés képei folyton előttem lebegtek.

Reggel első utam a Kadihoz vitt. Átadván neki az ajándékot, biztosított személyem biztonságáról. Halál fia az — hirdeté ki a városban — ki ez idegent bántani meri. Két hétig tartózkodtam itt, hol szemtanuja voltam az igazi gólúthnak.

A zsidók élete ezen falvakban állandó veszélyben van. Derült arcot alig lehet köztük látni. A görnyedt, sápadt alakok mint árnyékok járnak ide-oda. Szabad prédája a zsidó a csöcseléknek, zsidó halálát nem bünteti a törvény. Egy arabs ficzkó kurjantása elől száz zsidó is megszalad. De nem alszik Izraél őrző angyala, ki megvédi őket a végpusztulástól. A zsarnok lelkébe is adott egy parányi könyörületet.

Minden zsidó egy urat vesz magának, ki megvédi a támadások ellen, rendszerint a leghiresebb verekedőt. Az álrabló aztán élete árán védi zsidó szolgáját, utolsó csepp véréig. A védnök (Cid) ezért 20 frankot és minden családtagja egy öltözék ruhát kap a Rhamadán ünnep alkalmával. A Cid korlátlan ura az ő zsidó szolgájának, ki felett teljhatalmulag rendelkezik. Jaj a szegény zsidónak, ha ellenkezni mer védnökével, vérével fizet, ha nem néz gyorsan egy más úr után. A védnök megszerzése a következő módon történik:

A kora hajnali órákban elmegy a zsidó a kiszemelt arabs háza elé, hol juhok, vagy tyúkot vág le

s annak véreből a ház ajtajára föcscsent, ezután elrejtőzik egy közeli helyre, hol az úr őt nem látja.

A ház ura reggelre kelve, látva az ajtóra föcsentett vért, tudja, hogy zsidó keresi oltalmát. Magához veszi kardját és halállal fenyegeti, ha zsidón kívül más valaki vérezte be házának kapuját. A zsidó ekkor előbujik rejtekéből, az arabs elé veti magát és megcsókolva lábát, oltalomért könyörög. Miután a zsidó előbbi urát is megnevezte, felemeli őt az arabs a földről és biztosítja védelméről.

Az előbbi úrnak pedig tudtára adja, hogy N. zsidó ezentúl az ő oltalma alá tartozik. Nem egyszer párviadalra kerül sor a két úr között. Ha az előbbi úr marad a győztes, úgy halál fia a zsidó és egész háznépe.

Csodálatos lelki erőt és imponáló állhatatosságot tapasztaltam a marokkói zsidó nőknél. Utolsó lehelletig ellenállanak a feslett erkölcsű arabsok támadásainak. Erős akaratukon kívül megvédi őket még a szigor, melylyel a csábító bünhődik. Több helyen mutogatták hősi halált halt zsidó nők *szent* sirjait.

Borzalmas ítéletnek voltam szemtanuja Szidi Abasban. Egy idegen törzsbeli ifjú elcsábított egy Rachaudi-beli leányzót. Büntetése szörnyű volt. Vaslánczczal a földbe vert karókhöz kötözték és nehéz vasbottal verték agyon, Négy év előtt — beszélé gazdám — ugyanily halállal múlt ki egy zsidó férfi, kit a próféta káromlásával vádoltak.

Iszonyat nézni, hogy viszik a zsidót a bíró elé. Két hajdu kíséri, egyik nyakánál fogva hurczolja magával, míg a másik irgalmatlanul ütögeti. A haj-

dukat rendszerint megelőzi a zsidók vesztegetési összege, melylyel az ártatlant kiváltják. Ily jövedelmező pénzoperációkat persze gyakran alkalmaz a Kadi.

A zsidók külön városrészekben laknak. A ki este a gettó falain kívül tartózkodik, életével fizet. Az arabs utczákon tilos a zsidónak lovagolni vagy czipőben járni. Az országuton is le kell a zsidónak szállnia a számárról, ha arabssal találkozik.

Képzeltetni, hogy ily viszonyok közt milyen a zsidók szellemi állapota. Babona, boszorkányhit, sötét fanatizmus uralkodik a lelkeken. Minden jóra való ember legalább tíz amuletet hord magánál és minden valamire való asszony tud egy néhány száz beteggyógyító, sebforrasztó varázsigét. Rabbit egyáltalán fel nem vesznek, ha nem a kuruzslás nagymestere.

A zohár misztikus könyve egyedüli olvasmányuk. Találtam ugyan egyéb régi könyveket és kéziratokat is, de ezeknek egyedüli olvasója a moly.

Rabbi Gerson tilalmát el nem ismerik s többnejűségben élnek. A férj korlátlan ura nejének és gyermekeinek. Már 7—8 éves korukban összeadják őket annak rendje és módja szerint, de néhány évig még szülőiknél maradnak s csak 12—13 éves korukban visznek a fiatalok közös háztartást. Nem egyszer láttam férjet hitese feleségével a porban játszózni.

A nevelés igen gyenge lábon áll. De csoda-e, ha a nevelés a műveletlen anyákra van hagyva. Egész Marokkóban — a tengerparti városokon kívül — nem találtam olvasni tudó nőt. Tanítóik is vannak,

de ezekben sem sok a köszönet. Egész pædagogiai tudásuk és tapintatuk: a bot. E sok hiba elősorolása után el nem hallgathatok egy szép szokást, melyet náluk tapasztaltam és melyből mi is tanulhatnánk valamicskét. A templom küszöbét szent áhítattal lépik át, a rend példás és imáikat a legszebb melódiákkal recitálják. Mily távol állnak a mi templomaink a szent áhitattól, mily példás bennük a rendetlenség és mily zagyva az ima melódiája!

Az elősorolt hibák mellett is a zsidók nagy szellemi felsőbbbségben vannak az arabsok felett.

Ilyen volt a zsidók helyzete kilencz év előtt, midőn egy igazán liberális uralkodó állott Marokkó élén. Az ő uralkodása alatt igen sok zsidó magas állami tisztet viselt. Az arabsok nem is nevezték máskép, mint «zsidó szultán» és a marokkói zsidók ez időben élték aranykorukat.

Részesültem az «aranykor áldásaiban», de kivettem részem az üldözés korából is. Marokkói tartózkodásom alatt halt el e kitünő uralkodó. Halálával rémnapiak következtek a zsidókra.

Együtt szenvedtem, együtt éheztem velük s együtt indultunk a kemény fogságba, melyből csak testvéreink könyörülete váltott meg.

Nem akarom olvasóimat borzalmas leírásokkal untatni. Csak néhány szomorú epizódot mondok el. *Szid Irchalban* ültem meg a Szukkóth ünnepet. Már kora reggel együtt voltunk a templomban. Istentisztelet alatt ért bennünket a lesújtó hír: «meghalt a szultán». Szomoruan tapasztaltuk mindjárt a kegyes uralkodó hiányát. Még az istentisztelet alatt ránk

tört a szabadjára eresztett csorda. Egy apát, ki két 9 és 12 éves leánykájának védelmére kelt, rövid törrel szíven szúrták, e sors érte még 20 testvéreimet. A rablók még folytatták volna véres munkájukat, ha a város határában meg nem jelenik egy idegen törzsbeli rablócsapat. Mindent otthagya, eszeveszetten futottak az erősebb ököl elől. Gúzsba kötve feküdtem én is, míg testvéreim meg nem mentettek szorult helyzetemből. Egy üres pinczébe rejtőztünk, hogy pusztá életünket megmentjük. Midőn a veszedelem elsuhant fejünk fölött, előjöttünk rejtekhelyünkéből. Szörnyű látvány tárult elénk. Halálhörgés, fájdalmas nyögés, szívrepesztő zokogás borzalmas harmoniát alkotott.

Könyünk elvegyült a patakokban ömlő vérrel. Ez eseményeket közöltem akkor több zsidó lapban Blum Herman budapesti lakos révén, az Allgemeine J. Zeitungban is.

Egy éjjel húsz zsidóval együtt elhagytam e borzalmas színhelyet. Járatlan utakon futottunk, mint az üldözött vad. Levélzörrenés halálsápadtá tett, a madárcsicsergéstől megijedtünk. Ha senkisem volt nyomunkban, akkor is futottunk. Három hónapig kézről-kézre kerültem, majd itt görnyedtem a rabláncz alatt, majd amott. S velem együtt hitsorsosaim ezrei, gyermekek, nők, öregek. Testvéreink nem kíméltek pénzáldozatot, de hasztalan, holnap ők jutottak fogságba velünk együtt. Egy szegény nőt láttam, kit már hússzor váltottak ki. Az út fáradalmait és az üldözők kegyetlenségeit kevesen bírták ki sokáig. Sok ezerre tehető e zsidó áldozatok száma. Boldog

halottak jobban jártatok, mint életben maradt testvéreitek.

Szerencsésen és csodával határos módon menekültem meg 600 testvéremmel együtt. Három hónapi szenvedés után *Casa Bianca* városába érkeztünk elronyosodva, éhezve és elcsigázva. A város zsidó lakói igazi zsidó jótékonytságot gyakoroltak velünk. Áldja meg őket érte az Isten!

Ilyenné alakultak a viszonyok a király halála után és ilyenek most. Jogosan mondja a talmud: «Nincs szerencséje a zsidónak». A megváltás napja látszott feltűnni Franciaország felől, de csalfa remény lett belőle.

Jeruzsálem.

Levison Sándor.

LÖW LIPÓT LEVELE.

Néhai testvérbátyám, dr. Pillitz Dávid hagyatékából közlöm Löw Lipótnak alábbi levelét, melynek megértéséhez semmi magyarázat nem szükséges. Csak bátyámra nézve teszem itt azt a megjegyzést, hogy akkoriban külföldi felekezeti lapokba is elég sűrűn írt tudósításokat, egy temesvári német lapba pedig verset, novellát is. Közleményeit nem szokta saját nevével jegyezni. Héber tanulmányait, melyről a levél említést tesz, boldogult bátyám Páduában folytatta.

Ime a levél, melyet egészen híven közlök, csak írójának rövidítéseit egészítem ki egy-két helyen:

Redaktion der Monatschrift für jüdische Theologie.

Szegedin, am 30. December 1858.

Verehrtester Freund!

Herzlich willkommen im B(en) Ch(ananja)s Werkstätte! Ihren Bericht werden Sie mit Ausnahme der Notiz über Pápa abgedruckt finden. Das wesentliche der P(ápa)er Neuigkeiten war bereits *gesetzt*, als Ihr w. Bericht ankam. Irre ich nicht, so sind Sie der Dr. Pillitz, der früher Rabbinats-Candidat war und den ich als einen genialen Mann kenne. Mit der von Ihnen gewählten Signatur können Sie aus jedem beliebigen Orte schreiben. Wie Vieles könnte Ihnen B. Ch. verdanken! Ich erlaube mir, Sie dringend um Ihre Mittwirkung zu bitten. Vielleicht scheint es Ihnen auch angemessen, mir eine historische Notiz über Ihre Gemeinde zu geben. Warum lässt Ihr Vorstand den B. Ch. nicht kommen?

Mit besonderer Hochachtung Ihr ergebener Löw.

Czím: Sr. Wohlgeboren, des Herrn Drs. D. Pillitz in Veszprím.

Korfestő nincs sok e levélben; de igen érdekes világot vett a kiváló levélírónak mint szerkesztőnek is fáradszhatatlan tevékenységére.

Veszprém.

Dr. Pillitz Benő.

ÁLLAM ÉS FELEKEZET.

Kötelessége-e az államnak a területén létező felekezeteiket vallásos életük megnyilvánulásában anyagilag és erkölcsileg támogatni? Ebben a kérdésben, melyet mostan Franciaországban igen sok nemesen gondol-

kodó ember megalégedésével úgy oldottak meg, hogy a felekezeti és állami élet belső feladatköreinek különféleségét hangoztatván, azoknak teljes különválását kimondották, ebben a kérdésben — azt hisszük — a művelt nemzetek még nem mondták ki az utolsó szót és az állami élet fordulataiban a felekezetek viszonya az államhoz még igen sokszor fog szőnyegre kerülni. És itt nem a felekezetek között kiélesedő harczokra és küzdelmekre, nem a vallásos türelmetlenség vad kitöréseire gondolunk. Ellenkezőleg. Az a véleményünk, hogy az objektív és igazságos gondolkodás az egyes felekezetek ténykedéseit az államot fentartó oszlopokként fogja támogatni és erősíteni. Minél jobban kifejeződik majd az emberiség köztudatában a vágy az egyének erkölcsi nevelése után, annál jobban erősödik a hit, hogy itt a felekezetek közreműködését nélkülözni, annyi mint a cél elérését nem akarni, vagy legalább is a célt elodázni.

Szándékosan használjuk a *felekezet* szót és kerüljük a *vallás* kifejezést. Már megszoktuk, hogy e két fogalmat egymástól elválasztjuk és a *felekezet* mellé mindig odagondoljuk a lelki vadságot, a türelmetlen fanatizmust, a pusztító emberhalált. Ellentétben a *vallással*, mely alatt a szelidség, a jóság, a becsületesség, a lelki megadás, a szeretet, a bocsánat és az ahhoz hasonló erkölcsi tulajdonságok értetnek. Ezzel a felfogással szemben kiemeljük, hogy a felekezetek nem egyebek, mint a vallás formái és a vallásosság másképpen mint a felekezeti életben nem is nyilatkozik meg.

Mert igaz ugyan, hogy sok vallásos ember a maga vallási érzését a meglevő felekezetek életében nem

elégítheti ki s új formákat keres. De az már teljesen mindegy, hogy valaki a meglevő felekezetek keretében vagy azokon kívül talál-e kielégítő formákat. Tény az, hogy formákat keres és tény az, hogy a vallásos ember keresi a formákat, a midőn a maga vallásosságát ki akarja elégíteni. A formáknak megnyilatkozása pedig már is felekezet. Hogy templomban szeretünk-e inkább imádkozni, vagy otthon, szobánk elzárt falai között, az azon tény előtt, hogy imádkozunk, nagyon mellékes körülmény.

A mikor tehát valaki azt mondja, hogy ő vallásos ember, de azért egyetlen pozitív vallás hittételeit sem respektálja, annak — minthogy a vallásossága okvetlenül formában fog megnyilatkozni — bátran odavethetjük, hogy maga magának új felekezetet alapított, és pedig olyan felekezetet, amelyhez *most* még csak ő tartozik és a melynek pozitív tanait *most* még csak ő követi. De idővel, ha majd igen sokan, vagy legalább is többen így gondolkodnak és gondolataikat szervezetben megcsinálják, akkor rögtön újabb felekezet támadna, amely a maga tétéleivel, fölfogásaival különböznék a többitől és éppen e különbözőségénél fogva, a maga fölfogását tekintené az egyedül helyesnek, úgy hogy a felekezetek elleni harcznak az eredménye — még egy felekezet. Hiszen a meglevő felekezetek csakugyan úgy keletkeztek, hogy a népben élő vallásos hitből fakadó szokásokat, vagy már meglevő vallásos szertartásokat vallásos cselekedeteknek minősítették és az azok szerinti életmód az illető felekezet ismertető jegyvé lett. Felesleges volna itt példákkal előhozakodni.

Ismételjük: vallás felekezet nélkül és vallásosság felekezetiség nélkül elképzelhető ugyan, amint elképzelhető minden elvont fogalom. De azért a valóságban éppen úgy nem létezik, amint a valóságban az elvont fogalmak sem léteznek. A szépséget, a formák gyönyörködtető összhangját mindig csak tárgyakon tudjuk élvezni és a vallásosság érzései is mindig egy felekezeti életen belül szemlélhetők. S amíg csak vallásos emberek élnek a földön, mindaddig a felekezetiség sem szünhetik meg.

A felekezetiség lélektani folyománya a vallásosságnak. Ezt az igazságot akarjuk leszögezni azok számára, akik a vallásosságot áldásnak mondják, de a felekezetiséget átoknak és azért szívvel-lélekkal, a meggyőződés belső hevével minden keretet elégetnek, mely a felekezeti élet fennállását erősíti. Mi ezt a gondolkodást félbenmaradt gondolkodásnak neveznök és pedig azért, mert csak a gondolkodás elején áll, ott ahol az ész még kísérletek nélkül elmélkedik. Mert nem próbálja meg, hogy fölfogását a való életbe átültesse és nézze, hogy az igaz élet forrongásaiban a különböző vallásos érzés, áramlatok érintkezései folytán nem támadnak-e az emberben oly okozati tényezők, melyek egy bizonyos irányban való cselekvésre indítják. Mert mihelyt valaki vallásos érzésből kifolyólag cselekszik, már is vagy egy bizonyos felekezetet alapít, vagy egy meglevő felekezethez tartozik.

A felett még vitatkozhatunk, vajjon az ember vallásos érzései természetes érzések-e, vagy évszázados nevelésnek a termékei, melyeket újabb nevelés, pl. a felvilágosodottság ismét eltüntethet. Lehet a vallásos

érzés természetessége és természetellenessége fölött vitatkozni. Lehet káros volta mellett a bizonyítékok egész sorát fölhozni. Azt is mondhatják, hogy a menyinyiben a vallásos érzés természetes érzés, szülőanya egy felsőbb lény előtti megokolatlan, babonás félelem. Mindezeknek az állításoknak erős vagy gyenge oldalaira reámutatni nem a mi feladatunk. Végezzék azt el azok, akik az emberi lélek sajátos képességeivel és hajlamaival foglalkoznak. Mi csak arra a tényre utalunk, hogy a mai társadalomnak a műveltjei is legnagyobb részben nemcsak valamely felekezethez tartoznak, de belsejükben is a vallásos érzések hatása alatt állanak.

Az emberiség haladásának egyes állomásait, a belső életnek mozzanatait megfigyelve, arra az eredményre kell jutnunk, hogy az ember nemcsak társadalmi lény, hanem arra is, hogy vallásos lény. És amint társadalmi életében mindig kereste azt a formát, melyben boldogulásának föltételeit legjobban megtalálhatja: éppen úgy keresi a vallásos életben is azt a formát, melyben lelke, érzése és erkölcsi tudata legjobban megnyugodhatik. Ami a társadalmi élet kielégítésében az állam, ugyanaz a vallásos élet kielégítésében a felekezet. Miként az államhoz való ragaszkodásnak az érzete mértéke a társadalmi érzésünknek, éppen úgy mértéke vallásos érzésünknek a felekezethez való ragaszkodás. És amint államunk, hazánk szeretete kiinduló pontja a helyes, becsületes és szorgalmas életmódunknak: hasonlóan a felekezet szeretete is alapja az érzés nemessége, a törekvés tisztasága és gondolataink fenköltségének.

A felekezeti életben gyökeredző nemes indulatok mindenesetre oly természetűek, hogy az állami élet fejlesztésében és javításában, előkelő és szükséges helyet foglalnak el. Ez teszi parancsoló kötelességévé az államnak, hogy amennyiben a felekezeti nevelés a társadalmi élet fölvirágoztatásában hasznos tényezővé lehet, ezt a nevelést gyámolítsa, támogassa és istápolja. Az állam föladataihoz tartozik, hogy polgárai minden érzését a közboldogulás felé irányítsa és nem hagyhatja parlagon a felekezeti érzést sem. Az erkölcsiségre és a nemes életmód gyakorlására az állam a felekezeti életen belül jobban nevelhet, mintha elvontan adatja elő az erkölcsi tanításokat. A felekezeti élet történeti vonatkozásaiban az illető felekezet tanításai a maguk valóságosságával bensőbb, igaziabb és átalakítóbb hatással lehetnek az ember lelkületére, mintha azokat elvontan tárgyalják. Az emberi lélek sajátságai közé tartozik, hogy az átélt tapasztalatok, az átérzett igazságok jobban irányítják cselekvése módjában, mint az észszel fölfogott, helyesnek elismert, de különben csak elméleti úton elsajátított tanítások.

Merjük hangoztatni, hogy a felekezeti erkölcsi nevelés, ha az erkölcstanra helyezi a fősúlyt és ha föladatai közé az ember képzését és alakítását állítja a homloktérbe, hatásosabb és nyomósabb minden egyéb nevelésnél. A helyes nevelésnek egyáltalában pszichologiai alapon kell megindulni és így a lélekre és érzésre ható minden inger alkalmazandó a kitűzött cél elérésére. És ha a magyar fiuban a magyar történet egy-egy kiválóan nemes alakja jobban tudja azt az érzést megerősíteni, mely az illető fiuban és a törté-

net illető alakjában közös, akkor felekezetének példaadó alakja is jobban fogja megerősíteni abban az érzésben, melyet az illető felekezeti alak szemlélete után magában is fel fog fedezni. Bizonyos, hogy a felekezeti példa jobban vésődik a gyermek és az ember szívébe, mint a világtörténeti példa. Sokrates élete csak elég megható, de a zsidó gyermekben Jeremiás szenvedései és életsorsa mégis jobban fejlesztik azt a gondolatot, hogy az igazi ember a meggyőződéséért, lelki nyugalma, élete és népszerű hírneve elvesztésének az árán is síkra száll.

Bizonyos, hogy az államnak és a társadalomnak égető szüksége van reá, hogy fiaiban folyton ébren tartsák a szimpathiát a magasabb eszmék és eszményekért. Éppen azért kötelessége, hogy lehetővé tegye azt az életmódot, melynek talaján az ilyen eszmék tenyésznek. S minthogy a felekezeti élet már természeténél fogva a legtöbb példáját nyújtja az utánzásra méltó cselekedeteknek és tanításoknak, azért kell, hogy az állam kötelességének tekintse a felekezeti élet anyagi és erkölcsi támogatását. Tisztán erkölcsfejlesztés céljából. Az ő felekezetek fölött való állása abban mutatkozhatik csak, hogy egyaránt támogatja a felekezeti intézményeket és polgárainál a felekezeti hovatartozást sem érdem, sem bünszámba nem veszi.

De nemcsak a tanítások tartalma az, amelyekért a felekezetek az államtól támogatást igényelhetnek. Kiemeltük, hogy a felekezeti erkölcstanítás hatásosabb a felekezetközínél. Ugyanaz áll a többi intézményre is. Egy országnak a jótékony intézményei pl. nem csak azt a célt szolgálják, hogy fennállásuk az emberi

nyomort enyhíti, hanem mellékesen azt is, hogy az emberi közösség érzetét ébresztik bennünk. Mindakét czélt a felekezet jobban szolgálhatja. És itt ismét az emberi lélek sajátságaiával számolunk, amelyben az együttérzés tudata fokozódik, ha annak oltárán egyenileg is áldozik. Nemcsak a hiuságnak van abban része; ez egy sajátos pszichologiai igazság, hogy a dolgokkal jobban törődünk, ha saját magunk nehéz fáradsága létesítette és alakította. Hivatkozhatunk a zsidók közismert jótékonyására, melynek egyéb felekezeti tanításai és felekezeti életmódjában gyökeredző okain kívül az sem az utolsó, hogy a zsidó megszorult helyzetében teljesen magára hagyatván, egymaga volt kénytelen a segítség módján gondolkodni, és önkénytelenül is természetévé lett az az érzés, mely őt embertársai segítségére nemcsak ösztökélte, hanem a segítség módjában úgyszólván feltalálóvá tette. Ha az állam a területén levő társadalmi intézményeket valamelyik napon államosítaná és azoknak ellátását a közpénzekből elrendelné, oly mértékben, hogy az önkénytelen elvállalt kötelezettségeket adó alakjában kivetné, az az adó már rövid idő múlva sokkal gyérebben folynék be, mint eddig, ha a fizetők tudnák is, hogy a tőlük beadott összegek a tőlük helyeselt célokra gyűjtetnek. Egyszerűen azért, mert zsebükön ott éreznék a kényszerítő kezet és azalatt szivükben elhallgatna a közérzés, és azonkívül hiányoznák a segítség módozatait megteremtő találékonyság, mely a jótékonyágba életet és eleven érzést visz be.

Nem azt akarjuk elhíttetni, hogy az emberekben erősebb a felekezeti mint az állami, vagy mondjuk a

hazafiúi érzés. Nem is állítjuk, hogy az emberek szive-
sebben áldoznak felekezeti, mint hazai célokra. Csak
azt mondjuk, hogy az állami élet kiterjedt volta és
egyéb természetes sajátossága az erkölcsi érzésekre
kevésbé kihat, mint a felekezeti tudat. És mert nem
frázis, hogy az erkölcsös érzés igazi alapja az ember
boldogságának, sőt boldogulhatásának is, az államnak
azt az érzést saját jóléte és saját fennállása érdeké-
ben minden oldalról meg kell támasztania, amint
megtámasztja az állam mindazokat az alkotásokat,
melyeket egyes polgárok elhatározása a közboldogulás
érdekében helyesnek talál.

Minél jobban haladunk annak az igazságnak a nyo-
mán, hogy az embert a saját és a köz jól felfogott
érdekében egyenesíteni kell, annál jobban kell örköd-
nünk a felett, hogy a nagy társadalomban bizonyos
csontosodási középpontok keletkezzenek, melyek az
egész közszervezetet vérkeringése menetén táplálják.
Mikor az embert arra neveljük és oktatjuk, hogy a
nagy közösség egy-egy láncszeme, ebben benfoglal-
tatik az a parancsoló követelés is, hogy neki magának
erősnek és szilárdnak kell lennie, ha a társadalmat
erősnek és szilárdnak óhajtja látni. Meg kell hát ad-
nunk minden eszközt arra nézve, hogy önmaga meg-
szilárdulhasson. És sajátos! A társadalmi jelensé-
gek minden terén már hódított az a fölfogás. Az állam
támogatja és lehetővé teszi a legkülönfélébb társadalmi
úton létesített intézményeket, ha ezeknek a kihatása
csak szűkebb körre is áldásos. Sőt megosztja a maga
hatalmát másokkal is, midőn a kormányzás körében
jogokat ad ki kezéből az u. n. autonomikus testüle-

teknek. S mindezt miért? Azért, mert abból a helyes fölfogásból indul ki, hogy életünk és környezetünk szűkebb területén kell megtanulnunk és kitapasztalnunk a közérzést, amint a gyermek is a szülői házban tanulja meg legelőször a lehetőségek és lehetetlenségek ismereteit. És nem azok a nemzetek és népek lettek nagygyá, erőssé és tegyük hozzá azt is, nem azoknál a nemzeteknél rendelnek alá minden szükségletet a morális érzésnek, ahol az állam a maga erejével és hatalmával, a maga erkölcsi prestigeével mozgat és irányít, hanem azok az államok, nemzetek, népek és társadalmak válnak nagyokká, erőssé és ismételten mondjuk: *erkölcsössé*, ahol az egyéni szemlélet, a történeti emlékek közvetlen elevensége, a közös tradíciók bensőbb és családiasabb volta tanította az embereket az együttérzés és együttes élet szükségességére.

Halljuk az ellenvetéseket és látjuk a fejcsóválást. A felekezetek az emberiség történetében nem a fent vázolt szerepet tekintették munkásságuknak. Azt mondják, hogy az emberi nyomor és elhanyagoltságnak, a morális érzés hanyatlásának, az emberek gyűlölségének, a tudatlanságnak és a vakbuzgó sötétségnek éppenséggel a felekezeti élet volt az igazi talaja. Hát ez a vád, bármennyire történeti bizonyítékot hoznak és hozhatnak fel mellette, nem egészen igaz. Élhetnénk azzal a közismert és mindenkitől fölhozott igazsággal, hogy abban nem a felekezetek voltak a hibásak, hanem a felekezetek papjai, akik egész befolyásukat az emberek egymás elleni izgatására és a vakbuzgó türelmetlenségre fordították. A védekezésnek ez a módja a tényeknek is megfelel, de mi mégsem

akarjuk igénybe venni, mert azt hisszük, hogy ennél sokkal nyomósabb tényt állíthatunk az említett vádak ellenében.

A felekezeti élet azért nem hatott javítólag az erkölcsökre és a közérzésre, mert — bármilyen furcsának hangozzék is — a civilizált államokban mindaddig rövid korokat és kisebb közösségeket kivéve nem volt igazi felekezeti élet. A felekezeti élet egyoldalúsága tette a felekezeti életet *nem igazivá*. S bár ez a mi elfogatlannak fellépő értekezésünk az öndicséretnek még a látszatát is kerülni igyekszik, még is ki kell emelnünk, hogy ebben a tekintetben egyedül a mi vallásos vezetőink képeztek dicséretes kivételt, amennyiben a mi felekezeti életünk soha sem nevelt egyoldalúan csakis szertartásokra, hanem igyekezett olyan milieu megteremtésére, melyben a nemes érzések legjobban tenyészhetnek. A mi híveinkben a vallásos tanítók fejlesztették az ész és érzés erejét. A mi vallásos híveinket minduntalan tanították, hogy az élet adott viszonyai között mint kell élni és mint kell viselkedni. Voltak vallásos tanítóink között fanatikusok és felvilágosodottak, kabbalisták és filozófusok, de bármit tanítottak, mindenben a teoriának az élettel való összehangoztatásnak az igyekezete vezette őket, és az általuk helyesnek elismert életmódtól való eltérést az u. n. magasabb vallási szempontokért sem engedték meg soha. És igaz vallásos zsidónak a zsidó köztudat csak azt ismerte el, aki erkölesi életében éppen úgy alávetette magát vallása, illetve felekezete szabályainak, mint a felekezet szertartásos törvényei körül. S minthogy a törvény és igazság tiszteletét még

a vallásos érzések fölé is rendelte, lehetetlenné tette a vallásos pusztításokat, az Isten dicsőségére véghez vitt öldökléseket. Szóval, mi még a vallásos életet is teljesen alárendeltük a morális érzésnek, amit nem csak tanítottunk, hanem intézményeinkben, életutasításainkban a köztudatba bele is vittünk és sarkigazsággá tettünk.

E kis kitérés után arra akarunk reámutatni, hogy a felekezeti élet — a zsidókat kivéve — tényleg egyoldalú volt és a szertartásos életen túl nem igen terjedt. Voltak ugyan morális törvények, de mert az állam ezeknek betartását kényszerítő eszközökkel, úgy ahogy, reáparancsolta az emberekre, megszokták, hogy a morális törvényeket az államra bízzák és a felekezetek fölordottaknak gondolták magukat az alól, hogy a rendelkezésünkre álló eszközökkel a morális törvényeknek olyan érvényt szerezzenek, mint a szertartásoknak. Megbízta az állam erejében. Ez pedig csak annyit ért el, hogy a polgárok a törvény betűjéhez a testi büntetéstől, vagy az anyagi károsodástól való félelmükben ragaszkodtak is legtöbbszörre, csak a hátsó ajtókat keresték, melyek a büntetés alól való kivonásnak az útját biztosították. Az embernek így két ura és parancsolója lévén: *az állam és a felekezet* — önkénytelenül bár, de az ember lelki életében az a fölfogás jegeczesedett ki, hogy az állami élet hatáskörébe az erkölcsi, a felekezetiébe a szertartások tartoznak. Minthogy az utóbbiak az Istent megillető tiszteletet szabályozzák, világos, hogy nagyobb súlylyal is bírtak a vallásilag gondolkodni nem tudók előtt. Így történt azután, hogy tényleg a szertartások terjesztésével és

azzal, hogy a szertartásos életnek hiveket szereztek, maradandóbb érdemeket véltek szerezhetni. Terjesztették tehát — de, ismételten mondjuk, csakis a szertartásokat — a szerintük kisebb, mert csak emberi értékű, törvények lábbal tiprásával: tűzzel és vassal. Gyilkoltak és pusztítottak a szertartások egysége érdekében és az egyszer fékevesztett indulatok elvesztették a morális érzéket ott is, ahol nem Isten nevében kellett pusztítani. Őltek és gyilkoltak pénzért, szeretőért és bizony sokszor csak úgy legénykedésből is. A felekezeti élet egyoldalúsága az államra bizott társadalmi törvények egyensúlyát is erősen megbillentette. Mivel a felekezeti életben a szertartások előtérbe léptek, teljesen elfedték a felekezetnek azt a célját, hogy a társadalmat boldoggá és megelégedetté tegye.

A felekezet megteszi kötelességét, mihelyt ezt az egyoldalúságot elhagyja és összes feladatainak a teljesítésére vállalkozik. Hisz az emberi társadalom boldogulása nem a törvényektől, hanem a törvények végrehajtásától függ. Függ a szellemtől, mely a végrehajtókban él és függ az emberek érzésvilágától. Ez utóbbit pedig leginkább azok az életviszonyok teremtik és szabályozzák, amelyek között élnünk kell, de amelyeket magunk létesítettünk. A létesítést azonban megelőzi az akarat, mely annál erősebb, minél több tényező hatásának eredőjeként jelentkezik. És a felekezet mindig több tényezővel rendelkezik. Az állami élet ereje sokat tudott teremteni és alkotni; a meglevő dolgokat szabályozta és rendszeresítette. Ha nagyot művelt is és ha a köznapiság gondolkodásából

kiemelkedve, állandó és maradandó alkotásokat hívott is életre, mégsem rendelkezett az állandósítás eszközeivel, mert az emberek gondolkodását az állam sohse tudta irányítani, legfeljebb az emberi cselekedeteket.

A *meglevő morált* meg tudta védeni, de a *morált* nem. A gondolkodás igazságtalanságát nem szüntette meg soha, csak a jogra vigyázott. Az igazságokat mindig csak a maga szempontjából kereste és a *salus reipublicae* volt a *suprema lex*. A míg az állami élet igazságtalanságai meg nem szűnnek, addig az állam igazi morálra nem is taníthat. Egyszerűen azért nem, mert nem alakíthatja át olyanná a környezetet, hogy abban igazságtalanságok elő ne forduljanak. A felekezet inkább teheti.

De nem képes az állam arra, hogy állandó morálérzetet neveljen az emberekben azért sem, mert a moralitás mintaképeit nem állíthatja föl. Minden nemzet történetében egyes kiválóságok képei kialakulnak és a köztudatban emléküik földidézésével bizonyos nemesebb érzések ébrednek. Csakhogy ezek az érzések összességükben nem a moralitás érzetei. S amennyiben a nemzetek történetének fölszínén mutatkoznak is morális jelenségek, ezeknek az élete sohse szövődött át annyira a nép életével, hogy érzésük, cselekedetük és gondolkodásuk mint a nép érzése, gondolkodása és cselekedete jelennék meg. Ezek mint különálló, nagy jellemű férfiak élnek a köztudatban, akiknek cselekedeteit a hozzájuk hasonlóké helyeselnek és jónak találják, de sohase hatottak azzal a közvetlenséggel, melylyel a vallásalapítók. Még nevük sem ért le oly mélyen a néprétegekbe, mint a vallásalapítóké

és így nem bírnak azzal a történet és életmódtól áthletett milieuvel sem, mely a lélekrehatásnak elengedhetetlen követelménye.

Mondottuk, hogy az állam állandó morálérzetet nem képes nevelni, de a felekezetek igen. Nézzük, igaz-e ez az állításunk. Vajjon mi neveli az emberben a morálérzetet? Mindenesetre nagy része van a nevelés munkájában azoknak a sarkigazságoknak, melyek a durva bűnöket (ölés, lopás stb.) tiltják. Az állam ennek a tilalomnak a megszegését parancsolja, mihelyt a haza java kívánja. És a felekezet? Opportunizmusból hallgat, az igaz és nem meri a tilalmat abban az esetben is fentartani, amidőn az állam egyenesen a megszegését követeli. De ha már semmit sem tesz annak meggátlására, legalább is gondolkodásra kényszerít és mert az egész világon egységes elvek szerint tanít, ezt az oportunizmust ellensúlyozza. Sőt mindenütt ébren tartja a vágyat, hogy a közéletben az igazság és a békeszeretet minél jobban megerősödjék.

Ezt a megokolást nem azért említjük legelőször mintha a legfontosabbnak tartanók. Jól tudjuk, hogy a gyilkolás, lopás s hasonló bűnök ellen ellégé véd a társadalmi igazságérzet és ahol nem teszi, ott a felekezet — legalább a jelenlegi korban — csak igen keveset tehet. De a jó nevelésnek nem is az a föladata, hogy a bűnök ellen megvédjen, hanem inkább, hogy megteremtse a milieu-t, mely az erkölcsös életmódot kívánatossá teszi. Hogy olyanná nevelje az embert, hogy igazi örömet és jólérzést a nemesebb élvezetekben találjon. És itt a történetet hivhatnók tanuságtételre, hogy a vallás, amely korokban és amely

vallási környezetben nem egyoldaluan a szertartásokra nevelt, sokkal eredményesebb működést fejtett ki, mint az állam. Hivatkozunk a zsidókra és a protestáns felekezetekre és reá mutatunk, hogy az államok és államfők törekvései népeik kiművelésére és a műveltség kiterjesztésére mindig múló jelenségeknek maradtak, míg ott, ahol a vallás erejéből fakadt az igyekezet, állandóan megmaradt élő igyekezetnek és ha külső körülmények akadályozólag léptek is föl, a műveltségnek csakis anyagi érvényesülését akadályozták meg, de soha a léleknek azt a törekvését, hogy nevelődjék és tökéletesedjék.

A zsidóknál a tanulás kötelességeit a vallás tanítja és a perzsa korszak óta ez a kötelességérzet a zsidóság belső természetévé lesz. Azóta, a legmostohább viszonyok között a zsidó ember a maga és gyermekei taníttatását első és legfőbb kötelességének érezte. Hogy a tanulás és a vallástörvényben való buvázkodás milyen nemes érzéseket teremtettek a zsidó lélekben, azt a zsidó történet legsötétebb korai eléggé jelzik. De rendkívüli előnyére vált a zsidóság összességének az a vallásos eszme is, hogy a vallás parancsai és tilalmainak megértését és megismerését vallásos törvénynek minősítette, mert azzal reávezette az embereket arra a gondolatra, hogy a vallásos parancsok *nem azért helyesek, mivel Isten rendelte, hanem azért rendelte Isten, mert jók*. Gátat vetett tehát a hívők érzelmi eltévelyedéseinek, mert a vallásos parancsok fejlődése menetén mindig lenyesegette azokat a hajtásokat, amelyek az emberi érzések finomítását, szellemének emelkedését elnyomták volna. A zsidóknál a vallásos törvények

magyarázata helyességének az volt a kriteriuma, mennyiben felelnek meg a hívők összesége jól fölfogott erkölcsi érdekeinek.

Hogy ez kihatással volt a társadalmi élet egészséges fejlődésére, legyen szabad reá mutatnunk arra az egyetlen tényre, hogy a zsidók a föld egész kerekiségén mindig az emberi társadalom összességének javát célzó mozgalmakban akár mint közkatonák, akár mint vezetők mindig a legelső sorokban harcolnak: Pedig politikai nevelésben a zsidónak még nem volt része. S mindez miért? Azért, mert a zsidó évezredek nevelés — és az évezredek a zsidóknál más nevelést, mint vallásit nem ismernek — mindig felszínen tartotta azt a vallásától beléje ojtott igazságot, hogy az intézmények, a fennálló törvények helyességét csak az mutatja legjobban, mennyiben javára válik annak a közösségnek, mely ezekben az intézményekben, ezekben a törvényekben él.

Ime, a vallás alakító ereje az emberi gondolkodásra a közjó és a haladás szolgálatában. Éppen azoknak az eszméknek a szolgálatában, amelyeknek általános elterjedéseért a felekezet támadói mindig és minduntalan a legmelegebben síkra szállanak. Az emberi haladás bámulói, tisztelői és előkészítői sehol oly nagy mértékben nem éltek, mint a zsidóknál, még a leg-sötétebb középkori korszakokat sem véve ki. És ami kiemelendő: mindig a felekezeti tanítások eredményeképpen. Mert nem a zsidó tudósokat, akik talán más eszmék erejének hatása alatt is álltak, látjuk a haladás küzdői között, hanem a nagy, az európai értelemben vett műveletlen tömeget. Ez a zsidó tömeg, mely

az elnyomatások súlya alatt külső formák iránt egészen érzéketlen volt és részben érzéketlen maradt is, ez a tömegzsidoság a legfinomabb érzéket tudta tanúsítani mindig a belső igazságok iránt s ha lehullottak a bilincsei, akkor a karjai is készek voltak fegyvert ragadni azokért a belső igazságokért, melyeket a vallásos nevelés helyességénél fogva eszével megismert.

S hogy a vallásos nevelés rövid idő alatt is alakítólag hathat az emberiségre, egy más példán is bemutathatunk. A protestántizmusén. Az Európában elterjedt felekezetek között, a protestánsok leginkább fogták föl és ők értették meg legjobban azt a zsidó életben már régen leszűrt igazságot, hogy a vallás főadata az embernek első sorban *emberré való nevelése*. Kiragadta tehát a vallás eszméi közül a fölvilágosodás eszméjét és ezt akarta diadalra emelni. S amíg ezt tartotta a legszükségesebb főadatának, ébren is tartotta a nagy tömegben az igazság, a fejlődés utáni vágyat és csodákat mívelt. A protestáns lakosságú országok mindenütt virágzásnak indultak, az emberi lélek nemessége a mélyebb rétegekbe is eljutott és a szellemi fölvilágosodottság még az anyagi jólétet is megteremtette. Sőt igazságainak hódító erejével az ellenséges katolikus felekezetet is rákényszerítette, hogy vallásos igazságainak tárából azokat is elővegye, amelyek a nép üdvét előmozdítják.

A társadalom a felekezetek segítségére reászorul és azért az állam főadata, hogy a felekezeteket működésükben támogassa. A felekezeti szertartások ne legyenek szálkák a fölvilágosodottak szemében, mert ezek évezredes kialakulásai bizonyos gondolatoknak és ösz-

tökélő eszközei a nemes cselekedeteknek. Zsidó fölfogás szerint tartói az olajnak, amelyek nélkül a mécset meggyújtani nem lehet.

Budapest.

Dr. Frisch Ármin.

SCHWEIGER MÁRTON.

Schweiger Márton elhunyt nagy úrt hagyott felekezeti közéletünkben. Az 1905. év utolsó napján szenderült jobb létre s így sokkal közelebb áll hozzánk, semhogy életrajzát méltóan megírhatnók. Annyit bizvást mondhatunk: a magyarhoni zsidóságnak vezérlő, érdemes, kimagasló alakja volt.

Legjobban jellemezte önmagát, a midőn az országos rabbiképző-intézet zárókövének letétele alkalmával tartott beszédében azokról tett említést, a kik számára a történelem nem nyit új lapokat, de a kik egyrészt önzéstelen odaadásukkal, másrészt a reájuk bízott kötelességek pontos teljesítésével kiváltak.

Úgyszólván egész életét a felekezet érdekének szentelte önzetlenül. Kereskedői életpálya s önzetlenség első pillanatra összeférhetetlennek látszik. Pedig ha Schweiger Márton életét tekintjük, az ismert zsidó mondást, hogy a talmudistából minden lehet, azzal kell helyettesítenünk, hogy a zsidó kereskedőből minden válhatik. Schweiger is mint üzletember jött a fővárosba s mint a zsidó közélet kitünő tagja szállott sirba.

A kongresszusra Kecskemét választotta meg képviselőnek. Az ellentétes elemekből álló gyülekezet osz-

tatlan tetszése s rokonszenve kísérte háznagyi működését. Minden felszólalásával a legjobb hatást tette, kitünt tiszta és szép magyar kiejtésével, a mi az akkori időkben még ritkaságszámba ment.

A kongresszus után megválasztották a VI. községkerület, úgyszintén a kongresszusi alapon álló magyar zsidóság ügyét intéző országos központi iroda elnökének. A ki majd együttesen áttekinti azt a sok felhívást, előtérjesztést, szakvéleményt, mely az irodából kikerült; megállapíthatja, hányszor lépett közbe zsidó ügy érdekében hatóságoknál, kormányoknál, hányszor mozdított meg minden követ, ha községek jogait, önkormányzatát meg kellett óvni s hányszor cselekedett üdvöset, a miről a világ nem is tud. Ha a munkának csak egy parányi része az övé, akkor is hervadhatatlan érdemeket szerzett. «A derék nem fél az idők mohától». A jövő történetíró csak nagyobbnak láthatja munkásságát, a milyennek mi látjuk. Fényt kölcsönzött az országos iroda az ő nevének, viszont ő is diszítette az irodát. Midőn ő felsége a királyi tanácsosi címet adományozta neki, ez a kitüntetés leginkább az országos iroda elnökének szólt.

Schweiger a középiskolákat Pesten végezte, azután a József-ipartanodába lépett, a hová akkor több zsidó fiú járt. Nem tudjuk, vajjon tényleg részt vett-e a szabadságharcban, a mint a Kiss József évkönyve írja róla, de azon legendás időknek szelleme kísérte mindvégig működésében, a melyen végighúzódik a «kegyesség fonala» gyanánt az erős magyarosodási vágy, a lelkesedés ama zsidóság iránt, mely nyelvben s érzelemben egészen beleolvad a nemzet testébe.

Négy évtizedes munkájának s a hasonló akarattal áthatott férfiak törekvésének eredménye, hogy ez nem-sokára befejezett ténynyé lesz. A magyarosodási törekvésnek mintegy betetőzését látta a millennium évében létesített izraelita közalapban. Örömmel enuncziálta az erre vonatkozó határozatot, maga is hozzájárult tízezer koronával. A közalap elnökségét is reáruházták s kiváló módon buzgólkodott érdekében, mivel jeléül tekintette annak, hogy a magyar zsidóság a receptiót a tette kész kötelességtudás folytatásának tartja s jeléül annak, hogy meg akar felelni felekezetünk iránti kötelességének, másrészt a nemzet iránti hálájának akar kifejezést adni. A közalap ügyében kibocsátott felhívás jellemzi egész felfogását. «Hitfeleink! Ragadjuk meg az alkalmat s bizonyítsuk be ország-világ előtt, hogy jogainak birtokában felekezetünk fokozott mértékű kötelességek teljesítésére kész. S ha a közvá-
rakozásnak megfelelő közalapunk méltó arányokban megnövekszik s megerősödik, nemcsak hitéletünk s kulturális törekvéseink fognak megtermékenyülve lendületet venni, hanem felekezetünk egyenjogosításának is méltó emléket emelünk — emléket, mely a magyar állam fennállása második évezredének küszöbén hit-hűségünket s hazafiságunkat a jövő nemzedéknek fennen fogja hirdetni». A közalap megteremtése nemcsak az alap célja miatt fontos, hanem azért is, mert egységes célra csoportosította a hitközség jó nagy részét. — Magyar zsidó volt, akinek hazaszere-tete mélyen a szívében gyökeredzett, de azért megtar-totta résztvevő szívét a nagy zsidó közösség irányá-ban is.

Az oroszországi vérengzések áldozataiért való segélyakciónak ő is egyik megindítója volt.

A talmud elbeszélése szerint a patriarcha által küldött két bölcset egy városban a városnak őrei után kérdezősködött, értvén ezalatt a szellemi öröket, a tanítókat s a lakók az éjjeli öröket hozták. Schweigertől távol állt az ilyen felfogás. Tudta, hogy valamint a zsidó történet nem egyéb, mint a zsidó szellem története, úgy a hitközség igazi célja zsidó szellemi életet táplálni; mert a megváltozott körülményekben s viszonyokban másképen nem tudunk beleilleszkedni vallásos életünkkel. Innen az ő tisztelete azok iránt, a kik hivatvák a zsidó szellemet tanítani kicsinyeknek s nagyoknak, a tanítók s rabbik iránt; innen áldozatkészsége felekezetünk napszamosaival, a tanítókkal szemben. Tömörülésüket elősegítette, a tanítóegyesületnek megalakulásában neki is kitünő része van, javára nagy alapítványt tett. Három évtizeden át volt az izr. hitközség tanügyi szakosztályának elnöke. Mint minden elvállalt hivatalában, itt is a pontosság, munkakedv, buzgóság jellemezték. Elnöksége alatt az iskolák száma nemcsak gyarapodott, hanem a meglevők egyre tökéletesbedtek, úgy hogy a pesti izr. hitközség oktatásügyi intézményeinek mintaszerűsége általánosan el van ismerve. Községkerületi gyűléseken többször szót emelt a hitoktatás egyöntetősége ügyében, mely remélhetőleg nemsokára bekövetkezik.

Fényes lap életében az a szeretetteljes gondozás, melyben a két kiváló, a királyi kegytől s a honi zsidóság hazafiságáról egyaránt tanuskodó iskolaalappól felállított intézményünket részesítette: a tanító-

képzőt s a rabbiképzőt. Hogy az 1857-ben megnyílt cs. kir. izr. mintaiskolából hogyan alakult ki a mai tanítóképzőintézet, mely a magyar zsidóságnak egyik szellemi góczpontja, művelődési tényezője, bő ismeretetésre talált 1898-iki évkönyvünkben az intézet negyvenéves jubileuma alkalmából. Belső fejlődésének harmadik, eredményekben leggazdagabb korszakában az intézet iránt nagy érdemeket szerzett mint az igazgatótanács elnöke. Nemcsak támogatta az igazgatóságot ama törekvésében, hogy a tanítóképző megfelelhessen a legteljesebb mértékben a modern pædagogiai követelményeknek, hanem buzgó munkatársa volt minden olyan tervnek, mely a tanulók anyagi helyzetének javítását célozta s ily alkalomkor mindenkor tanujelét adta szívjóságának.

A küzdelem árán megszerzett dolog mindig a legdrágább az embernek. Schweiger is küzdött az országos rabbiképző intézet felállításáért s ezért tartotta meg szeretetét iránta mindvégig. Oly intézménynek létesítésére irányuló tervek, a mely a hitközségek lelki vezetőjének kiképzését a haladó kor szellemében lehetővé tegye, hazánkban több mint száz évesek. A rabbik az ilynemű képesítéstől a vallást féltették s azért a legnagyobb mértékű ellenkezést fejtették ki már csupán a terv ellen. A kongresszuson nyilvánuló azon törekvés, hogy rabbiképző állíttassék fel, a szenvedélyeket felkorbácsolta. A gyanusításokból, rágalmazásból, a nemtelen eszközök egész fegyvertárából, mely a tervezett intézet és vezetői ellen zúdult, neki is kijutott a része. Pedig történeti szükség volt. Az emancipáció nyomán fellépő asszimiláció láza pusztítólag hatott a

zsidó közéletre. A műveltebb elemekre a vallási, a hithez való ragaszkodás teljesen elvesztette hatását. A vallásnak képviselői, a rabbik egy régi korszaknak, az elnyomás korának fiai voltak, nem érthették meg az idők járását. A magyarosodás szellemének első vulkanikus kitörése idején a magyarosodás folyamának feltartóztatására vállalkoztak, mert a vallásos életet, az ősök tiszta erkölcsét féltették tőle. A hagyományos irodalom ismeretén kívül nagyrészt minden műveltség híján voltak. Szükség volt tehát oly lelki vezetők kiképzésére, a kikben még a hitetlen is tisztelheti a tudást, a műveltséget, a kik a gondolkodás s tudomány fegyvereivel harcolnak a vallási nihilizmus ellen, a zsidó önérzet fokozása, a hitéletnek renaissance mellett. A jelen azon férfiaknak ad igazat, a kik felismerték a rabbiképző felállításának szükségességét, hisz ellenzői csak az ő eszközeivel tudnak boldogulni. Önérzettel tekinthet három évtizedes múltjára, de fényéből Schweiger Mártonra is esik egy sugár, mivel ő is azok között volt, a kikben megvolt az akarat felekezeti ügyeink megjavítására. Az intézet megnyitása alkalmából már mint a vezérlő bizottság elnöke üdvözölte a megjelent vendégeket s e tisztességét egész elhunytáig páratlan buzgalommal, ügyszeretettel, sohasem csökkenő érdeklődéssel látta el. Neve a rabbiképző intézet történetétől elválaszthatatlan. Bár vezérlő állást foglalt el, szerényen kikérte munkatársai véleményét, kivette tanácsukat, érdemeiket irigység nélkül elismerte. Schiller ismert mondása szerint, a jóság és a nagyság ritkán férnek meg. Még ritkábban a nagyság és szerénység. Benne e három

egyesült. Jó zsidót, közügyeink lelkes munkását, intézményeink jeles istápolóját vesztettük benne. Az egész felekezet háláját kiérdemelte a zsidó ügyek iránt tanúsított ifjonti buzgalomával. 72 éves korában fiatalon halt meg. A közügyért buzgólkodóknak neve pedig az égboltozat csillaga gyanánt fog fényleni, mondja Dániel könyve.

Budapest.

Dr. Richtmann Mózes.

MANUELLO ÉLETE ÉS KÖLTÉSZETE.

A természet bámulatos fortélyja, mely a barkák virágporát a szél szárnyain juttatja el a távolban nyiló termős virágok kelyhébe, hogy azokat megtermékenyítse, az emberi szellem történetében is gyakran jutott kifejezésre. A világtörténet fergetege, mely a XI. század vége felé, az Omayadák dinasztiájának megdöntése és Toledo eleste után az arabs költészet virágporát Provence napsugaras mezőire szórta és azokat a trubadúrköltészet tarka virágaival ékesítette, másfél évszázaddal később mikor az albigensek ellen indított irtó hadjárat kegyetlenségei elől a trubadurok Italia földjére menekültek, az olasz költészetet termékenyítette meg a víg tudomány «gaya scienza» virágporával. És alig telt bele újabb két évszázad, egy kelet felől támadt hatalmas vihar, mely zúgva, rombolva süvített végig a kelet-római birodalmon, a hellén kultúra, a görög tudomány és művészet virágporát sodorta Italia földjére; és ebből fakadt aztán az emberi szellem legesodásabb, legkáprázatosabb florája: a renaissance.

A provençal költészet a XIII. század derekán főleg Szicília szigetén talált menedéket, II. Frigyes, a nagy hohenstaufer császár udvarán, a kinek a pápai hatalommal vívott élet-halál harczától messze döngött Itália földje. Ez a költői lelkű uralkodó palermói udvarán egészen provençal mintára berendezett cour d'amour-okat szerelmi törvényszékeket tartott, melyeken szépséges hölgyek jury-je döntött bonyolult szerelmi problémák fölött és Provence dalos madarai puha fészekre találva, vidáman csattogtatták pajkos dalaikat. A trubadúrok lantja majd szerenádákat pengetett az est-homálynak, a szerelmesek pártfogójának dicséretére, majd albákat, hajnali énekeket, melyekben a szerelmesek elkeseredve átkozzák a reggelt, boldogságuk irigy ellenségét, majd ballatákat énekeltek a táncz kiséretére, vagy pastorellákat, szonetteket, és a legkülömbözőbb formába öntött dalokat, melyeknek azonban mindig csak egy volt a motivuma: a szerelem, és forrása: az életöröm.

Hiszen az emberiség csak ekkor szabadult ki az aszketizmus börtönéből, melyben évszázadokon keresztül szenvedett, és melybe alig hatolt az élet egy-egy meleg fénysugára. És az emberek, akikkel addig elhitették, hogy ez a földi lét nem más, mint a tulvilág előcsarnoka, melyben szenvedéssel és minden öröm kerülésével kell a menyország gyönyöreit kiérdemelni, akiknek unos-untalan azt prédikálták, hogy a természet és minden, ami szép és gyönyörűsége, csak a sátán cselvetése, melylyel az ember lelkét a kárhozatba akarja taszítani, azoknak szivén most egyszerre megcsendült az életöröm bűbajos szimfoniája

és megtanította őket a földi paradicsom gyönyörűségeinek élvezetére. Olyan volt annak a kornak a lelki állapota, mint a csuhából kiugrott baráté, aki lerázzván lelke bilincseit, kirohan a szabad természetbe és boldog csodálkozással először veszi észre, milyen fényesen ragyog a nap, milyen gyönyörűen csillognak a harmatcseppek a tarka virágok kelyhében és milyen édesen csattogtatja epedő dalát a szerelmes pacsirta.

A zsidóság, melynek tudománya és költészete minden időben visszasugározta a kor fényét, ha azt a türelmetlenség és gyűlölet setét felhői el nem takarták előle, nem mindenütt vehetett részt az emberi szellem ujjászületésének e gyönyörűséges munkájában. A hol a kegyetlen üldözések elől a próféta szavai szerint «meg kellett huzódniok kamaráikban és magukra zárva az ajtót, ideig-óraig elrejtőzni, míg a gyűlölet és harag fergetege elvonúlt»; ahol éles szellemük bámulatos pengéjét a casuistika szörszálainak hasogatására kellett használniok, csakhogy el ne rozsdásodjék; ahol fenyegetett hitőket a legszigorubb observantia magas falával kellett körülbástyázniok, hogy a türelmetlenség dühöngése ellen megvédjék, — ott e falakon keresztül nem hatolt be hozzájuk a vidám tavaszi napsugár, mely az emberi szellemet gyönyörködtette, madár énekét, virágok illatát nem vihette be hozzájuk a susogó szellő, és a talmudfoliánsokba merült szerencsétlen nép nem tudta, hogy odakünn tavasz van, hogy a kikelet friss lehe duzzasztja az emberiség keblét édes örömmel, pezsgő életkedvvel.

De Olaszországban, a hol a zsidók szabadságának napja később áldozott le, mint a többi országokban, ez

időben még akadálytalanul vehettek részt az emberi szellem közös munkájában. Kalonymos ben Kalonymos, a ki Anjou Róbert nápolyi király megbízásából egész csomó filozófiai, matematikai és orvosi munkát fordított arabsból latinra és héberre, szatirikus költeményében, a «Próbakő»-ben márlépten-nyomon elárulja az új szellem hatását. De a legerősebben nyilvánul ez a hatás Manuellóban, a XIV. század héber költészetének messze kimagasló alakjában.

Manuello — héber nevén: Immanuel ben Selomo Ha-Romi (a római) — 1270 körül született Rómában, a Zifroniak előkelő családjából. A nagy tehetséggel és bámulatos memóriával megáldott ifju a leggondosabb nevelésben részesült. Bibliai és talmudi tanulmányain kívül főleg Majmuni művei vetették meg ismereteinek alapját, de a mellett kora műveltségének minden ágával megismerkedett. Nagyon alaposan tanult fizikát, filozófiát, matematikát és asztronómiát, de leginkább orvos tudománnyal foglalkozott és ez utóbbi ismereteit később gyakorlatilag is érvényesítette. Rendkívüli szorgalmát legjobban jellemzi ő maga, mikor egy iszákos emberrel vitázva azt vágja oda neki, hogy ő többet költött életében világító olajra, mint amaz szeszes italokra.

A költészetre már korán élénk hajlandóságot mutatott. A spanyol zsidó költészetet alaposan ismerte, de főleg Alcharizi Tachkemónija, melynek formáját, a versekkel átszőtt rimes prózát is elsajátította gyakorolt reá nagyobb hatást, a mi természetes is, mert ennek könnyed, pajkos hangja legjobban harmonizált azzal a decadentiájában már egészen érzékiesedett tru-

badur költészettel, mely ez idő tájt Toscánában új menedékhelyet talált és melynek hatása Manuello ifjúkori költeményein erősen megérzik.

Az ő költészetének is a szerelem a középpontja, melynek a trubadur ethika szerint minden bűnét meg kell bocsátani. Azaz jobban mondva: melynek nem is kell megbocsátani semmit, mert a bűn fogalmát ez a költészet a szerelemben nem is ismeri és legfeljebb azt tekinti bűnnek, ha a nő nem viszonzozza szerelemtől égő lovagja érzelmeit. Erény, bűn, menyország, pokol, csupa nevetséges fogalom, melyek legfeljebb arra jók, hogy az ember gúnyt űzzön belőlük, a mit Manuello is megtesz a következő szonetben (a mely versformát a héber költészetbe ő ültette át):

Az Éden kertjét, hol jámbor erények
 Ragyognak, én biz' nem magasztalom.
 Minden zugában rémes unalom,
 Hiszen a nők oly rútak ott s oly vének!
 Míg a pokolban kaczagó szirének,
 Szép asszonyok fürgén, fiatalon,
 Vig tánczot lejtnek s tüzes italon
 Uj lángra gyúlva cseng a csábos ének.
 Hol vén asszonyok ülnek egymás mellett,
 Oly társaságban kedvem soh' se tellett;
 Az Édentől előre borzadok.
 De a pokolba, a hol pezsg az élet,
 Hol unalomtól lelkeim soh' se félhet,
 Ha meghalok, csak oda várjatok.

De úgy látszik, ezt a vig életet fiatal költőnk már a földön alaposan kikostolgatta. Mert ha azoknak a szerelmi diadaloknak, melyekkel többhelyütt eldicsekszik, kilencz tizedrészét a költői fantázia tulzásainak

kell is betudnunk, Manuellonak többször hangoztatott elve értelmében, hogy «a költeménynek az a java, a mi költött dolog van benne», de a mi megmarad, az is eléggé mutatja, hogy bizony nagy imposztor lehetett ő keme fiatal korában és filozófiai tanulmányai közben gondolatai nem egyszer kalandozhattak el valamely pajkosan nevető női fejecske felé.

Egyik költeményében, melyben hódításaival kérkedik, azt mondja:

A szerelemben

Nem volt előttem lehetetlen,
Nem volt vár bevehetetlen.
Szép nő előlem hiába
Menekült barlangok odvába.
Vad rengetegben rávadásztam,
Tenger mélyéből kihalásztam;
S ha elbújt csillagok közé,
Szerelmem ott is üldözé!

De ha a szép nő, a költő saját vallomása szerint «úgy vonzza őt, mint mágnes a vasat», a rút nő viszont nemcsak visszataszítja, nemcsak iszonyatot, hanem szinte gyűlöletet kelt benne. Az æsthetikai fogalmak nála ethikai fogalmakká alakúlnak át; és a rútságot valósággal bűnnek tekinti. Egyik költeményében, melyben Beria néven a rút nőt és Tamar néven a szépet egymással párhuzamba állítja, az előbbire teli vederrel önti a kiméletlen gúny és csúfolódást. E xeniaszerű versikékből mutatóba itt közlök egynehányat:

Beriát a szőlőbe kén' felakasztani
A verebeket elriasztani.

Ha hozzá vón' hasonló minden nő a nap alatt,
Feleslegessé válna a hetedik parancsolat.

★

A messiás eljött, Rómáig eljutott —
De meglátta Beriát és menten elfutott

Míg ellenben Támár, a szép nő:

Ha olykor-olykor az ablakon kitekint,
A napot utjában megállítja megint.

★

Kerestem fenn az égen a Venus csillagot,
S nem leltem, mert a Támár szemében ragyogott.

★

Ha majd Támár egykoron az égbe költözött,
Örök versengés lesz miatta az angyalok között.

A nő szépségének dicséretében frazeológiája kifogyhatatlan. De leggyakrabban használja ezt a kitélt: Szép, mint a hold és fényes, mint a nap, a mi élénken emlékeztet Tennyson kedvelt kifejezésére: Like the sun! — Abban a költeményben, melynek egyik epizódja boldogult Makaink remek fordítása révén «az öv» czimen ismeretes, a hösnő szépségét többek közt a következő szavakkal festi:

Mikor a teremtő őt alkotta, az nap minden más munkát félretett. — Nem teremtett e földön hozzá hasonlót és formáját fel nem használta többé.

Ez utóbbi gondolatot Ariosto két évszázaddal később így fejezi ki:

Natura la fece e poi ruppà la stampa.

(A természet megalkotta, aztán eltörte a formát)

És a művelt világ, melynél ez a mondás szájrul-szájra száll, nem is sejti, hogy eredeti alakja egy zsidó költő héber versében található. Bizony, a szálló igéknek is megvan a maguk fátuma!

Költeményein kívül Manuello számos elbeszélést is írt, szintén rimes prózában, de feldolgozás, jellemzés és csattanó tekintetében már valóságos novellákat, a szó boccaccio-i értelmében, — 50 évvel Boccaccio előtt!

Az egyikben elbeszéli, hogy egyszer egy beteghez hívták, egy előkelő hölgyhöz, a ki azonban túlzott prüdériából nem engedte pulzusát megtapogatni. Manuello, a ki úgy látszik szívesen szedegette gyümölcseit az élet ama aranyfájának, melylyel Mephisto a Faust köpenyében annak tanítványát kecsegteti, emiatt haragra gyúlva egy csufondáros recipével áll boszút pádziensén.

Egy másik novellájának témája szintén a költő orvosi gyakorlatából van merítve. Manuello egy férfipádziensének, a ki megrontott gyomorról panaszkodik, a megfelelő kipróbált recipét adja. Másnap meglátogatja betegét, a ki szemrehányó hangon panaszolja el, hogy az orvosságnak semmi hatását sem érezte. Egyuttal élve a jó alkalommal felolvassa neki egy versét, melyet az imént írt és melyfelől hiú önhittséggel kéri ki a költő-orvos ítéletét. Manuello, a ki végighallgatta a hitvány fűzfazengeményt, végre kifakad:

«És te még azt mondhatod — hogy orvosságom nem hatott? — Hát nem látod, micsoda — rendkívüli nagy csoda — esett meg rajtad az éjszaka; — el sem hinné, ki nem látja maga. — Nézd csak a versed, csupa szenny, — csupa pothadás, csupa geny. — a

gondolata undorító, — a kifejezés orrfintorító, — a ríme is csupa szemét, — s nézd csak a romlott ütemét, — minden sorában egy-egy féreg, — s minden szava halálos méreg. — Éppenséggel nem csodálom, — ha szemed kerülte az álom, — és fájdalmat éreztél mindenütt — ha a gyomrodban feküdt; — hiszen szerencséről beszélhet, — ki ilyesmivel egy napig élhet, — mert ettől romlik az ember vére. — No de most már szerencsére, — e versedben mind kiadtad, — nem is aggódom már miattad; — meg fogsz gyógyulni nemsokára, — de orvosra és orvosságra — panaszkodnod nincs semmi ok, — mert így vagy úgy . . . a hatás *módja* sok, — de mindig gyógyítanak az orvosok!»

De novelláinak legnagyobb része mégis csak szerelmi kalandok körül forog, melyekben rendszeren maga a költő játszsza a Don Juan szerepét. Az egyikben egy szép asszony férjével nyelvészeti vitába bocsátkozik, hogy közben a nőt meghódíthassa. A másikban egy fiatal menyecskének udvarol, a ki leánykorában minduntalan kétségbeesve panaszkodott, hogy négy idősebb nővére elállja előtte az utat a házassághoz és a ki, mikor végre egy férfi kiszabadítja a hajadonság szomorú rabságából, hálából hatalmas szarvakkal ékesíti szabadítója homlokát.

Egyáltalán annyi a megcsalt férj e novellákban, hogy a fejeikből egész agancskiállítást lehetne rendezni. A női erényről és hűségről nem nagyon hizelgő a Manuello véleménye:

Megmondták régen: dőre,

A ki vigyáz a nőre.

A csunya arcz egyetlen biztos öre!

A szép asszony férjének Manuellonál — mint egyáltalán a trubadúr költészetben — nagyon szájalmas és nevetséges szerep jut. Egyik novellájában azon elmélkedvén, hogy a sors mért juttat rendesen ostoba férjeknek szép feleséget, arra a conclusióra jut, hogy ez nagyon bölcsen van így elrendezve, mert az ilyen férjet legalább nyugodt lelkiismerettel csalhatja meg az ember. És ugyanott pontosan megállapítja a férj jogait a házasság klasszikus háromszögében: «a férj teremtsse elő felesége számára a táplálékot és ruházatot, a szerelemről majd más gondoskodik.»

És mindezek a frivolitások héber nyelven, a próféták szent nyelvén olyan könnyedén, olyan természetesen peregnek, hogy az ember rá sem ér e szentségtörésen megbotránkozni, annyira el van telve csodálkozással a fölött, hogy a héber nyelvet milyen hajlékonyná, milyen változatossá tette a héber költészetnek két fényes évszázada. És azt sem szabad felednünk, hogy a muzivstilusnak, melyet Manuello remekül kezel, határozatlan és a gondolatoknak csupán felszínét érintő kifejezései is elég sűrű lepelbe burkolják e nuditásokat.

E novellák témáit Manuello nagyobbára a XIII. század végén keletkezett «Cento novelle antichi» vagy röviden «Novellino» című gyűjteményből vette, tehát ugyanazon forrásból, melyből Boccaccio később a Decameron motivumainak legnagyobb részét merítette. Manuello költészete, különben is mintegy kisebbitett képét adja a korabeli olasz költészet áramlatainak. Ifjúkori költeményei, amint láttuk, teljesen a dekadens trubadúrköltészet erotizmusának hatása alatt keletkeztek. És mire az ifjúból férfi lett, akkorára az olasz

költészet is nagy átalakuláson ment keresztül. Az «édes új stílus» a «dolce stil nuovo» dalnokainál főleg a szerelem felfogása módosult: az érzéki trubadúr szerelem légiés, spirituális szerelemmé változott át és ez az idealisztikus költészet az asszonyt már nem földi teremtésnek tekinti, hanem angyalnak, a kit Isten küldött a menyből, hogy nemesebbé tegye a férfiak szívét és távol tartson lelküktől minden alacsony gondolatot.

A szerelemnek e magasztos és édes zenéje a Manu-ello költészetében is visszhangra talált. Hiszen annak mesteréhez, Dantéhez, már ekkor, a XIV. század mesgyéjén, benső barátság fűzte, közös barátjuk pedig, Cino da Pistoja, ugyancsak ez időben zengette az «angyalasszonyt» istenítő bűvös himnuszait.

Manuello, a ki úgy látszik, egyszerre bontakozott ki költészetének és életének ledérségéből és ez idő tájt vett nőül egy előkelő római családból való leányt, kinek szépségét és erényeit a leggyönyörűbb versekben magasztalja, egyik szonettjében azt zengi hitveséről:

Azt kérdik tőlem, mi hevíti lelkem
 A vétek ellen izzó gyűlöletre,
 S mi ösztökéli halhatatlan tette?
 Én büszke boldogsággal azt feleltem:
 A nő, kiben menyei üdvöt leltem,
 Ki életemet nemesebbé tette,
 Jó géniuszként örködvén felette,
 S kinek szivemben szent oltárt emeltem, —
 A lelkem ő vezette diadalra,
 Ő fakasztotta ajkam édes dalra,
 Mert meg akartam érdemelni őt.
 A szivem olthatatlan lánggal égett,
 Szerezni hírt, ragyogó dicsőséget,
 Hogy tündököljek hitvesem előtt!

Nem úgy hangzik-e ez a költemény az imént hallott frivol versek mellett mintha valamely operett csintalan dala után ünnepélyes orgonaszóval egybeolvadó ajtatos templomi ének ütné meg fülünket!

De Manuello életének további folyásában nemcsak hogy elhagyta ifjúkorának ledér költészetét, hanem hova-tovább oly messzire távolodott el az életöröm és vidámság ama frissen csergedező forrásától, hogy végre szükségképen az élet megvetéséhez és a «vanitas vanitatum» sivár gondolatához kellett eljutnia. Mint hirneves kortársa, arezzoi Guittone, a ki szintén a trubadur költészet pajkos hangján kezdte és a földi örömök hiábavalóságát predikáló versekkel végezte költői pályáját; mint Petrarca, a ki öreg korában a szégyenkezés és töredelmes megbánás hangján itéli el ifjúkori szerelmes dalait, vagy mint Botticelli, a ki a Savonarola lélekriasztó prédikációitól megtörve a «hiúságok autodafé»-jára vitte pogány életörömtől ragyogó ifjúkori festményeit: úgy Manuello is reszketve gondol ifjúságának léha költészetére és a halál és végítélet rémeinek ecsetelésében keres vezeklést bűnös lelkének.

Versgyűjteményének különösen «Az öregség» című fejezete az, melyen a halál és az azt követő borzalmak megrendítő pathosa vonul végig.

Az eleje:

«Nincs mi a lelket úgy megrázza — az ember dolyfét úgy megalázza — mintha sirok közt jár künn a temetőbe' — lakóik sorsán hosszan eltűnődve», szép parafrázisa Koheleth egyik versének:

— «Jobb a siralmas házhoz menni, mint a lako-

dalmas házhoz, mivel hogy az a vége minden embernek és az élő megszívleli azt.»

A költő aztán eltűnődik a halálnak mindent niveláló hatalmán, az elhagyott sírhalmokon, melyeknek lakóit már rég elfelejtettek azok, kiket életükben annyira szerettek, és végre egy fiatal leány sírjához érve összehasonlítja a nemrég még rózsás arcú, ragyogó szemű leány képét annak a sírban fekvő tetejével, melyet oly borzalmas realizmussal fest, hogy jobbnak találom hallgatóim modern idegeit megkímélni e látvány iszonyatosságaitól.

Manuello azonban újra meg újra, szinte kéjes önkínzással legelteti szemét az ember mulandóságának e megrendítő képein. Mint az említett fejezetben beszéli, nemcsak az asztalán tart állandó memento mori-nak egy emberi koponyát, és mellette az egész csontvázat, a mit utóvégre még orvosi foglalkozásával lehetne összefüggésbe hozni, hanem azonkívül ágyával szemben a falra festette — ő maga! ami — egy férfi feloszlásnak indult holttestét, ellepve a férgek rajától és kezében egy nyitott tekerescsel, melyben ezt az üzenetet küldi a másvilágból a bűnös emberiségnek:

Ember, álmodból ébredezz!
 Tekints reám, tenképed ez.
 Bár elefántcsont ágyban fekszel,
 A haláltól meg nem menekszel.
 Nézd, testem itt, a föld alatt
 Férgeknek mily kövér falat!
 Gondold meg, ember, idején:
 Tegnap, mint te, virultam én:
 S holnap te is idekerülsz,
 Pokol tüzében elmerülsz.

Ha bűnben töltöd a jelent,
 Ki fogja pártod odafent?
 Lelkednek védő kellene,
 S tennyelved vall majd ellene.
 Ne vétkezz hát oly konokul,
 A képet nézd és abból okúlj!

E lélekrázó szavak eszünkbe juttatják azt a Buddha ifjúságának történetéből merített középkori legendát a három ifjúról, akiknek három halott állja el az útját e komor szavakkal: «Amik ti vagytok, mi is azok voltunk; és a mik mi vagyunk, ti is azzá lesztek!»

Később, különösen az 1348-iki pestis borzalmai után a festőművészet is kifejezést talált a földi dolgok mulandóságának e rémitő intelmére. A pisai Campo Santo egyik falán látható a XIV. század nagy ismeretlen művészenek remek alkotása: a Trionfo della Morte (a halál diadala). A kép baloldalán egy előkelő vadásztársaság, melynek élén három fejedelem lovagol, útjában három nyitott koporsót talál, melyben három királyi palástba öltözött holttestem fekszik, feloszlófélben, férgek és kigyók seregétől ellepve. A jobb oldalon pedig egy kies ligetben előkelő férfiak és hölgyek mulatoznak vidám hárfaszó mellett és nem veszik észre, hogy az egyik szerelmes pár feje fölött már ott suhogtatja kaszáját egy denevérszárnyú megára-alak: a halál.

A renaissance történetében az elfojtott aszketizmus visszahatásának eme jelenségeivel még néhányszor találkozunk. Ezek — hogy úgy mondjam — a renaissance tavaszának fagyos szentjei, melyek zord szelűkkel még ideig-óráig megborzongattatják a lelke-

ket, néhány szál virágot meg is fagyasztanak, de a tavaszi nap diadalútját már fel nem tartóztathatják.

Manuello későbbi költeményeinek ezt a komor, temetői hangulatát sorsának élte alkonyán bekövetkezett szerencsétlen fordulata még érthetőbbé teszi. Költőnk ugyanis, mint maga elbeszéli, másokért elvállalt kezeség folytán nemcsak egész vagyonát vesztette el, hanem nyomasztó adósságba verte magát, úgy hogy végre kénytelen volt hitelezőinek üldözése elől Rómából elmenekülni és mint Dante, Italia városaiban ideoda bolyongva «megízlelni, milyen sósízű a mások kenyere». Meghatóan zengi életének e szakáról:

Városról városra vándoroltam
Egy lábbal benn, másikkal kívül voltam.
S ha ajkaimra dal kívánczozott,
Elhessegették gondjaim legott.

A földönfutóvá lett költő hosszas, keserves vándorlás után végre Fermóban (a Marca d'Anconá-ban) egy Benjamin nevű gazdag zsidónál feleségével és gyermekével együtt állandó menedéket talált. Itt gyűjtötte össze, pártfogója unszolására, költeményeit, novelláit, epigrammáit egy kötetbe, Mehaberoth cím alatt és abban mæcenásának, — a kit ő a «fejedelemnek» nevez, — azzal rójja le háláját, hogy állandóan mint a maga költői partnerét szerepelteti.

Fermói tartózkodása alatt ismerkedett meg és lépett bizalmas érintkezésbe Bosonio di Raffaelivel, a közeli Agubbio várának urával, a ki maga is költő volt és több szonetten kívül a Divina commediá-hoz is írt egy kommentárt. Mivel pedig maga Dante 1320 körül hosszabb ideig tartózkodott Bosonionál, Ghibellin baj-

társánál, valószínű, hogy Manuello, a ki már Rómában megismerkedett a nagy költővel, itt e csendes zúgban, a hová a világrengető harczok dübörgése el nem hallatszott, gyakrabban találkozott vele és a rokon szellemek ezen érintkezéséből csakhamar benső barátság fejlődött.

A két költő barátságát érdekesen illusztrálja az az olasz szonett, melyet Bosonio Dante halála alkalmával Manuellóhoz intézett, a ki ugyanakkor vesztette el hitvesét is. «Két fény aludt el egyszerre» így kezdi Bosonio szonettjét, — «a költészet és szépség fénye». Aztán részvétéről biztosítja Manuellót, a kit két oly rettenetes csapás sujtott egyszerre, az egyik, mely csak az ő szívét zúzta széjjel, és a másik, melyet vele együtt milliók éreznek.

A mire Manuello ugyancsak olasz szonettben azt feleli, hogy «a kettős fájdalom tüzétől hamuvá égne a szíve, ha könnyeinek kiapadhatatlan árja el nem oltaná a bánat lobogó lángjait. Zsidók és keresztények — úgymond — együtt siratják a nagy veszteséget, a melyre vigasztalás e földön nem található.

Ugyanabban a kéziratban, mely ezt a két szonettet megőrizte számunkra, érdekes világot vetve a zsidó költőnek hírneves kortársaihoz való viszonyára, még két szonettet találunk, melyet Bosonio és Cino da Pistoja váltottak egymással néhány évvel később Manuello halála alkalmával.

Cino, a ki úgy látszik, többizben megkísérlette a zsidó költőt hite elhagyására bírni, de mindig eredménytelenül, e szonettben azt írja Bosoniónak: Manuello konokul ragaszkodott tévedéséhez és hitétől el

nem szakadt, azért bizonyára a poklok fenekére jutott Dante mellé, és sohasem juthatnak a menybe a kiválasztott lelkek közé. Mire Bosonio azt feleli: Manuellónak ott jelölted ki a helyét a poklok fenekén, a hol az Úr ellen fellázadt Sátán uralkodik, de mi bizonyítja, hogy igazad van? És Dante, hát lehetséges-e, hogy ő is elkárhozott legyen? Én nekem erős a hitem, hogy Dante és Manuello a purgatoriumba kerültek egymás mellé, míg lelkük salakjától megtisztulva végre bebocsáttatnak az örök fényesség kertjébe.

Manuello, a kiről halála után költő barátai nem bírták eldönteni, vajjon a pokolba jutott-e vagy a mennyországba, tulajdonképen már életében bejárta mindakettőt. A divina commediá-tól inspirálva ugyanis ő is írt egy «Pokol és Paradicsom» című nagyobb költeményt, melyben féktelenül csapongó fantáziával és finom szatirával, de a Dante komor fensége nélkül tart végítéletet holtak és elevenek felett. Hogy poézisének forrását helylyel-közzel a száraz, sivár moralizálás homokja temeti el, azon éppenséggel nem csodálkozhatunk, hiszen Manuello e költemény megírásakor már túl volt a hatvan éven, holott Dante «nel mezzo del camin» az életösvény közepén alkotta halhatatlan művét.

Manuello a pokolban és paradicsomban tett látogatásának leírását e szavakkal vezeti be:

Az éveimből már lepergett hatvan — és a halál hírnökei minden pillanatban — lélekriasztva jelentették — hatalmas urok közeledtét. — És ekkor láttam egy rettenetes napot — mikor közelemben lecsapott — és egy jámbor férfi, igazi szent, — ki jót tenni

soh'sem pihent — s ki nálam fiatalabb vala — hirtelen halállal meghala. — Ekkor a bú árja összezapott felettem, — gyötrelmes gondok martalékja lettem — s álmomban és imetten — így tépelődtem: «ó én dőre! — Hogy nem gondoltam a jövőre! — A vétkes gyönyört nem kerültem — a bűn fertőjébe elmerültem. — Mi lesz velem, — ha az Úr elé szólítják hirtelen — a lelkemet, hogy bűneit lerója — s a hosszú útra nincs útravalója!»

Míg így tépelődik, megjelenik neki Daniel próféta, és ez, meg akarván nyugtatni a költő háborgó lelkét, vezetőül kínálkozik neki a pokol borzalmain és a menyország boldog virányain keresztül, mely szerepre Dániel már könyvének apokalyptikus jellegénél fogva is alkalmas volt. A pokolba vezető úton, rémesen tátongó hegyszakadékok között, egy rozoga pallóhoz érnek, mely fölött egy hajszálon lángpallos csüng, alatta pedig sebesen zuhogó ár messze dörgő forgatagokban omlik a mélységbe. A halál angyala e pallón kergeti keresztül a jajveszéklő lelkeket, a kik elé a pokol kapujában ez a szózat hallszik:

Emberfia, ki a bűn gyümölcsét szedted
Isten s ember törvényét megvetetted,
Itt meglakolsz, szörnyebben mintsem hinnéd:
Ki itt belépsz, ki nem jutsz többet innét!

Mire a kétségbeesett lelkek sírva nyöszörgik:

Végünk végünk!
Oda minden reménységünk!

A mi a Dante poklának feliratára emlékeztet:

Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!

A pokolban Manuello először a bűnös nők csapatjával találkozik, a kik könnyes arczczal, szerelmes galambokként bűgva állnak egy tüzes katlan előtt, melyben ólmot, rezet és vasat olvasztanak és melybe a pokol szolgálai sorban bedobálják őket e szavak kíséretében :

Nem riasztotta lelketek' a véték,
Csak a szenvedély lángját kerestétek,
Most elöttetek a forró étek,
Örökkön örökké ezt egyétek !

Azután egy fertelmes kigyókkal és skorpiókkal telt veremhez érnek, melyből rémes ordítózás és átkozódás hallatszik. Daniel megmagyarázza a költőnek, hogy ez a szenvedélyes koczkajátékosok helye :

«A kik istentelen nyereség végett
Istentől kértek segítséget,
S ha zsebeik kifosztva voltak,
Dühökben Istent káromoltak.»

Majd egy férfiúval találkozik, a ki életében szörnyen fukar volt, vagyonát sem maga nem élvezte, sem másoknak nem juttatott belőle és a kinek most az a büntetése, hogy látnia kell, a mint felesége más férfi karjai közt tékozolja el a kincseket, melyekért ő maga annyira reszketett. Közelében bűnhődik Manuellónak egy fös vénységéről hirhedt ismerőse, a kinek, mint a költő mondja :

A keze szűz, emberfia
Meg nem ismerte még soha.

s a kinek fukarságát többek között e szavakkal illusztrálja :

«Adj részt hétnek és nyolcznak», mond a biblia, —

ezt úgy magyarázza a beste fia — hogy egy csibét nyolcz részre kell osztania, — «Nyisd ki kezed a szükölködőnek» — e szent ígét úgy véli érthetőnek — hogy annak, a ki nála alamizsnát keres — mutassa meg, hogy a keze üres!

Költőnk aztán bemutatja a kénes tűzben égő öngyilkosokat, a csalókat, a kiknek fatörzsekhez szegzett testéből saskeselyük tépdetik a húst, míg szemüket a hollók vájják ki, a nőcsábítókat, a kiket a tűzből a jégbe s a jégből a tűzbe dobálnak és így tovább a bűnösök különböző kategóriáit, itt-ott a Dante nyomán haladva, de annak a középkor scholasticizmusán alapuló aprólékos felosztását és geometriailag pontosan kiczirkalmazott köreit teljesen mellőzve, a minek hiánya éppenséggel nem válik a héber költemény hátrányára.

Mikor Manuello vezetőjével az Éden kertjébe ér, a boldog lelkek nagy örömrivalgással fogadják. «Megjött Manuello — kiáltják ujjongva — itt a nevetés ideje!» A költő ott látja a patriarkákat, a bibliai történet jámbor királyait és hőseit, a prófétákat, a kik megköszönik neki, hogy a könyveikhez írt kommentárookban olyan helyesen értelmezte szavaikat aztán a nagy spanyol-zsidó költőket, a zsidó filozófusokat, kortársai közül — ép úgy, mint Dante tette — a paradicsomba helyezte mindazokat, a kiket becsült és szeretett.

De míg Dante a pogány kor kiváló férfait és a Krisztus utáni kereszteseket a pokol első körében, a limbusban helyezi el, a Manuello paradicsomában ott vannak együtt minden népnek és minden felekezetnek jámborai. Mikor a költő megpillantja őket, elcsodálkozva kérdi vezetőjétől, hogy kik azok az isme-

retlen férfiak, «a kik arczuk fényével elhomályosítják a napot». Mire amaz feleli:

Együtt láthatod emitt — a világ népeinek jámborait — kik a bölcsesség útját járva — felhágta az igazság ormára, — kutatva a mindenség alkotóját — a világ örök mozgatóját — ki semmiből fakasztott létet — holt anyagot elevenné tett. — Keresték, mi a cél s a vég, mely felé halad az emberiség — s eleinte azt hívék — apáik hite lesz a fáklya — mely bevilágít a vak homályba; — de mikor tanítását megfontolták — szégyelték mezítelen voltát — mert a mit lelkük szomjúhozott — igazságot számukra nem hozott. — Majd más népek hitét fürkészve — csalatkozva vették észre, — hogy mindeniknek a maga hite szent — és mindegyik gyűlöli az idegent — mint hazugot, istentelent, — melyet követni bűnt jelent. — És szóltak: Értelmünk tovább nem kutat — látjuk már a helyes utat: — a mi minden nép bölcséinek jó s nemes — az követésre érdemes — s a mit a legjobbak mindig rosznak véltek — az a vétek! — Istennek pedig — kihez lelkünk felemelkedik — de kinek lényéből mit sem ismerünk — nevet adni mi nem merünk — mert más néven imádja minden nép — de nevezzék őt bármikép — mi a legszilárdabban — hiszünk abban — ki minden létnek kútfeje — a világ éltető ereje — örökkévaló, mindenható — kinek lénye fel nem fogható — ki teremtményeit szereti mind — s egykor magához gyűjt megint — ha elértük földi pájyánk végét — hogy lássuk örök fényességét!

A humanizmusnak e fenkölt lelkű poétáját hiába ócsárolták később a szűk látkörű epigonok és a XIV.

század «héber Dantéje» Da Ricti hiába rekesztette őt ki a maga paradicsomából, mert a kinek gondolkodása oly magasan szárnyalt az emberek türelmetlensége és gyűlölködése fölött, annak kell, hogy ott legyen fényes helye a nagy szellemek mennyei pantheonjában.

Budapest.

Gábor Ignác.

ÓH CZIÓN . . .

(Júda Halévi.)

Óh Czión! ha tiéd volna
 Világ minden balzsama,
 Fájdalmadra megenyhülést
 Gileád sem hozhatna.
 Mint a tenger végtelenség
 Olyan nagy a bánatod,
 Mert tenéked elszállott már
 Örömed és tavaszod.

Pogányok is úgy ismertek:
 Mint bűbajos országot,
 Boldog volt, ki nagy pompádban
 Czión! téged láthatott.
 Drágaságok foglalatja,
 A világon legszebb táj,
 Isten éden tündéerkertje,
 Csupa rózsa, csupa báj!

Náámon, ki kételkedve
 Szállt a Jordán habjába —
 S uj erő gyűlt csudamódra
 Teste minden tagjába:

Bár pogány volt, be nem tellett
Téged szent föld! áldani —
Gyermekiddel hogyan tudna
Czión! versenyt állani.

Többet ér a szinaranynál
Földed minden kis röge,
Kavicsod is olyan mint a
Hegyek drága ékköve.
Gyümölcsöd már féléretten
Édes, hamvas, harmatos . . .
Közte még a keserű is
Mint a méz oly zamatos.

Lombodtól és fűszáladtól
Meggyógyultak betegek,
Mézharmatot csöpögtettek
Erdők, mezők, ligetek.
Szirtodúnak viperája
Rejtekéből ki nem tört,
És a puszták orozlánja
Soha senkit meg nem ölt.

Maga Isten lakott benned,
Székhelyének avatott,
Dicsőségét a világnak
Széjjelvitte lágy dalod.
Csodabúvös hárfaszóval
Messze földről vándorok,
Háromszor egy évben jöttek
Hozzád szent zarándokok.

Forrásodra szomjuhoztak,
Csak utánad epedtek,

Napkeletnek sok fiai,
S tudást nálad kerestek.
Az igazság útján jártak
Bölcseid, tanítóid,
Elüljárték fáklyatűzzel
Népek előtt biróid.

Ifjaidnak lángszelleme
Próféta szárnyon szállott,
Ki benned élt, nálad hevült
Csillagokba belátott.
Hol vagy Czión? hol vagy Czión?
Hová repült szép álmunk!
Hová sülyyedt szent templomunk,
Frigyládánk és oltárunk!

Hová tűntek papjaid el,
Prófétáid hol vannak?
Fejedelmek sarjadéki
Hová, merre futottak?
Bűnöd miatt sujtott le rád
Vad, kegyetlen végzeted,
Leszállott a boldogságnak
Derűs napja tenéked.

Óh fordulj hát az Úr felé!
Mondjon imát ajakad!
Hogy új reményt küldjön néked,
Könyörüljön meg rajtad.
Arva szivem hogy ujjongna,
Világokért nem adnám:
Dicsőségedet óh Czión!
Ha még egyszer láthatnám.

TÖRÖKORSZÁGI EMLÉKEK.

— Rajzok, képek, uti jegyzetek. —

Lent, a Marmara partjain, hol az Aranyszarv büszke kanyarodással ékelődik be a szárazföldre s vékony minárek merészen merednek az égnek, ott, a hol oceáni nagy fáradalmaikat biztos kikötőben pihenik ki a sokkéményű hajóóriások — van egy csodálatos város. Egyik oldalt csupa fezes muzulmán futkos a sok *dzsámi* között. Álmatag tekintetű árús emberek *serbetet* kiáltanak, mások kipeczkelt juhokkal futnak lejtőn fölfelé. *Visnyét* árul amaz és biztosítja róla az egész világot, hogy sok *buz* van benne, az övé még a *buz*-nál is *souk*-abb. Kávéházak előtt alacsony székeken vízi pipát pöfékelnek az atyafiak, vagy kávét isznak. Szemükről, azokról az álmatag, tompa világú szemükről lerí a *szefk*. A ki megy, az szalad, a ki ül, az alszik. Tétlen hodzsák és szofták a Koran egy szurájáról vitatkozva alszanak el. Gyalog ritkán, inkább kocsin haladva, sűrű fekete arczfátylúk mögül szép női tekintetek villognak felénk. De ne bámuljunk rájuk, tüstént lefog egy rendőr s jaj akkor baksisos pénzerszényünknek. Mi nem bánhatjuk meg a rendőrségi kalandot, de a zsebünk igen. Az arczokról, a házakról, a szűk utcákról lerí a *stambuli* életfilozófia: «Allah nagy és Allah hatalmas. Az történik, a mit ő akar és semmi más. Minek akarjon akkor a hitvány ember?»

Odaát meg, *Perában*, *Galatában*, de más az élet!

Ott az új kikötőpart s ott van a sok rosszhírű görög, a sötét tekintetű örmény, az elegáns franczia, a vágott bajuszú angol, ott van Európa fényestől, szennyestől. Rá van írva minden palotára a nem mohamedán kultúra. Hivalkodás a «szeretettel», kultúra néven emlegetett svindli. Feltűnő ruházatú nők. Ott tombolhat Európa. A török hagyja a *kjafirt*, nem törődik véle. Kezelje csak maga a postáját is. Nem jó a *kjafirral* érintkezni. A szemét forgatja, barátságot színlel s azt a kis serbetet is elinná az igazhívő elől, ha ugyan tehetné.

Ebben az emberforgatagban mindenki soknyelvű. A gyerekek az út porában, illetőleg kövein, úgy beszélnek, a hogy akarod: görögül, törökül, francziául. A cégéztáblákon az írás rendszerint török, örmény, franczia és héber. A keveréknyelveknek ilyen érdekes példáit még az oczeánjáró hajók matrózai közt sem találhatjuk.

S mégis, a rohanó élet ez árjait, ha halavány fény nyel is, de állandóan megvilágítja az ezüstös félhold. Szerény fénye, hogy világában jártam, erősebbnek tűnt fel nekem Nyugat villanylámpáinál. Talán azért van ez, mert a félhold éjszakába világít bele, elvesztett népjogok éjszakájába, ama földekre, a hol az irgalomnak szent nevében kikorbácsolják az ott születetteket. Pétervár és Madrid! Véres ragyogástok mily megszágyenülten búvik el ez ezüstsugarak elől! El, el a kulturával, ha ilyen a kultúra. Vízi pipát ide és serbetet, merüljünk el mi is a szefkbe, legyünk *beleg ember*-ek, ha ez áron visszaadhatjuk a szegény, boldogtalan hazátlanoknak elvesztett emberi jogait. . .

A nyáron, nyelvtudományi czélokból, lent jártam Stambulban és Anatóliában. Bejártam közben, ama kis tanyákat, hol nagy bolyongások könyeit szárították le a sok felől ideüldözött zsidó menekülők. Bejártam tekergős utcáikat, hol izzadságban kell fürödniök azért a falat kenyérért. Azután meg tettem egy pár tanulságos kirándulást — együttömben is, sárgult lapú könyvek között, mindig főfigyelemmel lévén itt is beszédüknek sajátságaira. Törökországi emlékeim, jegyzeteim egy részét szívesen mesélgetem el a mi társaságunk kebelében. Az én szeretve tisztelt Mesteremnek az irásban, Bánóczy Józsefnek biztatására imhol e kis irás: való és könyves barangolások eredménye. Ha utaimon kísérni akarnak, tisztelt hallgatóim, ám jöjjenek. A hangulatoknak kevés skáláját találjuk majd, utunk nem lesz «érdekes». Köny, sóhaj, küzdelem, faji és nyelvi elváltozás tövisei nőttek be utainkat. De nem kell csüggednünk. Túl a hegyeken, a hol az isteni irgalom nevében termelik a töviseket, több vért eresztenek a szenvedők testéből. Itt van legalább nyugtot adó éj, kozák nélkül. A becsületes, megszokott életszenvedés utai ezek. Rajta járnunk mindnyájunknak kötelességünk. Gyerünk.

★

Hunyjuk le egy perczre szemeinket. Röpüljük át a Balkánt, vagy ha tetszik, a Feketetengert, a *Kara dag*-ot Küsztendzsétől Konstantinápolyig. Szálljunk meg Konstantinápolynak európai részében, első nap megárt a stambuli zajos világ. És e szemlehunyásba iktassuk be az út fáradalmain kívül ezeknek szálloda-

beli kipihenését is. Képzeljük be magunkat tüstént in medias res . . .

Pénzváltó utczai bankok, visnyét áruló kiabálók, késesek, boltosok, meg Allah tudná hányféle mozgó kiskereskedők között visz az utunk, lejtőn lefelé. A hogy a rövid utca végére érünk, valami szabad szellő üti meg arcunkat. Előttünk egy híd, jobbra egy igazi árboczerdő, balra hajóóriások jól megépített új part-hoz kikötve. Itt vagyunk, az Aranyszarv partján. A híd, a döcögő, gerendás *pont neuf* régi hídnak is beválna (1877-ben épült újra). Lefizetjük a magunk 10 paráját, jegyet nem kapunk, mert az igazán fölösleges. Szegény *hamálok* így ingyen átjuthatnak. Ez az igazi demokrácia.

Induljunk el a hídi kikötőről a *Boszporusra*. Hogy megindul hajónk, egyelőre az Aranyszarvon, jobbról egy tompa anya-kupola között vékony minárek emelkednek. Amoda feljebb megint egy ilyen dzsámi. Amaz a híres *Aja Sophia*, emez az új templom, a *Jeni Valide Dzsámi*. De sietős az utunk, Orta-Köj-be megyünk, hagyjuk most ezt a partot, a mely a Szeráj-végben végződik, ott, a hol régi falak között — régi feleségeket őriz a szultán ő Felsége. Az európai parton rögtön szemünkbe ötlük a galatai torony — tán most is tűzjelző zászló lobog rajta? — a top-hanei templomok, majd pedig fehérben csillog a *Dolma Bagtse Seráj*, nagy folyosóival, falaival. Ilyen még egy következik azonnal. Ott áll meg először a boszporusi hajó. A *Tcsiragan Seráj* ez, vagy 700 méternyi palotasor fehér márványból. Mögötte falaktól, fáktól elrejtve a kíváncsi szemek előtt a *Jildiz kiosk* palotái

emelkednek. Óriási csendjökbe zaj csak ritkán férközik be. Olyankor azután rettenetes durranás ez a zaj, halálhozó, vért kívánó, romboló. Olyankor Nyugat jött el látogatóba Keletre. Mennyi könybe kerülnek ezek a dinamitos vizittek!

De kössünk ki, itt vagyunk a konstantinápolyi spanyol eredetű zsidók egyik főhelyén, *Orta-köjben*. Alig hagyjuk el a kikötőt, az omnibus-állomáshoz is közel, egy nagy oszlopos, tornáczos faház előtt vagyunk. Nagy úr lakik e házban. Gazdáját a szultán személyesen szokta fogadni, mert gazdája a *Chacham Baši*, «sa eminence le grand rabbin de la Turquie», minden török zsidók egyházi fejedelme. Tágas előcsarnokon keresztül az első emeleti váróterembe jutunk. Fényképek, a chacham egyenruhában stb. Egy fiatal fezes férfiú, a nagy úr unokája vezetett be a fogadóterembe.

Sohasem fogom elfelejteni azt a jelenetet. Fal melletti törökös pamlagon, keresztbe vetett lábakkal ott ült az agg, 73 éves főpap, ölében hírlapok, levelek, mellette könyvek. Leültetett maga mellé. Szeméből a mi főpapjaink mély tudása, nagy szeretete sugárzott rám. Mennyi büszkeség, mennyi méltóság s mennyi megalázkodás, mennyi szeretet. Törökösen — keze ajkát és homlokát érinté — megköszönte, midőn azt kívántam neki, hogy még soká lehessen egyházi fejedelme híveinek. Helyzetünket jól ismerte. Üdvözetet küldött általam Kajserlingnek. Hazajöttem. A nagy üdvözetet, melyet spanyol zsidók feje küldött, spanyol zsidók historikusának, már át nem adhattam. A mult nagy buvára már akkor beállott maga is a

mult elhervadhatatlan, örökösen csillámló emlékei közé . . .

★

Hát igen, a zsidók sorsa más itt, mint a szeretettől sugárzó Európában. S ha mégis akadnak Allah hívei közt zsidó-pusztítók a jelenben, akkor ez a rabló hatalmasoknak csapása a védtelen gyöngéken. A mohamedán, ha nem is szereti a zsidót,* közelebb érzi magához, mint a keresztényt. A törökországi zsidók pedig szép számmal foglalnak helyet mostani hazájukban. Statisztikájukat pontosan bajos megállapítani. Hiszen a török birodalom tagjai nincsenek afféle valószínűs, vagy csak látszólagos megbízhatósággal össze-számlálva, mint a többi európai birodalmaké. Van egy általában megbízható könyv a török birodalom népfajairól. Szerzője: Vitol *Cuinet*. Címe: «La Turquie d'Asie, géographie, administrative, statistique, descriptiv et raisonnée de chaque province (5 volumes, Paris, Ernest Leroux, 1892). 65,000 zsidó lakik Konstantinápolyban. Tekintve, hogy az egész európai Törökországban körülbelül 200,000 zsidó él, ez igen tekintélyes rész. Csak a sokat emlegetett *Szaloniki* tesz túl rajta, a hol 75,000 híve van a zsidó vallásnak. Az ázsiai Törökországban 73,000 zsidó él, a legtöbben Smyrnában (25,000), tehát kevesebb, mint az egy Szalonikiben. Ha néhány ezerrel tévedtem, kérem, ne rójjanak meg érte. *Jemen*-ben pl. szerzőnk se tudja, még körülbelül se, a lakosság számát.

* L. a Koran 18. surájában: «Gonosz a szó, mely ajkaikat elhagyja. Beszédük csupa hazugság» stb. l. ez egész surát.

E szép szám szép történeti multra utal bennünket. A konstantinápolyi zsidók — már a spanyol invázió előtt — nyugodt, rendes életet mutató községekben éltek már igen régen. Nagy Konstantin már Bizánczban sok zsidó templom felett rendelkezett s rendeleteket bocsátott ki, a melyek a zsidóság külön érdekeiről szóltak. Az *Aurea (Orea)* kapunak *Jahudi-Kapusi* török elnevezése igen régi zsidó életre vall Konstantinápolyban. 1176-ban Tudelei Benjamin így ír a konstantinápolyi zsidóságról:

«Kétezer rabbanita zsidót találtam és ötszáz karaitát. Az előbbiek rabbijai között igen kiválókat találtam. Többek közt megjegyeztem magamnak a következők neveit: R. Ábrahám, R. Onadia, R. Aaron Kospo, R. Jossef, Sorgheno és R. Jakim, kinek az «El Parnass» a mellékneve. Sok igen gazdag zsidót találtam, kik legnagyobbrészt kereskedők és iparosok valának. Igen szép selyemruhában jártak».

«A császár orvosa egyik hitsorsosunk: R. Salamon, az egyiptomi, a ki igen befolyásos ember. Ő az egyetlen izraelita, a kinek meg van engedve, hogy lóra üljön s rajta járjon E nagy kegynek a többi zsidó nem részese. A keresztények egyébként gyűlölik a zsidókat és nyílt utcán megverik őket. Testvéreink mégis eltűrrik e szenvedéseket; egyébként igen szeretetreméltók és roppant félnek a császártól».*

* *Forrásom* egy kitünő munka, egy ember életmunkája, melyet David Fresko-tól kaptam, az «El Tempio» című spanyol-zsidó lap szerkesztőjétől Konstantinápolyban. Szerzője: M. Franco. Címe: *Essaie sur l'histoire des Israelites de l'empire ottoman depuis les origines jusqu' a nos jour.*

Már 1225-ben a nagynevű Juda-Al-Harizi járt Konstantinápolyban.

A bizánczi korszak zsidóságának életére jellemző adatokat talál a kutató a törökországi spanyol zsidók nyelvében. Mert úgy van az, hogy eső leveri a sírkő panaszos feliratát, szél szertehordja a szoborműnek időtől megingatott darabjait s a mulandóság minden állandónak hittet szétmorzsol e földi téreken, csak éppen annak árt legkevésbé, a mi az örök elmulás, az örökös változás s az emberi kultúra emlékei bizony nem a vésett márványon vannak legbiztosabb helyen, hanem ott, a hol egy perczre sincs megállapodásuk — az ajkról-ajkra szálló, mindig változó emberi beszédben. Íme a török zsidóság bizánczi korszakbeli élete meg van rajzolva a spanyol zsidók anyanyelvén. A *jó*-ra azt mondja a spanyol zsidó *kallo*, a hogy a görög: *καλω*; a kis madár *pule* (görögül: *πουλα*); arany: *hurszi* (görögül: *χρυσός, χουρσή*). Ki ne venné észre, hogy a törökföldi spanyol zsidók *polüchron, zaffira* szavai azonosak a görög *πολυχρον, Λαφίρα* alakokkal. És azután a francziát *gallico*-nak nevezi a görög *Γαλλικό* után. A nagyapa neve a konstantinápolyi zsidók nyelvében: *papu* (gör. *παπου*), az anya neve *mana* (gör. *μανα*), a pap: *papas* (gör. *παπας*), a rózsa: *triandafil* (gör.: *τριανδαφιλ*) stb.*

Még az askenázi nyelvből is vannak elemek a konstantinápolyi spanyol zsidók nyelvében. Két érdekes

* Megjegyzem, hogy ezek jórésze ujjgörög eredetű is lehet s a régi görög elemeket az ujjgörögnek állandó hallása mindenestire mindég megerősítette.

példát találtam erre Franconál: Az *asszonyom!* megszólítás náluk: *bulica*, nyilván a német-zsidó zsargonból, v. ö. Baal-ha-bajisz. S a rabbi feleségének *robica* a neve. Ki nem látja ebben a mi német zsidó zsargon *Rebecn*-ünket?

Itt, a nyelvi formák tanuságtételénél érdemes megemlékeznünk a törökországi zsidók neveiről. E nevek, ha nem is mindig lehetnek történeti vezérlők, úgy általában érdekes világot vetnek a törökországi zsidók különféle eredetére. Konstantinápoly különösen a nyelvek s a nevek városa. Még *Madzsar* nevű zsidó is van Törökországban. Persze hogy van sok török név is már. Ilyenek: *Sultana*, *Dzsamile*, *Bilbil* (csalogány), *Sabah* (reggel). Görög eredetű nevek: *Caridi*, *Gabio*, *Galimidi*, *Galipapa*, *Papu* stb. Arab eredetűek is vannak: *Al-Fazza*, *Al-Tabib* (az orvos), *Al-Culumbre*, *Al-Halel*, *Abu-Isak*, *Abu-Daram*, *Siel* (úr), *Annabi* stb. S milyen szép olasz nevek: *Ancona*, *Capuano*, *Cariglio*, *Pesero*, *Pisa*, *Romano*, *Tarento*, *Arditti*, *Latini*, *Allatini*, *Crespin*, *Marcelli*, *Dal Medico* stb. (Gyakran ama város után, a melyből török földre szakadtak). A portugál nevek mellett: *Cardozo*, *Lisbone*, *Torros*; *Lumbroso* (portugál helység) azok a szép régi spanyol nevek ékeskednek a konstantinápolyi zsidók névjegyein. Helynevekből: *Navaro*, *Cordova*, *Cordovéro*, *Carmona*, *Sevilla*, *Poledo*, *Paragano*, *Al-Granade* stb. Egyéb szavakból: *Calderon*, *Caraco*, *Corovel*, *Esmeralda*, *Franco*, *Fresco*, *Fernandez*, *Perez*, *Rodriguez*, *Santo*, *Vidal*, *Palomba* stb.

Ha már a múlt emlékeinél vagyunk, üssük fel itt ott azt a még iratlan könyvet, mely a törökországi

zsidók kulturális és irodalmi törekvéseit rendszeresen magában foglalja. A török birodalom zsidó irodalmi nagyságai közül a legelsőek egyike korra és érdekességre az V. század végén élt költő, kinek *Sára* volt közönségesen a neve. Mily megható szavakkal siratá ez a sajátságos alakja a törökországi zsidók életének a dzu-hurudhi zsidó mézárhlást (az V. század végén). Ritmikus paralleláiból előbúg az a régi panasz a tenger szenvedésekről, kiszól már a bánatnak, a szenvedésnek szomorúan tökéletesre fejlődött frazeológiája (v. ö. Franco 13. l.):

«Óh hadd áldozzam életemet népemért, mely Dzu-Hurud-nál leigáztatott és a mely e pillanatban — óh jaj nekünk! — szelek játéka már.»

«Koreizai emberek, kiket Al-Khazradzsi fegyverek és lándzsák hajtottak el.»

«Rettentő veszteséget szenvedtünk; mindazoknak szájában, kik ezt átélték, a víznek tiszta íze is keserűvé válik.»

Mély költői erőtől duzzad Ar-Râbi ben Abi-l-Hu-keik. E hetedik századbéli költőtől hosszú költői mű maradt ránk (l. Francónak bibliografiáját, századonként rendezve), a melyből a következőket van módunkban idézni:

«Minden betegségre van orvosság a földön, csak az önhittnek betegsége gyógyíthatatlan.»

«Az ember a szerencse kegyeit hajhássza; de Isten lesújtja azt, ki az Ő akarata ellen törekszik.»

«Ki lehet annyira előre látó, hogy szerencsétlenség sohase sújthassa és sóhajok sohase marczangolhassák hajlékában?»

«Az idő lányai* megsemmisítik, összetörnek, mint a hogy összetörnek egy cserépedényt.»

«De megnyugtató az a bizonyosság, hogy minden néprontó boldogtalanság után felragyog mihamar a boldogságnak napja.»

Szálljunk el a századok felett. Hogy feltűnik előttem a nemeslelkű Tselebi-Behor Carmona tisztos alakja, eszembe juttok zsidó bankárok, zsidó pénzemberek. Óh hogy nem akadt még költő, ki megénekelte volna gyakori sajátos sorsotok. Az idealizmus fájának szülötteiül használni akartok a materializmus formáiban. Zsenitek rendben hozza a megbomlott kasszákat, de ezek a nehéz kasszák azután eltemetnek benneteket.

A janicsárok végnapjaiból maradt reánk is egy szomorú történet. Hullott ottan is a mi vérünk vére, egy kassza ott is eltemetett egy zsidó bankárt...

II. Mahmud alatt nagy szerepet játszott, híres bankár volt *Cselebi-Behor Carmona*, a híres spanyol eredetű Carmonáknak egy nagy tehetségű sarja. Udvari bankár volt, természetes hát, hogy megvolt neki is *örmény árnyéka*, egy örmény bankár személyében, a ki — Casas Aretun volt a neve — életére tört. 1826-ban, a janicsárok elpusztulása után Carmona az eltűnt katonai rend élő emlékeként maradt itt, hiszen nagyon jó, szinte testvéri viszonyban élt e nagy katonákkal. Élete hajszálon függött, ezt is elvágta Casas Aretun. Így szólt ez egyszer a szultánnak (I. Francónál):

* Az idő leányai: az évek!

— Padisa, nagy és hatalmas, tudod-e, hogy valaki-
vel te hatalmadat megosztod ?

— Gaz rágalom, a mit te mondasz, Casas Aretun.

— Padisa, szidjál és ostorod szántsa arczomat, nem
bánom. Szolgád vagyok és szeretlek. A jahudik baši-
járól beszélek.

— Halál reá, — mondá a gyöngé erélyű uralkodó.

Carmona akkoriban Kurucesmében lakott, a Bosz-
porusban. A tengerparton volt konakja. Egy pénteken
este, éppen abban a pillanatban, mikor az ájtatos
család a gyertyafényes szombati asztalhoz ült, bárkát
pillantottak meg a Carmona ablakain keresztül. Tizen-
két fölfegyverzett katona ült a bárkában. A dolog
Carmonat nem lepte meg. Zsidó bankárokhoz akkor
is gyakran jött éjnek idején pénzbeli rendelet. Két
néger lépett be a konakba, Cselebi Behor Carmonát
akarták látni... Azután következett a selyem sál.
Jajgatás, sírás tölté be Kurucesmét, midőn másnap
földön kiterítve találták Izrael fiai hatalmas protek-
torukat. Ott volt temetésén az egész városka. Öcscsét,
Hezkiát száműzték.

Majdnem száz év telt el azóta. De Tiso-Beov nap-
ján még ma is megemlékeznek Törökhon spanyol
zsidai a nagy Carmonáról és a szomorú ünnepen
méla akkordokban szólal meg dicső emlékezete:

Ajuntemos mis hermanos
A cantar esta endecha
Porque mos corto las manos
El Dio en esta echa.

Egyesüljünk testvérek
Hogy énekeljük ezt a sirámot,
Mert a mi helyzetünkben
Isten elvágta kezünket.

Cselebi Behor Carmona
Afamado por el mundo
De los Judios corona.

Oh Cselebi Behor Carmona
Ki oly híres vagy az egész világon
Oh, zsidóknak koronája.

A törökországi zsidók közt a keveset emlegetettek sorában alig van olyan érdemes, mint *Hadzsi Izsák Efendi* (1774—1834). Életét Mirat-Muendéz írta meg törökül 1894-ben. Janina közelében született. Már korán tanára lett a mathesisnek egyik igen előkelő konstantinápolyi iskolában. Része volt az anatóliai erődítmények megszerkesztésében s hét évvel később a Divan főtolmácsa lett.

Izsák Efendinek bámulatos nyelvtudása volt. Tökéletesen tudott arabul, perzsául, görögül, latinul és francziául. Tizenegy könyve jelent meg s ezeknek tárgyai közt van mathesis, algebra, fizika, chemia és stratégia.

Izsák Efendinek elévülhetetlen érdemei vannak a török technikai terminusok történetében. Hosszú ideig művei codexei voltak a technologiai terminológiának. 1834-ben halt meg Suezben, midőn visszatérőben volt Medinából, a hol a *hadzsi* czímet nyerte. Volt hitsorsosait tovább is szerette s ezt a kitért zsidót mindhalálig szerették régi hittestvérei...

*

Szomorúságában is érdekes a törökországi zsidók életéből a rhodosi (prinkipoi) vérvád ügye. Görög kereskedők szították s nem mohammedánok, 1840-ben. Egy szmirnai zsidó kereskedő, valami Elia Calomiti Rhodosba küldötte üzleti célokból egyik emberét. A rhodosi görögök saját érdekeik sérelmét látván e küldetésben, elhatározták, hogy küldöttét, hitsorsosai-val együtt elvesztik. A mi ezután következik, az a rettenetes vérvádi sablon, keresztény gyermekestől, a

főbbek elfogatásával, a borzalmas kínzásokkal. Tizenöt napig tartott a tortura. Ekkor nyolczas deputáció ment Konstantinápolyba. Közben az elveszettnek hitt görög gyermeket megtalálták Syra szigetén. Jusszuf pasának, a vérvád pártoló rhodosi kormányzónak állásába került e bonyodalom. Alig egy évvel rá jelent meg az 1256. (1840) Ramazán 12. rendelet, mely a legvilágosabban eltiltja Mohammed híveit az ostoba vád ezután való emlegetésétől. Érdeemes e rendeletből néhány passzust olvasnunk: *

«... Elavult előítélet él a zsidók ellen. A tudatlanok azt hiszik, hogy a zsidók emberáldozatokat áldoznak, hogy vérüket felhasználják bizonyos kenyér sütésénél. E mende-monda áldozatai, damaskusi és rhodosi zsidók, birodalmunk hű alattvalói a máshitűektől üldöztettek. Eme, a zsidók ellen felállított vád, valamint amaz erőszakoskodásoknak híre, melyet miatta már el kellett szenvedniök, elhatott immár császári trónunkhoz is.»

«Azonban csak nemrégiben történt, hogy néhány rhodosi zsidót Konstantinápolyba törvénybe idéztek és ama vádakhoz illelőleg, melyeknek tárgyai voltak, ártatlanoknak találtattak.»

«Különben is a zsidóknak összes vallásos könyveit átvizsgáltattuk hozzáértő és a héber nyelvet teljesen ismerő férfiakkal. E vizsgálatnak az lett biztos eredménye, hogy a zsidók nem csak hogy emberi vért

* Megjelent spanyol-zsidó nyelven a Journal Israelite 1216. számában. Francziául l. Francónál 159. l.

sohasem használnak áldozásaiknál, de még állatit sem. Ebből pedig nyilvánvaló, hogy a zsidók ellen történt erőszakoskodások rágalmakból indultak ki.»

«Rendeljük pedigen a jövődre vonatkozólag, hogy birodalmunk minden pontján zsidó alattvalóink ezentúl a Magas Porta többi alattvalóival egyenlő elbánásban részesüljenek.»

... Ha a művelt, a finom lelkületű Nyugat a romlott, beteg Keletnek 70 év előtti álláspontján volna — *ma!*

★

Sok mondani valóm volt a törökországi, különösen konstantinápolyi zsidó iskolákról. Összegyűjtött adataimat már meg is irtam, midőn kezembe akadt az a mély járatú felolvasás, melyben nagy hazánkfia, Stein Lajos berni egyetemi tanár mondá el konstantinápolyi emlékeit az Imit színe előtt. Az ő mélyen látó megfigyelései után csak amaz adataimra szorítokozom, a melyek az idők folyamán elavított régieknek felelnek meg.

Az Alliance-nak (1904 májusi jelentése szerint) 61 iskolája van a török birodalom területén. Ebből 28 van az európai és 33 az ázsiai török területeken. Ugyancsak az Alliance alapította 1898-ban Konstantinápolyban a rabbi-seminariumot (Előbb Adrianopolisban volt). A seminaryum nevelése mély járatú és modern. «Ama fiatal embereknek — mondja az említett jelentés — a kik ott végeznek, a hébernek, a talmudnak s általában a teológiának alapos ismerek-

tén kívül annyi az általános műveltségük, hogy méltán képviselhetik a keleti zsidóságot.» Az iskola két tanfolyamból áll: előkészítőből s felső tanfolyamból. Jellemző, hogy hallgatóságának legnagyobb része rab-bik gyermekeiből telik ki s végzett növendékei már tekintélyes állásokhoz jutottak a török birodalomban. (Az egyik a chachám basinak titkára, a másik brussai főrabbi stb.)

Nagyon figyelemre méltó az Alliance-nak az a tö-rekvése, hogy a fiataloknak gyakorlati irányú fejlesztésére is súlyt helyez. Harminczhat helységben alapít-tott immár ipari iskolát. Különben huszonkét női ipar-iskolájáról is tudunk. Főtárgyuk: a varrás. A kon-stantinápolyi műhelyekben különösen a harisnya, a nyakkendő, s az ingkészítés járja. Ott voltam párszor műhelyeikben. Szorgalmas kezeckéik ügyes mozdu-lataiban láttam a nő küzdelmét, melylyel biztosítani akarja, minden eshetőségre számítva, saját tisztes-séges jövőjét. A törökországi zsidó leányiskolák egy-általán igen látogatottak, sokkal sűrűbb népességűek, mint a fiúiskolák. Az 1890-ben alapított leányiskolá-nak 1903-ban 528 növendéke volt; a már 1875-ben alapított fiúiskolának csak 210. Vagy: az 1879-ben alapított kuzkundzsuki fiúiskolának 1903-ban 178 növendéke volt, a lányiskolának, melyet, igaz, előbb alapítottak, 240 stb. E beszélő számok Keleten neve-lendő zsidó generációk jó jövőjének biztosítékai.

★

... Ott ültünk a galatai partnak egy hajós kaféneion-ja előtt. Apró csónakok, fűrgé boszporusi gőzösök szel-

ték az Aranyszarv sötétkék vizét. Lármás hámálok óriási hajórakományokat vittek vállaikon. Távolságra, odaát a tulsó parton tarka gomolyagban rajzoltak arabok, törökök. Minden zászló díszben. Gyönyörű pöntek volt igazán. Az ázsiai partok vakító fehér falai be- ragyogtak egész a Marmaráig s a tenger közepén, úgy állt ott a magános, fehér Leander-torony, mint egy messze multat sirató szép szomorú leány. A keleti napnak szinte vakító sugarai elöntötték az új híd gomolygó utasait. Meleg nyári napoknak az a vára- kozással teljes imádságos nyugalma ömlött el rajtunk, a mikor egyszerre csak egy rettenetes robbanás resz- kettette meg mögöttünk a levegőt. A márvány aszta- lokról lehullottak a poharak. Partra igyekeztek a csol- nakok, hajók, az emberek ide-oda futkostak, ijedt ar- czukon gyöngyözött az izzadság s öreg árus emberek remegő ajkakkal rebegték alig hallhatóan:

— La Allah il Allah . . .

Mi történt? Csitt! Nem szabad hangosan beszélni. Titkos rendőrök lesnek ránk a szomszédságban. A Jil- dizben baj történt. Vér folyik. Allah legyen irgalmas minden igazhívő muzulmánna.

És este, mikor a chavre-sokak-i vendéglőben vacso- ráztunk, megtudtuk a szelamlík történetét. Ne várják ezúttal tőlem, hogy szemtanuktól való értesüléseim alapján elmeséljem, mennyi lehetetlenséget összeirtak az európai lapok, kivétel nélkül. Amaz asztalnál ül- tek orosz, oláh és olasz zsidók. Ajkukon a harag, a méltatlankodás remegett. Togo éppen akkor tizedelte az oroszokat s míg lelkünk, a háború fordulatait ol- vasva, megelégedéssel telt el s orosz asztaltársaink

váltig Kisenyevért való büntetést láttak a nagy orosz vereségekben, nem volt ajk, mely ne a gyűlölet hangján szólott volna a Nyugatról importált bomba ellen . . .

Hiszen való igaz az a szociologiai figyelmeztetés, hogy a társadalmi fejlődéseket, ha azt akarjuk, hogy szempontjaink történetiek legyenek, ne nézzük a felekezeti érzelmek szemüvegén keresztül. Szubjektív irányítású ítéletek lehetnek becsületesek, lehetnek kedvesek, de az idő árja elmosza azokat, miképp magát az egyént is. De ha azt látjuk, hogy a hazaszeretet édes érzelmétől, általános emberi jogoktól fosztódnak meg kiválasztott emberi csoportok, ha azt látjuk, hogy a kultúra czégére alatt, ajkukon a szeretettel, meghazudtolják a szeretet legelemibb követeléseit és származásuk miatt ezreknek kell bujdosniok messze földekre, akkor nem csoda, ha lelkünk, midőn Kelet távolságából szemlélte Nyugat eredményeit, keserűséggel telt meg. Odalent, a fezes muzulmánok között nyugodt, szorgalmas, munkás életet élhetnek zsidó testvéreink. Nem kellettek Spanyolországnak, nem kellettek Oroszországnak és Romániának s Keleten tisztos munkájuk elismerésre, becsülésre talált. Csak irjanak a politika lelketlen kalandorai hasábokat Kelet szemétjéről, nevezzék el betegnek, irtózzanak még említésétől is. Abban a szemétben több van az általános emberi jogokból, mint Nyugat parkirozott szoborkertjeiben. Az a beteg ember még nem haldoklik. Erőre kapására utal a történelmi fejlődés. A mohammedán világnézet zsidószerető hívei szaporodnak s midőn Törökhon napfényes utain jártam, úgy

véltem, a forró ázsiai sugarak minden falevélre, minden házfalra a jövő jeligéjéül azt a hatalmas mondást irták oda: *Ex oriente lux!*

Budapest.

Dr. Rubinyi Mózes.

ÉRDEKES TALÁLKOZÁSOK.

Tizennegyedik évemben jártam, midőn először láttam talmudot. Addig csak boldogúlt édes anyám elbeszéléséből ismertem, ki gyermekkorában nagyon is sokat látta nagyapám házában, sőt még a talmudtanulás sajtószerű melódiáját is elsajátította. Sok csodálatos dolgot mesélt nekem édes anyám a talmudról, de arra a kérdésemre, hogy mi tulajdonképpen a talmud, rendesen azt felelte: Bizony én nem tudom azt neked jól elmondani, csak annyit mondhatok, amit mindig hallottam, hogy *a talmudban minden benn van.*

Mikor aztán első talmudtanítóm, az akkori csabai ex-rabbihelyettes, ki később, meglelt korában bámulatra méltó elhatározással és kitartással a világi tudományokra adta magát és jelenleg mint dr. Grünhut Lázár, a jeruzsálemi Rotschild-árvaház igazgatója, ismeretes a magyar zsidó közönség előtt, — bevezetett a talmudtudományba és beavatott a híres ünnepnapon lett tojás vitájába, nagy csalódást éreztem és sokszor elmosolyogtam édes anyám jámbor túlzásán, hogy a talmudban minden meg van.

Pedig édes anyámnak mégis igaza volt. Azóta, hogy mindjobban behatolok a talmud végtelen erdejébe,

egyre inkább rájövök, hogy e hatalmas munkában, mely a maga nemében páratlan a világirodalomban, nagyon sok dolog van, amire az ember alig gondolna. Shakspeare, Göthe, Jókai, Arany János egy-egy mondasára; népmesék, mondák régibb és újabb költők eszméire bukkan a jámbor olvasó a talmudban, illetve a talmudi irodalomban, beleértve a midrást is ott, a hol nem is sejtené az ember. *Ilyen érdekes találkozásokra* óhajtok az alábbiakban rámutatni. Nehogy azonban azt higgye valaki, hogy ezt holmi csűrés-csavarással lehet kimutatni, lehetőleg szóról-szóra, illetve hű fordításban állítom egymás mellé a párhuzamos helyeket, hogy mindenki maga ítélhesse meg az eszmék hasonlóságát. Szándékosan kerülöm az egyiptomi, görög és római mithológiai elbeszéléseket, melyek a talmudi irodalomba is beférköztek pl. a Phoenix, Ariadne fonala stb., vagy az új testamentum és talmud párhuzamos helyeit, melyek tudvalevőleg egy talajon nőttek, hanem csakis az olyan találkozásokra akarok rámutatni, a hol ki van zárva, hogy egyik író a másiktól merített volna.

*

Történt egykor Czidón városában, (így olvassuk B. Peszikta 147. a. l.) hogy egy ember megnősült és tiz évig élt feleségével a nélkül, hogy gyermekük született volna. Elmentek *R. Simon b. Jochájhoz*, ki előtt a férj kijelentette, hogy e miatt el akar válni nejétől; hogy azonban jóindulatának kifejezést adjon így szólt az asszonyhoz: «ami drága kincs csak van házamban, vedd és vidd magaddal atyád házába!» *R. Simon* azt ajánlotta nekik, hogy úgy mint egybe-

kelésükkor, elválásukkor is lakomát csapjanak. Így is tettek és az asszony a lakomán kelleténél több bort adott urának, úgy, hogy az elaludt. Ekkor az asszony intett cselédeknek és férjét atyja házába vitette. Mikor a férj fölébredt, csodálkozva kérdi: «hol vagytok?» Mire az asszony így szólt: «Nem azt mondtad-e nekem: a mi drága kincs csak van házambam vedd és vidd magaddal atyád házába? Nem volt ottan nekem drágább kincsem nálad! «R. Simon értesülvén e dolgról, imádkozott e házaspárért és Isten megadta nekik a kívánt gyermekáldást.

A nagy közönség ez elbeszélés pointjét bizonyára ismeri a — *weinsbergi nők mondájából*, mely szerint III. Kondrád német császár 1140-ben Weinsberg várát megadásra kényszerítvén, csak az asszonyoknak ígért kegyelmet és szabad elvonulást azzal, a mit maguk képesek elvinni. A derék weinsbergi asszonyok aztán — férjeiket czipelték ki a várból.

A két elbeszélés annyira különböző, hogy egyiknek a másiktól való függetlenségét fölösleges bizonyítani, csak a csattanós vég, az elmés kibontakozás, a hitvesi hűség és a szerető nő leleményességének megnyilatkozása egyforma.

★

A talmudi legenda szerint (Szánh. 38. b. és a párhuzamos helyeken) midőn Isten Ádámot megteremtette, megmutatta neki az összes nemzedékeket bölcseivel, írástudóival, vezetőivel együtt. Meglátta Ádám, hogyan vonúlnak ki Izrael fiai Egyiptomból, hogyan mennek át száraz lábbal a Vörös tengeren, hogyan

kapják a tórát a Szinaj hegyén. Örvend R. Akhiba jámborságának, bánkodik szomorú halála felett stb.

Ime *Madách: Ember Tragédiájának* eszméje a talmudban! Természetes, hogy e tény nem jogosít bennünket Madách eszméjének eredetiségében kételkedni; annál érdekesebb, hogy azt a különös gondolatot, hogy Isten az első embernek megmutatja az emberiség jövőjét, csak Madáchnál találjuk és ő előtte, ha nem is oly részletesen és művészileg kidolgozva, de több mint másfél ezer év előtt a talmudi irodalomban. (E tárgyról érdekesen és behatóan ír dr. *Bernstein* Béla I. M. I. T. Évkönyv 1896.)

★

Hasonlót találunk a midrásban (B. Tanch. 43 a.), hol a szentírás egy versének magyarázatához az a megjegyzés fűződik: «*a gonoszoknak nincs árnyékuk.*» Ki ne ismerné *Chamisso: Peter Schlemiel* elbeszélést, melyben szegény Péternek legfőbb baja, hogy nincsen árnyéka!

★

Nagy Sándor világhódító útjában a szent földre érkezvén a talmudi legenda szerint (Támid 32 a) azt kérdezte Izrael bölcseitől: «Mit tegyen az ember, hogy éljen? Azok azt mondták: ölje meg magát.» (Értve alatta, hogy ölje meg gonosz vágyait.) További kérdésére pedig: «Mit tegyen az ember, hogy meghaljon, azt mondták: tartsa életben magát.» (Azaz éljen csak az életnek) — *Shakspeare: Szeget szeggel* cz. művében (III. 1.) Claudio így szól:

«élni óhajtván, úgy találom, halált keresek és halált keresvén, életet találok.»

Bár Shakspeare nem szorúl védelemre, még sem érdektelen fölemlíteni, hogy Shakspeare sohsem látott zsidót, — Angolországban akkor tilos volt zsidónak lakni — még nagyobb a valószínűség, hogy a talmudot sem látta; annál érdekesebb a gondolkozás e hasonlósága. Nem kevésbé érdekes e szempontból a talmud egy más helye (Erub. 13 b.), a hol *Hilél* és *Sámáj* iskolája harmadfél évig vitatkozik azon, «mi jobb az embernek: születni vagy nem születni? «Lenni vagy nem lenni?» ez a kérdés, mely Shakspeare *Hamlet*-jét a kétségbeesésig foglalkoztatja. A kérdést Hamlet ép oly kevésbé vitte közelebb a megoldáshoz, mint Hilél és Sámáj harmadféléves vitája.

Mindenki ismeri Solon intelmét, mit a földi javakban bővelkedő Krözushoz intézett, hogy halála előtt senki sem boldog. Ezt a gondolatot szintén megtaláljuk a talmudban. R. *Gamliél*, R. *Jehúda* pátriárka fia azt mondta: «ne higgy magadban haláloed napjáig!» (Ábot II. 4.) Aki azt hiszi, hogy a II. században élő talmudi bölcshöz eljuthatott Solon mondása, azt arra kell figyelmeztetnünk, hogy a talmudban a szellemi tulajdon jog szentsége annyira átment a köztudatba, hogy szinte lehetetlen, miszerint talmudi bölcs más mondását saját nevében mondja.

A fent említett R. *Jehúda* pátriarkáról azt olvassuk a talmudban: «nem minden ember oly szerencsés, hogy két asztalon is élvezhetne.» (Ber. 5 b.) (Értve alatta, hogy egyaránt élvezhetné örömeit e világnak és az öröklétnek.) *Schiller*: Don Carlos II f. 9 j.-ben Eboli

hercegnő ugyanezen, különben szokatlan kifejezést használja hasonló értelemben Erzsébet királynéről: «Hogyan? Ő két asztalnál dőzsölt volna: (Hätte an beiden Tafeln schwelgen wollen.) Az erény isteni látzatát mutatta volna és egyidőben a bűn titkos gyönyöreit merte volna kóstolgatni?» Oly annnyira meglepő e nem mindennapi kifejezésben való találkozás, hogy ha Don Carlos írója véletlenül zsidó lett volna, az idézett hely kommentátora bizonyosan rámutatott volna a talmudra, melyből a költő akár közvetlen, akár közvetve merített.

*

Még meglepőbb Schiller egy más gondolatának hasonlósága a midrásban. (Szifri Kórach 119.) «E szentírási vers: «És mondá az örökkévaló Áronnak: országukban nem fogsz örökölni» — a föld felosztására vonatkozik; «én vagyok a te osztályrészed és örökséged» pedig úgy értendő: asztalomon ehetsz, ihatsz. Hasonlatos ez a dolog az egyszeri királyhoz, aki fiainak ajándékokat adott, de egy fiának semmiféle ajándékot sem adott, hanem így szólt hozzá: fiam, ha ajándékot nem is adtam neked, asztalomon ehetsz, ihatsz.» Eddig a midrás. Aki Schiller költeményeit ismeri, az tudja, hogy «Die Teilung der Erde» cz. költeményének alapgondolatát találjuk a fönti midrásba. Itt is, ott is a föld felosztásáról van szó: csak-hogy az Írás szerint Izrael papjainak nem jutott földbirtok, míg Schillernél a költők szenvedtek rövidséget. Zeus, miután már mindennek akadt gazdája, így vigasztalja a szegény poétát:

«Bajos már erről tenni
Szőlőn, erdőn, piarczon túladék.
De hogyha vélem akarsz lenni,
Ahányszor eljössz, nyitva lesz az ég.»

(Dóczy ford.)

Isten pedig a midrás szerint azt mondja a szegényen maradt papnak: «fiam, ha osztályrészt nem is kaptál, asztalomon ehetsz, ihatsz»; értve alatta a templomi áldozatrészt, ami végre mégis csak többet ér, mint amit Zeus ígért a költőnek.

★

Közelebb áll a lehetőség, bár semmi sem bizonyítja, hogy a németek egy más nagy költője *Rückert*, aki a keleti nyelveket és irodalmat jól ismerte, talán olvasta vagy hallotta a midrás (V R. 3f.) következő kis elbeszélését: R. Pinchasz b. Jáir helységéből egyszer néhányan kenyér keresetre eltávoztak. Volt két mérő árpájuk, azt átadták R. Pinchász b. Jáirnak megőrzés végett, a jámbor rabbi elvetette az árpát és a termést begyűjtötte hét éven át, mikor aztán hazaérkezett ismerőseinek átadta a felgyülemlet árpát. Rückertnél «Die Weisheit des Brahmanen» cz. könyvében a következő tartalmú verset találjuk:

Szellem és betű.

Egyszer egy ember útra készült és két zsák gabonáját két szomszédjának adja megőrzés végett. Híven vigyáz a zsákra az egyik, a másik pedig fölnyitja és elveti. Az utas visszatér, kéri zsákjait. A hű szomszéd előveszi a sarokból, a hová tette. A zsák kívül-

ről sértetlen, de egy szem gabona sem jó benne, mind rohadt, dohos. A szomszéd bosszúsan otthagyja a zsákokot és a másik szomszédjától kérdi: hol a gabonám? Jer és nézd, hogy sikerült — felelt amaz és kivezeti a mezőre, megmutatja a viruló ternést. Emberünk meglegedetten mosolyog s így szól: Hála Istennek, hogy értelmet találtam az egyiknél a másik értelmetlenségéért. Ő a szóra ügyelt; te a szó értelmére.

Ismeretes, hogy különös előszeretettel szeretik a zsidóságnak, különösen a rabbinizmusnak szemére hányni, hogy a betűhöz ragaszkodik a szellem rovására. E példa is eléggé bizonyítja, hogy a szellemet, a lényegét fölismerték még az olyan csodahírben álló talmudbölcsek is, mint R. *Pínchasz b. Jair* volt.

A midrásban (I R. 5.) azt olvassuk: «Mikor Isten a vasat megteremtette, a fák reszketni kezdtek. Ekkor a vas így szólt: «csak fa ne jöjjön belém, így egyikőtöknek sem lesz bántódása.» Vagyis míg a fa nem segédkezik, addig a vasból nem lesz fejsze, fűrész. Mindha csak ezt a midrást dolgozta volna fel *Rückert* a következő epigramában:

Nem volna oly könnyű dolga erdőben a fejszének.

Ha az erdő fát nem adott volna neki nyeléhez.

Pedig a feldolgozása eredeti, csak az eszme közös.

★

Általánosan ismert szálló ige, melyet talmud-midrásai eredetűnek vehetünk, habár eredetét eddig nem sikerült kikutatnom, a következő: «szívből jövő szavak szívbe találnak.» Rövidebben s határozottabban

találjuk e mondásban ugyanazt a gondolatot, melyet *Göthe* *Faustjának* elején (I. Éjjeli jelenet) így fejez ki:

«De szívet szívhez sohsem hozhattok,
Ha nem megy szintén szívből.»

★

R. Nachmán egyszer R. Izsák társaságában étkezvén, felkéri a híres mestert, hogy mondjon valami istenes szót. Ez azonban R. Jóchananra hivatkozva így szólt: «evés közben nem beszélnek.» (Taan. 5. b.) *Arany János* «Családi kör» cz. költeményében hasonlót találunk:

«Keveset beszélnek az alatt, míg eszek
Természete már ez a magyar embernek.»

A mint látjuk ez a természete a zsidó embernek is, a mit annál szivesebben említünk, mert még e csekélységben is örülünk a magyar és zsidó felfogás hasonlatosságának.

★

A talmud szerint (Ned. 64 b.) már életében halottnak tekintendő: a szegény, vagy a kinek nincsenek gyermekei. Majdnem szóról-szóra megtaláljuk e gondolatot egy ősrégi indus könyvben, a *Pancsatantrában* (Fritze ford. II k. 3. elb.), hol a következő verset olvassuk:

«Szegény ember — halott ő már életében;
Ép úgy, a ki nem él tovább gyermekében.»

Ugyancsak a *Pancsatantrában* találjuk a következő mondást: (u. o. IV. k. 10 elb.)

«A ház magában még nem ház,
Csak a háziasszony teszi azzá.»

A ki a zsidó hagyományos irodalmat csak egy kissé is ismeri, az tudja, hogy talmud-bölcseink szerint (Jóma 2 a.) a szentírás szava (III M. 16, 6.) hogy a főpap szerezzen engesztelést házának, úgy értendő: feleségének, mert háza felesége.

★

«Ne tanítsa az ember fiát kereskedőségre, mert azoknak mestersége tolvaj-mesterség» — mondja a talmud (Kid. 72 a.) bizonyára megfelelő tapasztalatok alapján az akkori idők szellemében. Ugyanezen felfogás nyilatkozik meg a görög-római mithológiában, mely szerint Merkur a kereskedők és a tolvajok Istene.

★

«A hallgatás beismeréshez hasonló.» E találó megjegyzés a talmudból való (Jeb. 87 b.), de a nagy közönség nem innen, hanem latin formájában ismeri, mely teljesen azt fejezi ki, ha nem is oly szabatosan: «a ki hallgat, beismerni látszik.» E mondás először állítólag (l. Tóth B.: Szájról szájra s. v.) VIII Bonifac pápa (1294—1303) decretáliáiban (V k. 12.) fordul elő, melyeket minden valószínűség szerint nem talmudisták szerkesztettek.

★

R. Akiba mondását: «A bölcsesség határa a hallgatás» (Ábot III. 17.) szintén többen ismerik az elterjedt latin közmondásból: «ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna.»

★

Seneca római írótól (113. levéltöredék) származik a mondás: «min magunkon uralkodni a legnagyobb uralkodás.» A talmudnak legismertebb részében, az atyák bölcs mondásaiban (III. 1.) ugyanezt a gondolatot ilyen formában találjuk: «Ki a hős? A ki legyőzi indulatát, a mint írva van: jobb a hosszantűrő a hősnél és a szellemén uralkodó a város meghódítójánál.»

★

«Médiában a teve hordón tánczol — meséli a talmudban valaki. — Itt a hordó, itt a teve és itt van Média — s még sem tánczol» hangzik rá a czáfoló ellenvetés (Jeb. 45 a.). Meglepő hasonlatosságot mutat a híres latin közmondás: *Hic Rodus, hic salta* = Itt van Rodus, itt ugorj! — mondják Rodusba érve az egyszeri szájhősnek.

★

«Szegény után szegénység jár», mondja a talmud. (Chal. 105 b.) A magyar közmondás meg azt tartja: «Szegény embernek szegény a szerencséje.»

★

De nemcsak magyar közmondást, hanem magyar népdal-részletet is kapunk a talmudban. «Füle van a falnak» mondja szóról szóra (III R. 32 f.) ugyanoly értelemben, mint a magyar nóta. Másutt meg (Sekálim I.) azt olvassuk, hogy a sékel-adót nem fizető papokat nem zálogolják meg a — békesség kedvéért. A magyar nóta is arra tanít, hogy nem jó a papokkal kikezdeni, mert

«megemlegeted a napot,
melyen bántottad a papot.»

Ezt a nótát azonban ritkán huzatják a zsidó eklézsiákban.

★

R. Simon b. Jócháj a talmud elbeszélése szerint (Meila 17 a.) Rómába utazik, hogy a császártól a zsidókra nézve sérelmes rendeletek visszavonását kérje. Útjában fájdalmasan említi, hogy míg Sára ösanyánk szolgálójának Hágárnak, a szükség helyében háromszor is megjelent az Isten angyala, ő ki az egész zsidóság ügyében fáradozik, semmi csodát sem tapasztalt. Ekkor egy *Ben Tamalion* nevű szellem ajánlkozik segítségül. R. Simon azt mondja: «Nem bánom, jöjjön a segítség bárhonnán is!» Végre abban állapodtak meg, hogy a szellem belebujik a császár leányába, azt beteggé teszi és R. Simon szavára távozni fog. Ugy is történt és a császár hálából visszavonta rendeletét. E talmudi legendára bizonyára sokaknak eszébe jut *Arany János* remek népmeséje: *Jóka ördöge*, melyben az ördög megalkuszik Jókával, hogy ha kihúzza őt a kútból, úgy belebujik a mesebeli királyleányba, ördögössé teszi és csak az ő szavára fog belőle kimenni, a miért majd nagy jutalmat kap. Mondanom sem kell, hogy *Arany János* népmeséje egészen más irányú és független a talmudi legendától, csak egy pontban találkozik vele, a szellemmel vagy ördöggel kötött megállapodásban, de ez aztán meglepő hasonlatosságot mutat.

★

Találunk azonban nem egy érdekes találkozást a talmud-midrásai és a magyar hősmonda között is,

Mózes gyermekkorában Fáraó által becéztetve, egyszer levette a koronát a király fejéről és saját fejére tette. Fáraó jósai ennek láttára megijedtek és azt mondták, hogy ez a gyermek megfogja majd dönteni a király hatalmát, miért is a gyermeket meg kell öletni. Csak egy volt Fáraó tanácsadói közt, a ki próbát ajánlott, vajjon a gyermek tudatosan nyúlt-e a korona után vagy véletlenül. Hogy erről meggyőződjenek, egy tál aranyat és egy tál parazsat tettek a gyermek elé. Ha az arany után nyúl, megölik; ha a parázs után kap, úgy látják, hogy cselekvése nem tudatos és életben hagyják. Mózes már az arany után nyúlt, midőn Gábor angyal félretolta kezét, úgy hogy a parazsat kapta kézbe és az ajkához s ezért lett nehéz nyelvű és nehéz beszédű. — Uralmát féltve szintén választásra szólítja fel Endre király öcscsét, Béla herceget a korona és kard között. Béla herceg, szerencsére figyelmeztetve, a kardot választá. Ha a korona után nyult volna, úgy a rejtekben készen álló királyi cselédség nyomban megölte volna. A két monda teljesen különböző volta mellett is, oly szembeötlő közös vonásokat mutat, melyek gondolkozásra késztenek.

★

Egyszer egy ember látta, olvassuk a midrásban (Tanch. Buber 50 a.), hogy két madár czivakodik, míg végre egyik megölte a másikat. Ekkor az élő madár hozott egy füvet, rátette a holt madár szájára, mire az föléledt. Erre az ember hasonló füvet keresett és elindult vele a halottakat föléleszteni. Útjában egy döglött oroszlánra akadt, odateszi a füvet az orosz-

lán szájára, mire az föléled és az embert széttépi. — Az életre keltő fű meséjét a hun-magyar mondakörben mindenki ismeri a Csaba királyfi mondájából, ki csatát veszítve elesett hunjait egy varázsfű segítségével kelti életre.

De nemcsak az életrekeltő füvet, megtaláljuk a talmud-midrás irodalomban (III. R. 22 f.) a magyar népmesékben eléggé gyakori tolvajfüvet is, mely minden zárat kinyit. Egy madárról olvassuk, hogy R. Simon lakattal elzárta a fészkéhez vezető utat. Erre a madár hozott egy füvet, rátette a zárra és kinyitotta vele. R. Simon elrejtette a füvet, nehogy az emberek visszaéljenek vele. Fájdalom, később jómadarak ismét ráakadtak a tolvajfüre, mely minden zárat kinyit.

*

A talmudban (Abz. 17. a.) a következő elbeszélést olvassuk. *R. Eliézer b. Durdaja* igen könnyelmű életmódot folytatott és vágyai kielégítésére nem sajnált sem pénzt, sem fáradságot, míg végre meghallja saját ítéletét, hogy miként a kibocsátott lehelet nem tér vissza, úgy nincs megbocsátás *Eliézer b. Durdaja* részére. Tudatára ébredve bűnei sokaságának nagy bánatosan elment és leült két hegy és domb közé. «Hegyek és völgyek — így szólt hozzájuk — könyörögjetek értem kegyelmet!» De azok így feleltek: «Ha kegyelmet kérhetnénk, úgy előbb magunkért könyörögnénk, mert írva van: a hegyek meginognak és a dombok megmozdulnak.» Ekkor így szólt: «Ég és föld könyörögjetek értem kegyelmet!» De azok azt mondták: «Ha kegyelmet kérhetnénk, úgy előbb magunkért

könyörögnék, mert írva van: az egek mint füst szétoszlanak és a föld mind rongy szétfoszlik.» Ekkor a naphoz és holdhoz fordult: «KönyörögjeteK értem kegyelmet!» De azok így szóltak: «Ha kegyelmet kérhetnének, úgy magunkért könyörögnék, mert írva van: elhalványul a hold s megszégyenül a nap.» Ekkor így szólt: «Csillagok és planéták könyörögjeteK értem!» De azok is csak saját tehetetlenségükre és szomorú végükre hivatkoztak, mivel írva van: «Szétmállanak az ég minden seregei.» Látva, hogy magára van hagyva, lehajtotta fejét térdei közé és addig sirt, míg lelkét kiadta. Ekkor egy égi hang hallatszott, mely így szólt: «*R. Eliézer b. Durdája kész az örök életre!*»

Főbb vonásaiban teljesen megegyezik e monda a *Tanhäuser* mondával. *Tanhäuser* is zajos ifjúság után megtér. Mint bűnbánó zarándokol Rómába, de a pápa jogarára mutatva így szólt: «úgy mint ez a száraz fa sohasem fog kivirulni, úgy nincs részedre bűnbocsánat!» *Tanhäuser* megsemmisülve távozik. Harmadnapra a pápa jogara kivirágzott, jeléül annak, hogy *Tanhäuser* bűnét Isten megbocsátotta. A pápa mindenfelé keresteti *Tanhäusert*, de nem találják többé sehol.

«Ne kárhoztasson el bűnöst
Se bibornok, se pápa;
Ha még oly nagy is a bűnös,
Bocsánatot találhat.»

Ezt a okulást nyújtja a *Tanhäuser* mondának egyik legrégebb költői feldolgozása. (L. P. Cassel: *Aus Literatur und Symbolik*. 1—18. l.) A talmudi legenda szerint pedig égi hang jelenti, hogy a vigasz nélkül ma-

radt Eliezer b. Durdája részese a túlvilági üdvösségnek. Az emberek ítéletét szigorítja az a körülmény, hogy Eliézer b. Durdája rabbi, a kinek megtévelyedése súlyosabb elbírálást érdemel; Tanhäuser iránt is kérlelhetetlen a pápa, mert mint Mária-rendi lovagnak nem lett volna szabad oly mélyen a bűnbe merülni. A világ mindkettőt elkárhoztatta, az örök irgalom mindkettőt magához fogadta. Mindkét monda a megtérés nagy hatalmát és üdvözítő voltát dicsőíti.

★

De térjünk vissza a magyar hasonlatosságokhoz.

A talmud az ártó szellemekről (mázikin) szólva, a többek közt azt mondja: «A ki meg akar róla győzödni, hintsen szitált hamút a szoba padlójára és reggel kakasláb nyomát fogja látni.» (Ber. 6 a.) *Jókai* a magyar Faust, Hatvani profeszor csodadolgairól regélve elmondja, hogy az ördög hogyan csábította éjfélkor előadásra Hatvani tanítványait, míg végre Hatvani megtudta a dolgot. Tanítványainak azt tanácsolta erre, hogy a küszöböt hintsék be hamuval és nézzék meg az áltanár lábnyomát. Úgy is tettek, hát ime lúdtalpnyomokat láttak, a miről megtudták, hogy az ördög incselkedett velük. Ime a Hatvani-mondában egy közös vonás a talmudi mondával. Csak az a különbség, hogy a debreczeni diákok nem kakas-, hanem lúdtalpnyomokat láttak, a mi nekik megbocsátható, hiszen nem voltak — zsidók.

★

Sokkal érdekesebb, mert nem népmondák hasonlósága alapján került ki, Jókainak egy másik találkozás a talmuddal. *Raba bar bar Chana*, a talmud-bölcsek legrejtélyesebb írója a következőket mondja a talmudban: «Egyszer hajón utaztunk és egy nagy tengeri szörnyet («Kavra») láttunk, melynek hátán homok volt, melyből sás nőtt. Azt hittük, szárazföld; kiszáltunk, sütöttünk, főztünk rajta, mikor aztán nagyon melege lett, megrázkódott és elmerült. Ha nem lett volna hajónk közelünkben, ott vesztünk volna. Ezt a hasonlatot a talmud-bölcs nyilván Izraelre értette, mely annyiszor vélt vándorlása közben nyugodt, szilárd talajra akadni s midőn már egészen jól érezte magát, akkor érte a legnagyobb esalódás, a legkegyetlenebb üldözés.

Jókai: *A köszivű ember fiai* cz. regényében a «Tavaszi napok» fejezetét a következő mesével kezdi: «A régi kor tudósai beszélnek egy csodaállatról, melynek neve «Krák». A krák egy töméntelen nagy tengeri állat, mely lenn a tenger fenekén lakik, melynek néha-néha eszébe jut a vizek színére fölemelkedni. — Mikor aztán rengeteg nagy háta felmerül a hullámok közül, befedve tenger-iszappal, tele növe tengeri fűgével, tengeri tulipánnal, korral-erdővel, akkor a penguinok, kormoránok azt gondolják, hogy valami új sziget, oda telepednek, ott fészkelnek, rondítanak a hátán: a krák engedi azt békével. — Időjártával aztán belepi a fű a hátát; a hajósok meglátják: ni milyen zöld sziget! kikötnek rajta, birtokukba veszik, házat építenek rá; a krák mindezt türi szépen. — Aztán elkezdik a hátát fölszántani, bevetik árpával: a

krák engedi a hátát szántatni, boronáltatni. Már kutat is ásnak a hátán s ugyan örülnek rajta, mikor víz helyet zsirt meregetnek fel a kútból. Egyszer aztán, mikor már az eleven húsig lefúrtak, a krák azt gondolja, hogy de már ennek a fele sem tréfa s visszaszáll a tenger fenekére.»

Jókai csak részletesebben, művésziesebben fejezi ki és írja le ugyanazon gondolatot és mesét, melyet Raba bar bar Chama másfélezer évvel előbb szintén nagy fantáziával megalkotott. Jókai is saját nemzetére gondolt vele, miként annak idején a talmudi böcs. A két mese teljesen egyforma irányú, eszméjű, tárgyú, habár bizonyos, hogy egyik a másiktól teljesen független.

Hogyan hat az ilyen hasonlóságra való rámutatás az íróra, arra szolgáljon mutatványul a következő kis történet:

1900 június 19-én a Budapesti Naplóban az alábbi kedves verset láttam:

Elrepült a kis madaram.

— Leányom esküvőjére. —

1. Elrepült a kis madaram	2. De ha a sors így akarta
Üres lett a fészek.	S más gondjára bízza,
Hült helyére bánatosan	Arra kérem a jó Istent
Könnyes szemmel nézek.	Ne kerüljön vissza.

Bölcny József.

Azonnal eszembe jutott, hogy én ezt a gondolatot valahol a talmudban vagy midrásban olvastam. Rá is akadtam (I R. 26 f.) a következőre: Midőn R. Gamliel férjhez adta leányát ez így szólt atyjához: «Imádkozz érettem atyám!» R. Gamliel pedig így könyör-

gött: «ne térj vissza többé ide atyád házába!» Értve alatta, a mint tovább mondatik, hogy állandó lakásra ne térjen vissza, hanem éljen boldogan férjével. Kaptam magam és megírtam ezt a vers írójának *Bölönyi József* úrnak, tudva azt, hogy ő ép oly kevéssé ismerte R. Gamliél mondását, mint R. Gamliél az ő költeményét. Kíváncsi voltam, mit szól ez érdekes eszmetalálkozáshoz. A válasz így hangzik: «Végtelen örvendek, hogy szerény versem becses figyelmét magára vonta és ha abban véletlenül én is olyat mondtam el szeretett kis leányom távozása alkalmából, mint a nagy tudós Rabbi Gamaliél, az is csak örömömmre szolgál, mert a tudós bizonyára nálamnál sokkal okosabb ember volt, a kit ez ideig még hírből sem ismertem és így mondását nem is plagizálhattam.»

Azt hiszem, nagyjában ilyen válaszokat kapnánk, ha mindazokat megkérdézhetnők, a kik hasonlót mondtak valami talmud-midrásai helyhez. Nem is az a célja e dolgozatnak, hogy túlzott önhittséggel olyasmit mondjunk vagy sejtessünk, mintha a bölcsesség egyedüli forrása a talmud volna, honnan a világ nagy írói és gondolkodói közvetlen vagy közvetve merítettek volna. E dolgozat, melyhez az anyagot szeretettel és fáradsággal gyűjtöttem és a melyet természetesen nagyon hosszúra lehetne nyújtani, inkább azt célozza, hogy a talmudot olyan oldalról is bemutassa a nagy közönségnek, a milyenről nem igen ismeri és hogy ne mosolyogjunk oly fölényesen, ha zsidó körökben azt a mondást halljuk: *a talmudban minden benn van.*

Maros-Vásárhely.

Dr. Lövy Ferencz.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

I.

Dr. Bánóczi József titkári jelentése.

Előadatott az 1905 december 11-iki választmányi ülésen.

Tisztelt választmány!

Midőn Társulatunk történetének kimagasló eseményeiről a lefolyt évben beszámolok, első szavam a gyászé és fájdalomé. Négy választmányi tagunk szomorú halálát kell jelentenem. Április 21-én hunyt el a zsidó történet nagyhírű mestere, *dr. Kayserling M.*, ki Évkönyvünkben közzétett becses tanulmányaiban jelét adta annak, hogy a hazánkhoz fűződő zsidó történeti mozzanatoknak is fáradhatatlan kutatója volt. Az ó- és ujvilág zsidósága egyesült az élő és a halott iránt nyilvánuló tiszteletben és elismerésben, a miben Társulatunk is őszinte érzéssel osztozott, midőn a nagy tudóst választmányi tagjai sorába iktatta, s osztozik ma, midőn a hódolat cypruságát teszi le sírjára.

Julius 6-án hunyt el *Pollák Lajos*, a pesti hitközség rabbija, hívei vallásos érdekeinek igaz lelkű őre, s október 23-án *Sternthal Adolf*, a magyar zsidóság kulturális ügyeinek egyik áldozatkész pártfogója és élesztője.

A felekezeti életen belül Társulatunk szűkebb feladatainak egyik legbuzgóbb harczosát *Tencer Pálban* veszítettük el, ki február 6-án hunyt el. Nemzete és faja érdekeinek egyaránt lelkes apostola volt. Ifjúságától fogva hirdette, hogy a zsidóság e földön csakis a magyar nemzet tagjaként érvényesülhet s egész élete tanubizonyosság

volt elvei mellett. Abban az időben, mikor a zsidók megmagyarosodásának processusa még folyamatban volt, ennek gyorsítása érdekében egy általa szerkesztett hetilapban buzgón forgatta tollát, s midőn a nemzeti átalakulás, mondhatni egyetlen emberöltő alatt, nagyjában befejeződött s Társulatunk a magyar Izraél talaján kisarjadzott, hű lelkének egész odaadásával csatlakozott törekvéseinkhez. Nem is volt senki, a ki több munkával és több sikerrel ápolta volna céljainkat. Választmányi üléseinkről sohasem hiányzott, felolvasó-bizottságunknak *Ágai Adolf* mellett társelnöke volt s két ízben maga is felolvasott, a midőn a zsúfolt terem közönsége valósággal tüntetett mellette. Olyanok is eljöttek őt meghallgatni, a kik csak nagy alkalommal vesznek rólunk tudomást. Ő e köröket nem csak vonzotta, hanem Társulatunk érdekében föl is kereste. Két nagyobb pályadíjunkt így sikerült neki kitűznie; előkelő és jómódú tisztelői körében — és e kör vajmi nagy volt — gyűjtötte a hozzávaló elég tekintélyes összegeket: 2000 koronát 1895-ben «A zsidók történetére Budapesten» és midőn a pályanyertes kitűnő munka 1901-ik évben megjelent, e sikertől is fölbuzdulva «A zsidók történetének megírására a második templom elpusztulásától a jelen korig» 2500 koronás pályadíjat gyűjtött, melynek eldöntése épen mai ülésünknek lesz egyik tárgya. Így körünkben méltó és maradandó emléket állított nevének: nemzeti irodalmunkban hézagpótló műveket létesített és e művek a zsidóság felekezeti és művelődési érdekeit kiválókép fogják szolgálni. Ime kétrendbeli törekvéseinek egysége megvalósítva Társulatunk munkakörében is.

Halálát méltókép gyászoltuk: a soron volt felolvasást elhalasztottuk s midőn egy héttel később megtartottuk, a bizottság nagynevű elnöke, *Ágai Adolf*, gyönyörű beszédben örökítette meg emlékét.

Működésünk a lefolyt évben a szokott keretben mozgott. Budapesti felolvasásaink megmaradtak a régi színvonalon, a hová *Ágai Adolf* és *Lenkei Henrik* izlése és gondossága emelték; és megtartották a régi közönséget, mely nagy számával igazán imponál s kitartásáért hálánkra valóban rászolgált. S hogy e hűséges közönség nagyobbrészt nőkből áll, dicsekedve említhetjük s a hatás kétségtelen jeleként.

Vidéki felolvasásaink közül, melyeket a Magyar Izr. közalap jóvoltából rendezhetünk, a lefolyt évben csak egyet tarthattunk meg, Makón s az ott aratott nagy és teljes sikert fölolvásokon kívül a makói zsidó társadalom vezérlő férfiainak köszönjük.

Kiadványainkat mind több zsidó község szerzi be jutalomkönyvekül a tanév végén elemi-, polgári- és talmudtóra iskolák növendékei részére. A *szolnoki* hitközség pedig a tóra elé bármiczvájakor szólított minden serdülő ifjúnak a mi szentírásunk díszkötésű példányát adja a templomban ünnepi ajándékkul. Óhajtandó, hogy e példák minél tágabb körben utánczókra találjanak!

Dr. Wellesz Gyula rabbi Rasi-monographiája kész és január végén az Évkönyvvel együtt tagjaink a szokott módon kézhez veszik. Jövő évi tagilletményül az Évkönyvön kívül a Szentírás befejező kötetét óhajtjuk adni. Ez ügyben a mai ülés során külön előterjesztést fogunk tenni.

Hogy propagandánk nem szünetel, kizárólag egyesek érdeme: *dr. Heller Bernát* tanár fáradhatatlansága külön is megérdemli köszönetünket, szintúgy *dr. Wellesz Gyula* rabbi, ki a lefolyt évben Nagybittsén 11, *dr. Löwy Ferencz* rabbi, ki Marosvásárhelyen 18, és *dr. Klauber Frigyes* tanár, ki Munkácson 21 tagot tudott szerezni. Ez urak hálával fogadott példája és sikere döntő bizonyíték egyuttal a mellett, hogy érdeklődésben irodalom és tudo-

mány, áldozatkészségben a felekezet kulturális ügyei iránt a magyar zsidó közönség senkinek mögötte nem áll. Csak keresni kell és meg fogjuk találni.

Örömmel jelentem még, hogy *Székely Ferencz* bankigazgató 1000 koronával alapító tagnak lépett be s hogy *megyeri Krausz Lajos* végrendeletileg 2000 koronát hagyott Társulatunknak.

Tisztelt választmány! Fogjunk kezét az Izr. Magyar Irodalmi Társulat megerősítésére és a mi ezzel egy: fölvirágoztatására. Szellemi munkásban nincs hiány; a magyar Izraélben hál' Isten, annyi a tehetség, annyi az író és tudós, hogy érdemes volna őket nekünk is foglalkoztatnunk. Javunkra és dicsőségünkre szolgálna.

II.

Függőben levő pályakérdés.

Kunewalder-díj.

Kivántatik elbeszélés akár prózában, akár versben, mely a történetből vagy a társadalmi életből meríti tárgyát s úgy van megírva, hogy a fiatalabb mindkét nemű izraelitáknak olvasmányúl szolgálhasson s alkalmas legyen arra, hogy a zsidóérzést ébressze s hatványozza.

Terjedelme legfőlebb 10 ív lehet.

Határidő 1906 márczius 1.

A pályadíj a Kunewalder-alapítványból ötven darab arany s a végrendelező akaratához képest csak zsidó szerzőnek adatik ki. A nyertes mű a szerző tulajdona, de ha egy éven belül ki nem adja, akkor a tulajdonjog a társulatra száll, mely a munkát közzéteszi. Ebben az esetben művéből a szerző 100 példányt, ill. különnyomatot kap.

A jeligés levéllel ellátott, idegen kézzel írott pályamű a társulat elnökéhez, Andrássy-út 9. sz. küldendő.

III.

Bizottsági jelentések.

1.

A *biblia-bizottság* a reábizott munka befejezésén dolgozik. A Szentírás IV. és utolsó kötete is majdnem készen van s reméljük, hogy 1907 elején a közönség kezébe juttathatjuk.

Bacher Vilmos,
b. elnök.

2.

Felolvasó-bizottság jelentése 1904/5. évről.

Tisztelt bizottság!

Az Imit felolvasó bizottságának 1904/5-iki működése a rendes mederben folyt. Munkálódtunk anyagi viszonyainkhoz képest régi és új szellemi erőkkel s ha talán új területeket nem is hódítottunk, iparkodtunk az eddig szerzetteket megtartani, fejleszteni és felvirágoztatni. Azt hiszem nem önámítás, ha állítani merem, hogy e törekvésünk sikerült s úgy közönség, mint felolvasók tekintetében az elért hatással, a megindított hullámok erejével nagyjában meglehetünk elégedve és intézményünk életrevalóságáról, céljának fontosságáról újra meggyőződhetünk.

Mielőtt azonban munkásságunk képét bemutatnám, nem mulaszthatom el, hogy meg ne emlékezzem azon veszteségekről, melyek felolvasó bizottságunkat két kiváló tagjának elhunytával megrendítették. Kidőlt közülünk az a férfi, a ki páratlan buzgóságával nemcsak fenntartásunkhoz járult hozzá, a mennyiben az izraelita hitközség anyagi járulékát eszközölte ki számunkra, de a ki úgy

mint felolvasó több ízben gyönyörködtette hallgatóinkat szellemes reminiscenciáival, s úgy is mint bizottságunk társelnöke lankadatlan lelkeséggel teljesítette reprezentacionális kötelességeit mindaddig, míg a halálos kór nem diadalmaskodott porhüvelye fölött. A zsidóság érdekében folytatott atyai gondoskodásának csak csekély epizódját teszi a mi körünkben teljesített működése, de ebből is megismerhettük lángoló hazafiságát és felekezeti iránti őszinte rajongását. Ezért tudom, hogy Tencer Pál emléke a mi kised bizottságunkban is fenn fog maradni s annak minden tagja előtt örök serkentőül fog lebegni.

Másik halottunk, a ki mint felolvasó csak egyszer ragadta el hallgatóinkat; Gerő Károly, a ki ha bizottságunkban nem is vehetett tevékeny részt, de eszméinkel teljesen egyetértett és ha korán nem dől sírba, bizonyára még sokszor szolgált volna rá a mi elismerésünkre.

Áttérve működésünkre engedjék meg, hogy azok ellen, kik még mindig tagadják a felekezeti irodalom különösen szépirodalom művelésének jogosultságát, egy eddig nem érintett szempont kiemelésével szálljak síkra.

Ez az, hogy igenis gazdagítottuk és tovább haladván mindinkább gazdagítani fogjuk a nemzeti irodalom illetve szépirodalom nagy ügyét. Mert nézzük csak végig eddigi felolvasásaink szellemi eredményét. Hány tudományos, történelmi, ethnographiai, irodalomtörténeti, verses és prózai, úgy formailag, mint tartalmilag kiváló munka, melynek a mi felolvasásaink adtak impulzust, maradt volna annyiba s egyáltalán nem jött volna létre. Mély szeretettel és érdeklődéssel fordulnak különösen ifjabb költőink és prózaíróink a bibliához, a zsidó élethez, hogy belőle művészi ihletet merítsenek. Mennyire mélyíti az ezekkel való foglalkozás történeti és erkölcsi érzéküket, nem is szólva a felekezeti érzésük megerősödéséről, melyre

ma még sokkal nagyobb szükségünk van, mint valaha. Hiszen csak most kezdjük valójában megismerni a zsidó mult s a jelen zsidó társadalom jelentőségét, örök becsű tartalmát és világraszóló hivatását, melyet eddig a mi sajátos fejlődéseinknél fogva komolyan csak elvétve tárgyaltak.

Ime itt van a fórum, mely előkelő formában, távol minden teológiai állásponttól, beleviszi hitsorsosaink széles rétegeibe a vallási öntudatot s íróink csapatába az önmegebecsülés termékenyítő melegét.

Idei programmunk egyébképen teljesen megfelelt ügyrendünk követelményeinek. 1904 novemberétől 1905 márcziusáig 8 felolvasó estét rendeztünk a fővárosban, melyeknek részletes kimutatása a következő:

- nov. 8. 1) Dr. Blau Lajos: A zsidóság és a világkultura.
2) Szilágyi Géza: Jephthe (vers).
3) Tábori Róbert: Mirjam (novella).
- nov. 22. 1) Dr. Bleuer Samu: Társadalmi mozgalmak a zsidóságban.
2) Dr. Kecskeméti Ármin: A talmud.
- decz. 6. 1) Patay József: A kabbala.
2) Mezey Sándor: Versek.
3) Nagy Endre: Ki a bölcsebb (rajz).
- decz. 20. 1) Dr. Bacher Vilmos és dr. Klein Mór: Rási és Maimuni emlékezete.
- jan. 3. 1) Dr. Bernstein Béla: Jókai és a zsidóság.
2) Dr. Feleki Sándor, dr. Fehér Jenő és Avar Pál: Költemények.
- jan. 17. 1) Sebestyén Károly: Magyar Jeremiád (vers).
2) Komor Szigfrid: A zsidók Kinában és Japánban.
- febr. 14. 1) Dr. Heller Bernát: Az aranygyűrű parabolája.

- 2) Lenkei Henrik: Költemények.
 3) Gábor Andor: Epstein József esete (elbeszélés).
- febr. 28. 1) Bodor Pál: Heine fordítások.
 2) Szép Ernő: Két koldus (vers).
 3) Dr. Rubinstein Mátyás: Schopenhauer és a prédikátor.

Vidéken azonban az idén csak egy estét tarthattunk, a minek oka főképp abban keresendő, hogy politikai életünk nagyfokú izgalmai teljesen lekötötték a vidék figyelmét s újra bebizonyították a régi mondás igazságát, hogy «inter arma silent musæ».

Ez egy estét Makón tartottuk meg április 30-án. Részt vett benne *dr. Steinherz* «Maimuni emlékezete» című tanulmányával, *Lenkei Henrik* több költeménnyel és *Gerő Ödön* «Zsidó asszonyok» című felolvasásával. Úgy a felolvasó est, mint az azt követő társasvacsora a hitközség főjobbija, elnöksége és közönségének páratlan érdeklődése következtében mélyreható lelkesedést keltett és mindenképpen szaporította az Imit kulturális érdemeit.

Biztos reményünk van azonban, hogy az idén elmaradt vidéki felolvasásainkat a jövő évadban teljesen kipótolhatjuk, a mennyiben máris több vidéki város meghívását birjuk egy-egy est megtartására.

E meghívásoknak úgy mint a fővárosi várakozásnak reméljük, hogy még fokozottabb sikerrel fogunk megfelelni, a minek kivívásához továbbra is kérem az igen tisztelt bizottság ügybuzgóságát és hozzájárulását.

Lenkei Henrik,
előadó.

A *propaganda-bizottság* nem annyira saját munkásságáról adhat számot, mint inkább köszönettel tartozik azok

iránt, a kik ő helyette a taggyűjtés terén sikerrel buzgólkodtak, nevezetesen: dr. Heller Zsigmond (Mármaros-Sziget), dr. Klauber Frigyes (Munkács), dr. Wellesz Gyula (Nagy-Bittse). Bárha lelkes példájuk számos követőre akadna a propaganda-bizottságon belül és kívül.

Heller Bernát.

IV.

Költségvetés.

Zárszámadás 1904 november 1-től 1905 október 31-ig.

Kiadás.

1. Titkári fizetés	K	1000.—
2. Kezelés és postaköltség	„	1219,52
3. Írói díjak	„	880.—
4. Budapesti felolvasások	„	1100.—
5. Vidéki felolvasások	„	100.—
6. Magyar-Zsidó Szemle subventiója	„	400.—
7. Kunewalder-alapítvány kamatai	„	320.—
8. Folyószámla kamatai	„	84,09
9. Nyomdai kiadás és expedíció	„	4700.—
10. Pénztár-készlet mint egyenleg	„	2972,14
	K	12775,75

Bevétel.

1. Pénztárkészlet 1904 november 1-én	K	951,17
2. Rendes tagdíjakból befolyt	„	4486.—
3. Hátralékos tagdíjakból befolyt	„	656.—
4. Társulati kiadványok és kötés	„	412,58
5. Magyar-zsidó oklevéltárra befolyt	„	70.—
6. Záloglevelek kamatai	„	900.—
7. Izr. Közalaptól a vidéki felolvasásokra	„	600.—
8. Eladatott K 4700.— n. é. 4½%-os Belvárosi Takarékpénztár záloglevelei	„	4700.—
	K	12775,75

Megvizsgáltam és rendben találtam.

Budapest, 1904 november 9-én.

Beck Dénes s. k.

Székely Ferencz s. k.

**Kimutatás a belvárosi takarékpénztárnál őrzött értékekről,
1905 november 1-én.**

1. 4 ¹ / ₂ % belvárosi takarékpénztár záloglevél	...	K	15300.—
2. 10821. sz. t. betétk. (Kunewalder alapítv.)	...	"	1280.—
3. XXVIII, 13667. sz. t. betétk. Bpesti takarékpénztár és orsz. zálogk. r. t. (Tencer díj)	...	"	2500.—
4. 4 ¹ / ₄ %-os Belvárosi Takarékpénztári záloglevél (megyeri Krausz Lajos-alapítvány)	...	"	2000.—

Költségvetés 1905 november 1-től 1906 október 31-ig.

Fedezet.

1. Pénztárkészlet 1905 október 31-én	...	K	2972.14
2. Rendes tagok járuléka	...	"	4500.—
3. Hátralékból várható	...	"	300.—
4. Kamatbevétel	...	"	500.—
5. Társulati kiadványok eladásából	...	"	500.—
6. Pesti izr. hitközségtől a felolvasásokra			
a) 1905. évre hátralék	...	"	400.—
b) 1906. évre	...	"	400.—
7. M. I. Közalaptól a vidéki felolvasásokra	...	"	600.—
8. Löwy Mór hagyománya	...	"	4000.—
		K	14172.14

Szükséglet.

1. Titkári fizetés	...	K	1000.—
2. Kezelési és postaköltség	...	"	1200.—
3. Nyomdai kiadás és expeditio	...	"	4500.—
4. Írói díjak	...	"	1500.—
5. Budapesti felolvasások	...	"	1200.—
6. Vidéki felolvasások	...	"	800.—
7. Magyar-Zsidó Szemle subventiója	...	"	400.—
8. Kolozsvári Felolv. Egylet subventiója			
a) 1905. évre hátralék	...	"	100.—
b) 1906. évre	...	"	100.—
9. Kunewalder-alapítvány kamatai	...	"	320.—
10. Egyenleg	...	"	3052.14
		K	14172.14

Budapest, 1905 október 31-én.

*Székely Ferencz s. k.,
pénztáros.*

V.

Az utolsó év jegyzőkönyveiből.

6. Titkár jelenti, hogy a felolvasó bizottság a Tencer Pál halálával megüresedett társelnöki állást nem töltötte be. — Az igazgatóság ezt helyeslő tudomásul veszi. (November 30.)

9. Titkár jelenti, hogy a lefolyt évben jutalomkönyvekül rendelték kiadványainkat: Buda, Facset, Kőbánya, Losoncz, Marosvásárhely, Mezőtelegd, Sátoraljaújhely, Szolnok, Pest, Veszprém. — Örvendetes tudomásul van. (November 30.)

12. Titkár jelenti, hogy dr. Wellesz Gyula Rási-monographiáját dr. Bacher Vilmos megbírálta és elfogadta; a munka sajtó alatt van s tagilleményül fog szétküldetni, — Tudomásul van. (November 30.)

22. Titkár jelentést tesz a Tencer-féle pályakérdésről, a mely szerint a dr. Acsády Ignác- és dr. Bacher Vilmosból álló bírálóbizottság a beérkezett tervrajz alapján annak szerzőjét, dr. Neumann Ede nagykanizsai főrabbit a munka megírásával megbizandónak tartja. — A választmány az előterjesztés értelmében dr. Neumann Ede nagykanizsai főrabbinak a Tencer-díjat odaitéli, illetőleg őt «A zsidók története a második templom elpusztulásától a jelen korig» czimú mű megírásával megbizza, olyképen, hogy a kész munka újabb bírálatnak lesz a tárgya s a pályadíj csak akkor adatik ki, ha a kiküldendő bírálóbizottság a munkát kiadásra elfogadja. Egyben felhivatik a titkár, hogy a munka terjedelme és elkészítésének határideje iránt dr. Neumann Ede főrabbi ural megállapodásra jusson. Erről a titkár annak idején az igazgatóságnak jelentést fog tenni. (Deczember 11.)

23. Elnök úr ő méltósága előterjeszti a zárszámadást és költségvetést s azt ajánlja, hogy tekintettel arra, hogy

a Lówy Mór 4000 koronás hagyománya az idén sem folyt be s így a nyomdai kiadás és expedicióra a szükségletbe felvett 4500 korona sem volt törleszthető: határozza el a választmány, hogy a 4500 korona a Belvárosi Takarékpénztárnál letett záloglevelek értékéből fizettessék ki. Ezt a választmány annál inkább elhatározhatja, mivel az alapszabályok értelmében tőkésítendő alapítványi tagsági díjak összesen 12,000 koronát tesznek ki. — A választmány ily értelemben határoz. (Deczember 11.)

24. A jövő évi tagilletményre nézve a titkár előadja, hogy az Évkönyvön kívül a szentírás negyedik és utolsó kötete adassék ki. Minthogy pedig az egyesület vagyoni viszonyai e költséget ezidőszerint meg nem bírják, azt ajánlja, kérje a Társulat e célból a közalap és a pesti izr. hitközség támogatását, a még szükséges összeget pedig társadalmi úton teremtsé elő. — A választmány ehhez hozzájárul. (Decz. 11.)

VI.

A Társulat alapszabályaiból.

2. §. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat céljai:

a) a szentírás magyar fordításának eszközlése, kiadása és terjesztése;

b) a szentírásnak és későbbkori vallásos irodalomnak, és általában az izraelita vallás- és erkölestannak ismertetésére és megvilágítására szolgáló művek kiadása és terjesztése;

c) a szentírás és a zsidóság történetére s irodalmára vonatkozó előadások szervezésének elősegítése hazai egyetemink bölcsészeti karán külföldi egyetemek módjára;

d) ugyancsak e körbe tartozó, valamint egyáltalán az izraelita hitközségi életre vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése a fővárosban, valamint a vidéken;

e) a felekezeti élet ismertetésére és nemesítésére szolgáló népszerű művek és a hitközség feladatával s az általuk nyújtandó hitoktatással összefüggő jelesebb munkák kiadása és terjesztése ;

f) a kijelölt tudományos és közhasznú irodalmi czélok tekintetében pályakérdések kitüzése és jutalmazása.

3. §. A társulat tagjai lehetnek :

a) izraelita hitközségek, b) egyéb testületek, c) magánosok. A tagok lehetnek : 1. *alapítók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 1000 koronát adnak, mely összeget hitközségek és egyéb testületek öt egymásután következő évi 200 koronás részletekben törleszthetik ; 2. *pártfogók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 400 koronát adnak ; 3. *pártolók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 200 koronát adnak ; 4. *rendesek*, kik hat éven keresztül legalább 8 korona fizetésére kötelezik magukat.

20. §. A tagok, feltéve hogy évi járulékaikkal hátralékban nincsenek, a cselekvő és szenvedő választási jogaik élvezetén kívül tagilletményben részesülnek, még pedig az *alapító* tagok a Társulat összes kiadványaiban, a *többi* tagok az igazgatóság által meghatározott mértékben. Az utóbbiak azonfelül a többi kiadványokat kedvezményes áron nyerhetik.

Az alapító tagok a 15. §. értelmében a választmánynak tagjai.

VII.

A Társulat képvisellete.

1. IGAZGATÓSÁG.

Tisztviselők :

Elnök : Dr. WEINMANN FÜLÖP, udv. tanácsos, közjegyző.

Társelnök : Dr. BACHER VILMOS, rabbiképzői tanár.

Titkár : Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató.

Pénztáros : SZÉKELY FERENCZ, bankigazgató.

Ellenőr : BECK DÉNES, bankigazgató.

Ügyész : Dr. HALÁSZ FRIGYES, ügyvéd.

Az igazg. többi tagjai :

Dr. MEZEY FERENCZ, ügyvéd.

Dr. RÉTHY MÓR, műegyetemi tanár.

SCHILL SALAMON, rabbiképzői tanár.

Dr. SIMON JÓZSEF, kir. tanácsos, ügyvéd.

Dr. STILLER MÓR, ügyvéd.

2. VÁLASZTMÁNY.

A) *Fővárosi tagok :*

Dr. ACSÁDY IGNÁCZ, író.

Dr. ÁGAI ADOLF, író.

Dr. ALEXANDER BERNÁT, egyet. tanár

Dr. BALASSA JÓZSEF, gymn. tanár.

5. Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató.

Dr. BÁRON JÓNÁS, egyet. m. tanár.

BECK DÉNES, bankigazgató.

Dr. BLAU LAJOS, rabbiképzői tanár.

Dr. FARKAS EMIL, ügyvéd.

10. Dr. HALÁSZ FRIGYES, ügyvéd.

Dr. HELLER BERNÁT, tanár.

Dr. KISS ARNOLD, rabbi.

Dr. KOHNER ADOLF, földbirtokos.

KORNFELD GYULA, az izr. tanítóegyl. elnöke.

15. Dr. KÖRÖSY JÓZSEF, stat. hiv. igazgató.

Dr. KRAUSZ SÁMUEL, tanítóképzői tanár.

LENKEI HENRIK, reáliskolai tanár.

Dr. MARCZALI HENRIK, egyet. tanár.

Dr. MEZEY FERENCZ, ügyvéd.

20. Dr. MEZEI MÓR, ügyvéd.

- Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, hitk. tanfelügyelő.
 Dr. RADÓ ANTAL, író.
 Dr. RÉTHY MÓR, műegyet. tanár.
 Dr. SCHÄCHTER MIKSA, egyet. m. tanár.
 25. SCHILL SALAMON, rabbiképzői tanár.
 Dr. SCHILLER ZSIGMOND, szerkesztő.
 SCHÖN DÁVID, hittanár.
 Dr. SIMON JÓZSEF, kir. tanácsos, ügyvéd.
 STERN ÁBRAHÁM, hitk. iskolaigazgató.
 30. Dr. STILLER BERTALAN, egyet. tanár.
 Dr. STILLER MÓR, ügyvéd.
 SZABOLCSI MIKSA, szerkesztő.
 SZÉKELY FERENCZ, bankigazgató.
 Dr. WALDAPFEL JÁNOS, gymn. tanár.
 35. WEISZ BERTHOLD, udv. tanácsos.
 Dr. WEISZBURG GYULA, hitk. titkár.

B) *Vidéki tagok:*

- Dr. BAKONYI SAMU, ügyvéd, Debreczen.
 Dr. BÁRÁNY JÓZSEF, rabbi, Kecskemét.
 Dr. BERNSTEIN BÉLA, rabbi, Szombathely.
 Dr. BÜCHLER SÁNDOR, rabbi, Keszthely.
 5. BÜCHLER P., rabbi, Moór.
 Dr. EISLER MÁTYÁS, rabbi, Kolozsvár.
 Dr. FISCHER MIHÁLY, rabbi, Zombor.
 Dr. FLESCH ÁRMIN, rabbi, Mohács.
 FRIEDLÄNDER GYULA, Deés.
 10. GERLÓCZI M. A., rabbi, Fiume.
 Dr. KECSKEMÉTI LIPÓT, rabbi, Nagyvárad.
 Dr. KELEMEN ADOLF, rabbi, Fogaras.
 Dr. KLEIN JÓZSEF, rabbi, Kassa.
 Dr. KLEIN MÓR, rabbi, Nagybecskerek.
 15. Dr. KORITSCHONER LIPÓT, ügyvéd, Pápa.
 LEOPOLD SÁNDOR, Szekszárd.

- Dr. LÖW IMMÁNUEL, rabbi, Szeged.
 Dr. LÖWY MÓR, rabbi, Temesvár.
 Dr. NEUMANN EDE, rabbi, Nagykanizsa.
20. Dr. PERLS ÁRMIN, rabbi, Pécs.
 Dr. PILLITZ BENŐ, orvos, Veszprém.
 Dr. POLLÁK MIKSA, rabbi, Sopron.
 REICH MÁRTON, birtokos, Kalocsa.
 REICHMANN ÁRMIN, hitk. elnök, Debreczen.
25. Dr. RÓSA IZSÓ, ügyvéd, Szeged.
 Dr. ROSENBERG SÁNDOR, rabbi, Arad.
 SCHREIBER IGNÁCZ, (Győr) Bécs.
 SCHWARZ JAKAB, rabbi, Csáktornya.
 Dr. SCHWARZ MÓR, rabbi, Győr.
30. SELTMANN LAJOS, rabbi, Hódmezővásárhely.
 Dr. SONNENFELD BERNÁT, ügyvéd, Vágújhely.
 STERNTHAL SALAMON, földbirtokos, Temesvár.
 Dr. UNGÁR SIMON, rabbi, Eszék.
 Dr. VAJDA BÉLA, rabbi, Losoncz.
35. Dr. VENETIANER LAJOS, rabbi, Ujpest.
 WECHSLER ADOLF, hitk. elnök, Nagyvárad.
 Dr. WELLESZ GYULA, rabbi, Nagybittse.

C) *Tagok alapító tagsági jogon :*

- BÁRÓ GUTTMANN VILMOS, Nagykanizsa.
 KOHNER ZSIGMOND, udv. tanácsos, Budapest.
 SVÁB KÁROLY, főrendiházi tag, Budapest.
 NÉHAI SVÁB SÁNDOR alapítvány képviselője.
5. NÉHAI HATVANI DEUTSCH BERNÁT alapítvány képviselője :
 HATVANY-DEUTSCH JÓZSEF.
 NAGYKANIZSAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.
 NAGYVÁRADI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.
 PESTI IZR. HITKÖZSÉG képviselője : ADLER LAJOS, előlj. tag.
10. PESTI CHEVRA-KADISA képviselője : BOSCHÁN JAKAB, elnök.
 SZABADKAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.

3. SZÁMVIZSGÁIÓK.

- ADLER LAJOS, nagykereskedő.
 BREITNER ZSIGMOND L., nagykereskedő.
 DEUTSCH SÁMUEL, háztulajdonos.
 FLEISCHMANN EDE, nagykereskedő.
 5. WOLFNER JÓZSEF, gyáros.

VIII.

Állandó bizottságok.

1. Biblia-bizottság:

Elnök: Dr. Bacher Vilmos. *Előadó:* Dr. Krausz Sámuel.
Tag: Dr. Bánóczy József.

2. Oklevél-bizottság:

<i>Elnök:</i>	Dr. Büchler S., Keszthely
Dr. Acsády Ignác.	Dr. Krausz Sámuel.
<i>Előadó:</i>	Mandl Bernát.
Dr. Frisch Ármin.	10 Dr. Marczali Henrik.
<i>Tagok:</i>	Dr. Málnai Mihály.
Dr. Bacher Vilmos.	Dr. Pollák M., Sopron.
Dr. Bárány József, Kecske-	Stern Ábrahám.
mét.	Dr. Vajda Béla, Losonc.
5 Dr. Bernstein Béla, Szom-	15 Dr. Venetianer Lajos, Ujpest.
bathely.	Dr. Weisz Mór.
Dr. Bloch Henrik.	

3. Folklore-bizottság:

<i>Elnök:</i>	<i>Tagok:</i>
Dr. Blau Lajos.	Dr. Adler Illés.
<i>Előadó:</i>	Dr. Adler Vilmos, Hatvan.
Dr. Balassa József.	5 Dr. Bacher Vilmos.

Bató J. Lipót.	20 Dr. Löwy F., M.-vásárhely.
Dr. Eisler Mátyás, Kolozsvár.	Dr. Mandl Ármin, Szigetvár.
Feigl L. H., Gyöngyös.	Dr. Munkácsi Bernát.
Dr. Fényes Mór.	Dr. Pollák Miksa, Sopron.
10 Fischer Sámuel, Miskolcz.	Dr. Rubinstein Mátyás,
Dr. Frank József, Fiume.	Szegzárd.
Dr. Friedmann Dáv., Zsolna.	25 Dr. Rudolfer An., A.-lendva.
Galgóczi Ábrahám, Galgócz.	Schill Salamon.
Dr. Kecskeméti Árm., Makó.	Strausz Adolf.
15 Dr. Kræmer Lipót, Nagy-	Dr. Singer Bern., Szabadka.
szöllős.	Singer Izraél, S.-A.-Ujhely.
Dr. Krausz Sámuel.	30 Dr. Reismann A., Ungvár.
Kroó Hugó, Munkács.	Dr. Urbach Henrik, Dolna-
Dr. Kunos Ignác.	Tuzla.
Dr. Lenke Manó, Besztercze-	Dr. Waldapfel János.
bánya.	Dr. Weiszbürg Gyula.

4. Felolvasó-bizottság:

<i>Elnök:</i>	Dr. Márkus Dezső.
Dr. Ágai Adolf.	Dr. Mezey Ferencz.
<i>Előadó:</i>	Palágyi Lajos.
Lenkei Henrik.	Radó Vilmos.
<i>Tagok:</i>	15 Roboz Andor.
Dr. Balassa József.	Rothauser Miksa.
Dr. Blau Lajos.	Dr. Sebestyén Károly.
5 Dr. Feleki Sándor.	Szabolcsi Miksa.
Gábor Ignác.	Dr. Schächter Miksa.
Gerő Ödön.	20 Székely Ferencz.
Dr. Kiss Arnold.	Timár Szaniszló.
Kóbor Tamás.	Dr. Vészi József.
10 Dr. Kohner Adolf.	Dr. Waldapfel János.

5. Propaganda-bizottság:

<i>Elnökök:</i>	Dr. Heves Kornél, Szolnok.
Dr. Stiller Mór.	Kun Lajos, Baja.
Dr. Kohner Adolf.	László Adolf, Miskolcz.
<i>Előadó:</i>	Löwy Mór, Igló.
Dr. Heller Bernát.	15 Reichmann Ármin, Debreczen.
<i>Tagok:</i>	Dr. Réthy Mór.
Beck Dénes.	Dr. Szabolcsi Izidor.
5 Beimel Sándor.	Szabolcsi Miksa.
Dr. Bernstein Béla, Szombathely.	Dr. Vajda Béla, Losoncz.
Fischer János Károly.	20 Wechsler Adolf, N.-várad.
Friedländer Gyula, Deés.	Dr. Wellesz Gyula, Nagybittse.
Dr. Halász Frigyes.	Wolfner József.
10 Dr. Heller Zs., M.-sziget.	

IX.

A társulat kiadványai.

1. Évkönyv. Szerkesztik dr. BACHER VILMOS és dr. MEZEY FERENCZ. 1895.

2. Évkönyv. Szerkesztik dr. BACHER VILMOS és dr. MEZEY FERENCZ. 1896.

3. Talmudi életszabályok és erkölesi tanítások. Héberből fordította és bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta dr. KRAUSZ SÁMUEL. 1896.

4. Alexandriai Philo jelentése a Cajus Caligulánál járt küldöttségről. Legatio ad Cajum. Görögből fordította SCHILL SALAMON. 1896.

5. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1897.

6. A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a

mai napig. Az Izr. Magyar Irod. Társulat által jutalmazott pályamű. Irta: dr. POLLÁK MIKSA soproni rabbi. Huszonöt kiadatlan okirati melléklettel. 1897.

7. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1898.

8. Szentírás. Első kötet. — A tóra. Mózes öt könyve. 1898.

9. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1899.

10. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Irta dr. BERNSTEIN BÉLA szombathelyi rabbi. JÓKAI MÓR előszavával. 1899.

11. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1900.

12. Szentírás. Második kötet. — Az első próféták 1900.

13. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1901.

14. A zsidók története Budapesten. A legrégebb időktől 1867-ig. Az Izr. Magy. Irod. Társ. által a Tencer-díjjal jutalmazott pályamű. Irta dr. BÜCHLER SÁNDOR. 1901.

15. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1902.

16. A zsidóság szervezete az európai államokban. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta dr. VENETIANER LAJOS 1902.

17. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1903.

18. Szentírás. Harmadik kötet. — Az utolsó próféták 1903.

19. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1904.

20. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1905.

X.

A társulat tagjai.

1. ALAPÍTÓ TAGOK.

néh. özv. hatvani Deutsch	báró Guttmann Vilmos,
Bernátné, Budapest.	Nagykanizsa.

Kohner Zsigmond, Bpest.
néhai Machlup Adolf.	néhai Schweiger Márton,
Budapest.
8 Nagykanizsai izr. hitközs.
Nagyváradai izr. hitközség.
Pesti Chevra-Kadisa.
Pesti izr. hitközség.	10 Sváb Károly, Budapest.
Özv. Sváb Sándorné, Bp.
Szabadkai izr. hitközség.
néhai Taub Salamon.

2. PÁRTFOGÓ TAGOK.

néhai Bródy Zsigmond.
Dr. Chorin Ferencz, Bpest.
néhai Löwy Mór, Bpest.
néhai báró Schossberger
Henrik, Budapest.	néhai Steinfeld Mihály,
Debreczen.
néhai Sternthal Adolf, Bp.
Sternthal Salam., Temes-
vár.
5 Schreiber Ignác, Bécs.
néhai Steinfeld Antal,
Debreczen.	10 Dr. Stiller Bertalan, Bu-
dapest.
Weisz Berthold, Bpest.

3. PÁRTOLÓ TAGOK.

Adler Lajos, Budapest.
Aradi izraelita hitközség.
Bacher Emil, Budapest.
Beck Dénes, Budapest.	tószegi Freund F., Bpest.
tószegi Freund Salamon,
Budapest.
néhai Garai Károly, Bpest.
6 Braun W. Arnold, Meran.
Breitner Zsigm. L., Buda-
pest.
Budai hitközség.
Deutsch Sámuel, Bpest.
Ebenspanger Lipót, Nagy-
kanizsa.	15 Hartenstein Zsig., Bpest.
Kecskeméti izr. hitközség.
Kohner Ágost, Bpest.
Kornfeld Zsigm., Bpest.
megyeri Dr. Krausz Izidor,
Budapest.
10 néhai Ehrlich Mózes,
Budapest.
néhai Frank Antal, Bpest.	20 Leopold Sánd., Szekszárd.
Linzer Béla, Budapest.
Losonczy izr. hitközség.
Marczali izr. hitközség.

- néhai Markbreit Adolf,
Bpest.
- 25 Dr. Misner Ignác, Bpest.
Nemesvidi izr. fiók-hit-
község.
Ifj. Neumann Adolf, Arad.
Ókanizsai izr. hitközség.
Pécsi izr. hitközség.
- 30 Dr. Pillitz Benő, Vesz-
prém.
Popper István, Budapest.
Reich Márton, Kalocsa.
Dr. Rosenberg Gyula,
Budapest.
Dr. Ság Manó, Bpest.
- 35 Dr. Simon József, Bpest.
Dr. Schuschny H., Bpest.
- néhai Schweiger Adolf,
Budapest.
- néhai Stern Ignác,
Budapest.
Dr. Stiller Mór, Budapest.
- 40 Szekszárdi izr. hitközség.
Temesvár-belvárosi izrael.
hitközség. [ség.
Tolnatamási izr. hitköz-
néhai lovag Wechselmann
Ignác, Budapest.
Dr. Weinmann Fül., Buda-
pest.
- 45 Weisz Manfréd, Buda-
pest.
Wellisch Sándor és Gyula,
Budapest.

4. RENDES TAGOK.

- Dr. Acsády Ign., Bpest.
Acsády Jenő, Budapest.
Adler Ernő, Budapest.
Adler Gyula, Budapest.
- 5 Adler Ignác, Szolnok.
Dr. Adler Illés, Budapest.
Dr. Adler Mihály, Bpest.
Ádler Samu, H.-Szoboszló.
Dr. Ágai Adolf, Budapest.
- 10 Ágai Ignác, Deés.
Agulár Ede, Bpest.
Aronsohn Bertalan,
Marosvásárhely.
Dr. Alapy Henrik, Bpest.
- Dr. Alexander B., Bpest.
- 15 Alexander Vilmos, Sátor-
aljauhely.
Alsólendvai izr. hitközs.
Dr. Anisfeld Endre,
Hódmezővásárhely.
Aronsohn Bertalan
Marosvásárhely.
Auer Róbert, Bpest.
- 20 Aufricht Alaj., Debreczen.
Auspitz Adolf, N.-várad.
Dr. Bacher Vilmos, Bpest.
Bach Mór, Pancsova.
Bader Samu, Villány.

- 25 Bajai izr. hitközség.
Bajai Chevra Kadisa.
Bajai izr. nőegylet.
Dr. Balázs Bertalan, Debreczen.
Dr. Bakonyi Samu, Debreczen.
- 30 Dr. Bakos Ödön, Nagylak.
Dr. Balázs Bert., N.-várad.
Dr. Balassa Józsa., Bpest.
Dr. Balkányi Miklós, Debreczen.
Dr. Balkányi Miksa, Bpest.
- 35 Dr. Ballay Lajos, Bpest.
Balogh Ármin, Bpest.
Dr. Bánó József, Bpest.
Dr. Banóczy József, Bpest.
Dr. Baracs Marcel, Bpest.
- 40 Dr. Bárány J., Kecskemét.
Bárdos Lipót, Budapest.
Dr. Báron Jónás, Bpest.
Baruch Gyula, Miskolcz.
Basch Adolf, Sz.-fehérvár.
- 45 Bató J. Lipót, Bpest.
Dr. Bátori Dániel, Bpest.
Dr. Baumgarten Samu, Budapest.
Dr. Becher Áron, Nagyszalonta.
Beck Sándor, Keszthely.
- 50 Beck Oszkár, Bpest.
Beimel Jakab, Bpest.
Beimel Sándor Bpest.
Dr. Béla Pál, Budapest.
- Dr. Berczeller Imre, Bpest.
- 55 Beregi Lajos, Hódmezővásárhely.
Dr. Berényi Sánd., Bpest.
Dr. Berkes Móricz, Szigetvár.
Berger Antal, Marosvásárhely.
Berger Jakab, Ráczeke.
- 60 Dr. Berger Miksa, Bpest.
Dr. Berkovits Ferenc, N.-várad.
Dr. Bernstein Béla, Szombathely.
Bernstein Samu, Sz.-Fehérvár.
Besztercebányai izr. hitk.
- 65 Bihar Endre, Nagyvárad.
Biró Károly, Bpest.
Birnbaum Imre, Bpest.
Blau Adolf, Budapest.
Dr. Blau Lajos, Budapest.
- 70 Blau Pál, Nyiregyháza.
Blau Rezső, Mohács.
Bleier Jónás, Budapest.
Dr. Bleuer Samu, Bpest.
Dr. Bloch Henrik, Bpest.
- 75 Dr. Blum Ödön, Bpest.
Blücher József, Bpest.
Dr. Blumgrund Naftali, Nagyabony.
Bognár Sándor, Nagyvárad.
Boschan Arthur, Bpest.

- 80 Boschán Péter, Budapest.
 Boskovitz Sándor, Bpest.
 Brachfeld Lajos, Bpest.
 Dr. Brachfeld Lajos, Bpest.
 Brachfeld O., Kecskemét.
- 85 Brasch Simon, Buziás.
 Braun József, Eger.
 Breuer Mór, Bpest.
 Bródy Gyula, Miskolcz.
 Bruck Ármin, Zombor.
- 90 Dr. Bruck Samu, Baja.
 Bruck Miksa, Bpest.
 Brust Dávid, Budapest.
 Budai Chevra Kadisa.
 Budai izr. hitk.
- 95 Bugler Jakab, Nagyvárad.
 Burger Lajos, Bpest.
 Burger Albert, Maros-
 vásárhely.
 Buttyini izr. hitközség.
 Dr. Büchler Adolf, Bécs.
- 100 Büchler Nándor, Aszód.
 Dr. Büchler Sánd., Keszthely.
 Büchler P., Moór.
 Cohn Dávid, Bpest.
 Czeglédi izr. hitközség.
- 105 Dr. Czigler Ármin, Bpest.
 Cséri Hermann, Varannó.
 Csongrádi izr. hitközség.
 Csurgói izr. hitk.
 Dr. Dalnoky Béla, Bpest.
- 110 Danneberg Miksa, Bpest.
 Debreczeni izr. hitközség.
- Detsinyi Károly, Bpest.
 Dr. Deutsch Ad., Szolnok.
 Deutsch Antal, Budapest.
- 115 Dr. Deutsch Ernő, Bpest.
 Deutsch Ign., Debreczen.
 Ifj. Deutsch Ignác, Lugos.
 Deutsch Jakab, Budapest.
 Deutsch Jenő, P.-Gyala.
- 120 Deutsch József, Rábahid-
 vég.
 Ifj. Deutsch Samu, Szombathely.
 Deutsch Sámuel, Debreczen.
 Deutsch Tivadar, Szombathely.
 Déri Izidor, Budapest.
- 125 Déri József, Győr.
 Diamant Samu, Nagyszombat.
 Domonkos Lajos, Bpest.
 Dr. Dózsa Sámuel, Makó.
 Dr. Dóri Fer., N.-várad.
- 130 Dukász Jakab, Budapest.
 Dr. Edelstein Bertalan, Budapest.
 Ehrlich Emil, Budapest.
 Ehrlich Samu, Bpest.
 Dr. Engel Mór, Szeged.
- 135 jánosi Engel Róbert, Budapest.
 Dr. Eisler Mátyás, Kolozsvár.
 Eisler Samu, Budapest.

- Elfer Dániel, Budapest.
Eperjesi izr. hitközség.
- 140 Eperjesi Chevra-Kadisa.
Dr. Ernyei Mór, Bpest.
Farkas Aladár, Maros-
vásárhely.
Dr. Farkas Emil, Bpest.
Farkas Hermann, Maros-
vásárhely.
- 145 Farkas Izidor, N.-várad.
Dr. Farkas J., Bpest.
Dr. Fáy Samu, Bekés-
csaba.
Dr. Fayer László, Buda-
pest.
Feiner Mór, Hódmező-
vásárhely.
- 150 Fr. Fehér Ernő, Szolnok.
Dr. Fejér Fer., Debreczen.
Fejér Márton, Budapest.
Fekete Bernát, Maros-
vásárhely.
Fekete Izsák, Maros-
vásárhely.
- 155 Fekete Lajos, Csongrád.
Feldmann Lajos, Bpest.
Feldmayer Ignác, Kec-
kemét.
Dr. Feleki Sándor, Bpest.
Fényes Dezső, Budapest.
- 160 Dr. Fényes József, Lugos.
Dr. Fényes Mór, Bpest.
Dr. Fischer Gyula, Bpest.
Dr. Fischer Józs., Losonc.
- Fischer J. József, Óbecse.
- 165 Fischer János Károly,
Bpest.
Fischpán Mór, Kecskemét.
Fiumei Chevra-Kadisa.
Fleischmann Ede, Bpest.
Fleischmann Manó, Baja.
- 170 Dr. Fleischmann Mór,
Debreczen.
Dr. Fleischmann Sándor,
Bpest.
Dr. Flesch Árm., Mohács.
Fluss József, Budapest.
Dr. Fodor Ármin, Bpest.
- 175 Fogarasi izr. nőegylet.
Fornheim Zsigm., Ujpest.
Földesi Joakim, Bpest.
Dr. Fränkel Sándor,
Budapest.
Dr. Frank József, Fiume.
- 180 Dr. Freund J., Debreczen.
Freund József, Óbecse.
Frey Gusztáv, Ujpest.
Dr. Fried Samu, Bpest.
Dr. Fried Samu, Sátor-
aljauhely.
- 185 Friedler Lajos, Nagy-
bittse.
Friedländer Lajos, Bpest.
Friedländer Gyula, Deés.
Dr. Friedmann Gyula,
Szentés.
Friedmann M., Temesvár.

- 190 Friedmann Sándor, Budapest.
Friedmann Sándor, Nagykároly.
Dr. Frisch Ármin, Bpest.
Fuchs H., Budapest.
Dr. Fuchs Sámuel, Luxemburg.
- 195 Fuchs Zsigmond, Tapolcza.
Füchsl Arnold, Pécs.
Dr. Füredi Lipót, Vágújh.
Gallia Vilmos, Budapest.
Dr. Gábor Gyula, Bpest.
- 200 Gálócsi Samu, Deés.
Gansl Ignác, Liptószentmiklós.
Geistl Jenő, Szombathely.
Dr. Gerber Béla, Bpest.
Gerlóczy M. Adolf, Fiume.
- 205 Gerstl Géza, Temesvár.
Glasz Adolf, Fehértempl.
Dr. Glass Izor, id., Bpest.
budai Goldberger Bertalan, Budapest.
Dr. Goldberger Izraél, Sátoraljauhely.
- 210 Goldberger Gusztáv, Bpest.
Dr. Goldberger Ign., Pécs.
budai Goldberger Sámuel, Bpest.
Goldberger J. Mór, Szekszárd.
Goldschmied Zsigmond, Baja.
- 215 Goldschmied Bernát, Budapest.
Goldschmied József, Sárvár.
Goldschmid Lipót, Bpest.
Dr. Goldstein Jakab, Szirák.
Goldzieher Géza, Bpest.
- 220 Dr. Goldzieher Vilmos, Budapest.
Gömöri Béla, Budapest.
Görög Gábor, Bpest.
Dr. Grauer V., Bpest.
Greiner Arnold, Eger.
- 225 Greiner Jakab, Bpest.
Dr. Grósz Gyula, Bpest.
Dr. Grósz Lipót, Bpest.
Gross Simon, Kecskemét.
Grünbaum Miksa, Bpest.
- 230 Dr. Grünbaum P., Óbecse.
Grünfeld J., Sz.-fehérvár.
Dr. Grünhut Lázár, Jeruzsálem.
Grünwald Samu, Bpest.
Guth Antal, Pozsony.
- 235 Dr. Gutfreund Sámuel, Debreczen.
Guttman Emanuel, Nagyszöllős.
Dr. Guttman Mihály, Csongrád.
Guttman Zsigm., Bpest.
Gyöngyösi keresk. csarn.
- 240 Gyulai izr. hitközség.

- Dr. Gyulay Noé, Bpest.
 Dr. Haaz Sim., Szucsány.
 Hajnal Sám., Debreczen.
 Dr. Halász Béla, Szolnok.
 245 Dr. Halász Frigyes, Bpest.
 Halász Mór, Bpest.
 Halász Nátán, Budapest.
 Handler Jónás, Bpest.
 Dr. Hevesi Sim., Bpest.
 250 Hartmann József, Fiume.
 Dr. Hasznos József, Szolnok.
 Hatvany-Deutsch Béla,
 Sárvár.
 Hatvany-Deutsch Sándor,
 Bpest.
 Hauer Miksa, Pozsony.
 255 Hausbrunner Vilmos,
 Budapest.
 Hay Károly, Abony.
 Dr. Hecht Ernő, Bpest.
 Dr. Hecht József, Bpest.
 Heinrich M., Csáktornya.
 260 Heller Ármin, Bpest.
 Dr. Heller Bernát, Budapest.
 Dr. Heller Zs., Mármaros-sziget.
 Hermann Antal, Bpest.
 Dr. Hernádi Mór, Bpest.
 265 Dr. Herzog M., Kaposvár.
 Herzfeld Frigyes, Bpest.
 Herzfeld Norbert, Bpest.
 Herzfeld Mór, Vágnyhely.
 Herzmann Bert., Bpest.
 270 Dr. Herzmann Manó, Mohács.
 Hesszer Gyula, Baja.
 Dr. Heumann J., Moór.
 Dr. Heves Kornél, Szolnok.
 Hirsch Nándor, Bpest.
 275 Dr. Hirsch Vilm., Pápa.
 Hirschfeld Ármin, Debreczen.
 Dr. Hirschler H., Bpest.
 Hódmezővásárhelyi izr. hitközség.
 Dr. Hoffer Á., Veszprém.
 280 Hoffmann Ármin, Bpest.
 Dr. Hoffmann László, Tapolcza.
 Hoffmann Sándor, Debreczen.
 Hoffmann Soma, Keszthely.
 Hoffmann és Kronovicz, Debreczen.
 285 id. Dr. Holzmann Lajos, Nagybittse.
 ifj. Dr. Holzmann Lajos, Nagybittse.
 Honig Dávid, Csúz.
 Horvát Zsigmond, Bpest.
 Hunwald L., Kolozsvár.
 290 Dr. Hüttl Hümér, Bpest.
 Dr. Hübös József, Bpest.
 Iglói izr. nőegylet.

- Iglói izr. iskolaszék.
 Ipolysági izr. hitközség.
 295 Dr. Iricz Adolf, Bpest.
 Jeremiás és Rosenberg,
 Deés.
 Justus Dezső, Budapest.
 Dr. Juszth Á., Nagy-
 Szombat.
 Kada Sámuel, Bpest.
 300 Kállai Adolf, Maros-
 vásárhely.
 Káldor Marcell, Bpest.
 Kaposvári izr. hitközség.
 Dr. Kanitzer Sándor,
 Hódmezővásárhely.
 Kann Lajos Budapest.
 305 Kardos Samu, Debreczen.
 Dr. Karczag Sándor, Szol-
 nok.
 Karsai Vilmos, Bpest.
 Kassai Chevra-Kadisa.
 Dr. Kecskeméti Á., Makó.
 310 Dr. Kecskeméti Lajos,
 Kecskemét.
 Dr. Kecskeméti Lipót,
 Nagyvárad.
 Dr. Kelemen A., Fogaras.
 Kell Hugó, Bpest.
 Keller Arnold, Csikgyimes.
 315 Kemény Dávid, Bpest.
 Dr. Kemény Fülöp, Perlak.
 Dr. Kende Ádám, Pápa.
 Dr. Kerényi Samu, Szol-
 nok.
- Keszt Sándor, Szarvas.
 320 Keszthelyi izr. hitközség.
 Kisbéri izr. hitközség.
 Kispestszentlőrinczi
 Chevra-Kadisa.
 Dr. Kiss Arnold, Bpest.
 Dr. Klein Artur, M.-sziget.
 325 Klein J. D., Budapest.
 Dr. Klein Dezső, Siklós.
 Klein Géza, Szabadka.
 Dr. Klein József, Kassa.
 Dr. Klein Mór Nagy-
 becskerek.
 330 Klein Vilmos, Szatmár.
 Dr. Klug Lipót, Kolozsv.
 Kohn Arnold, Budapest.
 Kohn József, Bpest.
 Dr. Kohn Lajos, Csurgó.
 335 Kohn Lipót, Debreczen.
 Dr. Kohn Rezső, Csákova.
 Kohn Vilmos, Pozsony.
 Dr. Kohn Sámuel, Bpest.
 Dr. Kohner Adolf, Bpest.
 340 Kolozsvári izr. nőegylet.
 Komáromi izr. hitközség.
 Komáromi Chevra-Kadisa.
 Konn Lajos, Bpest.
 Kónyi Manó, Bpest.
 345 Dr. Koritschner L., Pápa.
 Kornfeld Gyula, Bpest.
 Kőbányai polgári sörfőző.
 Kőbányai izr. hitközség.
 Körmendi izr. hitközség.
 350 Dr. Körösy József, Bpest.

- Dr. Kræmer Lipót, Nagyszöllös.
- Kramer József, Bpest.
- Kramer Malakiás Bpest.
- Krausz Adolf, Bpest.
- ³⁵⁵ Dr. Krausz Ede, Bpest.
- Krausz Manó, Győr.
- Dr. Krausz Sámuel, Bpest.
- Krausz Vilmos, Debreczen.
- Kriegler Miksa, Bpest.
- ³⁶⁰ Dr. Kriszhaber Adolf, Bpest.
- Dr. Krieshaber B., Erzsébetfalva.
- Kubics Gusztáv, Szolnok.
- Kun Lajos, Baja.
- Dr. Kunos Ignác, Bpest.
- ³⁶⁵ Dr. Kurlænder Ede, N.-Várad.
- Dr. Kürti József, Bpest.
- Dr. Kux Adolf, Liptószentmiklós.
- Dr. Kux Bernát, Liptószentmiklós.
- Lakatos I. József, Nagyvárad.
- ³⁷⁰ Dr. Ladányi Gy., Bpest.
- Lændler Fer., N.-várad.
- Laendler Józs., Kissebes.
- Lasz Lázár, Kolozsvár.
- Lasz Samu, Budapest.
- ³⁷⁵ László Adolf, Miskolcz.
- Lázár József, Budapest.
- Lazarus Adolf, Bpest.
- Lederer Gábor Ign., Bpest.
- Lebovics J., B.-mágozs.
- ³⁸⁰ Dr. Leitner Adolf, Bpest.
- Dr. Lenke Manó, Besztercebánya.
- Lenkei Henrik, Bpest.
- Dr. Leopold Kornél, Szekszárd.
- Leopold L., Szilfamajor.
- ³⁸⁵ Lévai izr. hitközség.
- Liedermann Henrik, Debreczen.
- Dr. Linksz Ármin, Bpest.
- Lippe Vilmos, Szolnok.
- Löbl Salamon, Szabadka.
- ³⁹⁰ Lövy M. L. Szabadka.
- Dr. Loewy Lipót, Pécs.
- Dr. Loránd Leó, Bpest.
- Dr. Lóte Lajos, Nyárádszereda.
- Lóte Lázár, Kaál.
- ³⁹⁵ Dr. Löw Immanuel, Szeged.
- Löwenstein Arn., Bpest.
- Dr. Löwinger A., Szeged.
- Löwy Adolf és fiai, Losoncz.
- Dr. Löwy Fer., Marosvásárhely.
- ⁴⁰⁰ Dr. Löwy Jakab, Mohács.
- Dr. Löwy Mór, Temesvár.
- Löwy M. L., Szabadka.
- Löwy Sámuel, Bpest.
- Dr. Löwy Mór, Igló.

- 405 Lukács József, Budapest.
Makói izr. hitközség.
Makói Chevra-Kadisa.
Dr. Málnai Mihály, Bpest.
Mandl Miksa, Bpest.
- 410 Mandl Mór, Budapest.
Mandl Pál, Keszthely.
Dr. Marczali Henr., Bpest.
Marton Henrik, Bpest.
Margalit Alfréd, Toldi-
puszta.
- 415 Dr. Márkus Sámuel, Pol-
gárdi.
May Dávid, Budapest.
May Sándor, N.-várad.
Dr. Máyer Ármin, Liptó-
szentmiklós.
Mayer Lajos, Szombathely.
- 420 Dr. Medrei Béla, Bpest.
Meslitz Mór, Maros-
vásárhely.
Meslitz Henrik, Maros-
vásárhely.
Dr. Messinger L., Bpest.
Dr. Mezei Mór, Bpest.
- 425 Dr. Mezei Mór, Sajószent-
péter.
Dr. Mezey Fer., Bpest.
Dr. Mihelfy Lajos., Nagy-
várad.
Miskolczi izr. hitközség.
Miskolczi Chevra-Kadisa
- 430 Dr. Mohr Mihály, Bpest.
Moller Arnold, Szolnok.
- Morgenstern Emil, Bpest.
Dr. Mosonyi A., Anna-
völgy.
Mosoni izr. hitközség.
- 435 Mózes Bern., Csáktornya.
Dr. Munkácsi Bernát,
Budapest.
Dr. Müller Ferencz, Szek-
szárd.
Müller Mór, Budapest.
Nagybecskereki izr. hitk.
- 440 Nagybittsei izr. hitközség.
Nagyszentmiklósi izr.
hitközség.
Nagyszalontai izr. hitközs.
Nay Rezső, Budapest.
Nemes Gyula Maros-
vásárhely.
- 445 Dr. Neumann Arm., Bpest.
Dr. Neumann Ede, Nagy-
kanizsa.
Neumann Jakab, Szucsány.
Dr. Neumann Jákó, Kis-
bér.
Neumann József, Hód-
mezővásárhely.
- 450 Dr. Neumann Mór, Ga-
lanta.
Neumark Ign., Keszthely.
Neuschlosz Ödön és
Marcel, Budapest.
Nord Mór, Budapest.
Óbecsei izr. hitk.
- 455 Oblatt Béla, Óbecse.

- Óbudai izr. hitközség.
 Óbudai Chevra-Kadisa.
 Dr. Oppenheimer Ármin,
 Versecz.
 Orsz. rabbiképző, Bpest.
 460 Orsz. izr. tanítóképző int.,
 Budapest.
 Orsz. izr. tanítóegyesület,
 Budapest.
 Ösztreicher Lipót, Szolnok.
 Ösztreicher S., M.-sziget.
 ráczalmási Dr. Pajzs Gy.,
 Ráczalmás.
 465 Pancsovai izr. hitközség.
 Dr. Pap Illés, Kassa.
 Pártos Izsó, Makó.
 Dr. Pataki Ármin, Székes-
 fehérvár.
 Pauncz Sándor, Bpest.
 470 Perényi Adolf, Budapest.
 Pesti izr. hitk. fiárvaháza.
 Dr. Perl Miksa, Székes-
 fehérvár.
 Dr. Pillitz Sámuel, Nagy-
 kanizsa.
 Pintér Gyula, Abony.
 475 Pirnitzer József és fiai,
 Szekszárd.
 Platschek Vilmos, Bpest.
 Polgár Simon, Szolnok.
 Dr. Politzer Armin, Nagy-
 bittse.
 Pollákné Frisch Adél,
 Tapolcza.
 480 Pollák Illés, Baja.
 Pollák József, Bpest.
 Pollák Lajos, Baja.
 Dr. Pollák Miksa, Sopron.
 Pollák Sándor, Hódmező-
 vásárhely.
 485 Póor Jakab, Bpest.
 Popper J. D., Mohács.
 Popper Károly, Budapest.
 Dr. Popper Mór,
 Debreczen.
 Dr. Porosz Mór, Bpest.
 490 Dr. Porgesz Samu, Besz-
 terczebánya.
 Preiser Miklós, Budapest.
 Dr. Radó Antal, Bpest.
 Dr. Radó I., Nagyvárad.
 Radó Vilmos, Bpest.
 495 Dr. Rakonitz Mór, Bpest.
 Dr. Rappaport Béla, Bpest.
 Dr. Reiner Alb., Berettyó-
 ujfalu.
 Dr. Reiner Miksa, Alhó.
 Reich Salamon, Baja.
 500 Rechnitzer Soma, Székes-
 fehérvár.
 Dr. Reich Miklós, Bpest.
 id. Reich Vilmos, Baja.
 Reichmann Ármin, Deb-
 reczen.
 Reismann Mór, N.-várad.
 505 Reiter Károly, Szabadka.
 Dr. Renner Adolf, Bpest.
 Dr. Réthy Mór, Budapest.

- Révai Miksa, Budapest.
 Révész Béla, Marosvásár-
 hely.
- ⁵¹⁰ Dr. Révész Béla, Vác.
 Richter Béla, Nagyabony.
 Rigócz Zsigmond, Bpest.
 Riemer Jónás, Maros-
 vásárhely.
 Róna József, Bpest.
- ⁵¹⁵ várhelyi dr. Rósa Izsó,
 Szeged.
 Rosenberg Márton, Va-
 rannó.
 Dr. Rosenberg Samu, Baja.
 Dr. Rosenberg S., Arad.
 Rosenfeld Alfréd, Bpest.
- ⁵²⁰ Rosenfeld Henrik, Bpest.
 Dr. Rosenfeld Nátán, Sop-
 ron.
 Dr. Rosenthal Gyula,
 Lugos.
 Dr. Rosenthal M., Nagy-
 várad.
 Rosenthal Vilmos, Igló.
- ⁵²⁵ Rosner Adolf, Nagy-
 szőlős.
 Rosner Jenő, Eger.
 Dr. Rothbart J., Bpest.
 Rothmann Imre, Sza-
 badka.
 Dr. Rothmann Jakab, N.-
 Várad.
- ⁵³⁰ Dr. Rott Jakab, Bpest.
 Dr. Rottenberg M., Igló.
- Dr. Rubinstein Mátyás,
 Szekszárd.
 Dr. Rudali Izraél, Gál-
 szécs.
 Sacher Gusztáv, Losonc.
⁵³⁵ Salamon Árm., Szegzárd.
 Dr. Sámuel Lázár, Bpest.
 Sándor Mór, Lippa.
 Sándor Pál, Budapest.
 Schächter Henrik, Nagy-
 bittse.
- ⁵⁴⁰ Dr. Schächter Miksa,
 Bpest.
 Schaffer Adolf, Szabadka.
 Dr. Schiff Ernő, N.-várad.
 Schill Salamon, Bpest.
 Dr. Schiller Zsigm., Buda-
 pest.
- ⁵⁴⁵ Schlesinger Herman,
 Nagyszombat.
 Dr. Schlesinger Emil,
 Zsolna.
 Schlieszer Miksa, Baja.
 Schmidl Albert, Bpest.
 Schnabel Dávid, Kőrös-
 mező.
- ⁵⁵⁰ Schnitz József, Márama-
 rossziget.
 Schöffler Bódog, Bpest.
 Schön Dávid, Budapest.
 Schönfeld Lajos, Nagy-
 várad.
 Dr. Schönwald Károly,
 Tapolecza.

- 555 Dr. Schreiber Ign., Kecskemét.
 Dr. Schreyer Jak., Bpest.
 Schulz József, Bpest.
 Schulz Lajos, Szucsány.
 Schulz Vilmos, Bpest.
- 560 Schwartz Izidor, Bpest.
 Schwarz I., Csáktornya.
 Dr. Schwarcz Mór, Győr.
 Schveiczter József, Debreczen.
 Schweiger Imre, Bpest.
- 565 Dr. Schweiger L., Eger.
 Dr. Sebestyén K., Bpest.
 Seltmann Lajos, Hódmezővásárhely.
 Dr. Sichermann Bernát, Kassa.
 Dr. Sidlauer Ármin, Miskolcz.
- 570 Dr. Silberfeld Jakab, Nyiregyháza.
 Simon Jakab, Bpest.
 Simon Miksa, Bpest.
 Dr. Singer Alfréd, Igló.
 Dr. Singer Brn., Szabadka.
- 575 Dr. Singer Jakab, Bpest.
 Dr. Singer József, Liptószentmiklós.
 Singer Miksa, Orosháza.
 Singer Sándor, Budapest.
 Somló Gyula, Budapest.
- 580 Somlyói Ign., Nagyszőlős.
- Sommer Ignác, Csapi.
 Sonnenfeld Adolf, Nagyvárad.
 Dr. Sonnenfeld Bernát, Vágújhely.
 Sonnenfeld Gyula, Nagybittse.
- 585 Soproni izr. hitközség.
 Stadler Izidor, Szombat hely.
 Dr. Stamberger F., Bpest.
 Stampfer Kálmán, Bpest.
 Stark Ármin, Liptószentmiklós.
- 590 Dr. Stauber Hugó, Baranyamágocs.
 Stein József, Marosvásárhely.
 Stein Miksa, Nagyszombat.
 Steinberger Hermann, Kalocsa.
 Steiner Albert, Sopron.
- 595 Steiner Ármin, Budapest.
 Dr. Steiner Jákó, Székesfehérvár.
 Dr. Steiner János, Lippa.
 Steiner József, Budapest.
 Steiner L. József, Hódmezővásárhely.
- 600 Steiner Mór, Bpest.
 Steiner M. Alb., N.-várad.
 Dr. Steinherz Jakab, Székesfehérvár.

- Stern Ábrahám, Bpest.
 Stern Adolf, Ujszentanna.
- 608 Dr. Stern József, Bpest.
 Dr. Stern Samu, Bpest.
 Sternlicht Salamon, Lo-
 soncz.
 Stiffson Emil, Bpest.
 Strasser M. Jakab,
 Máramarossziget.
- 610 Strauss Mór, Budapest.
 Sugár Ignác, Miskolc.
 Surányi József, Bpest.
 Dr. Szabolcsi Iz., Bpest.
 Szabolcsi Miksa, Bpest.
- 615 Szántó Bertalan, Kolozs-
 vár.
 Dr. Szántó Lajos, Ka-
 locsa.
 Dr. Szántó Sámuel Deb-
 reczen.
 Szász Béla, Bpest.
 Szegedi izr. hitközség.
- 620 Szegő Benő, Szombathely.
 Dr. Székely Albert, Sátor-
 aljaujhely.
 Székely Ferencz, Bpest.
 Székely Ignác, Bpest.
 Dr. Székely Ign., Óbecse.
- 625 Dr. Székely Miksa, Bpest.
 Székesfehérvári vall. köz-
 ség.
 Székesfehérvári Chevra.
 Szél Mihály, Kisvárda.
 Dr. Szemző Gy., Szarvas.
- 630 Dr. Szenes Zsigm., Bpest.
 Dr. Szidon Adolf, Versecz.
 Szigetvári izr. hitközség.
 Dr. Szilárd Lipót, Tót-
 keresztúr.
 Dr. Szili Adolf, Budapest.
- 635 Szolnoki izr. hitközség.
 Szolnoki Chevra-Kadisa.
 Szombathelyi izr. iskola.
 Dr. Szücs A., Tapolcza.
 Tauszk Jakab, Nagybittse.
- 640 Tábori Róbert, Budapest.
 Tafler Jakab, Orosháza.
 Tedesco Bernát, Bpest.
 Temesvár-gyárvárosi izr.
 hitközség.
 Dr. Temesváry Rezső, Bu-
 dapest.
- 645 Dr. Telegdi Zsigmond,
 Balatonboglár.
 Dr. Tischler Gyula, Maros-
 vásárhely.
 Dr. Tischler Márton, Maros-
 vásárhely.
 Uj-Kécskei izr. hitközség.
 Ujpesti izr. hitközség.
- 650 Erényi Ullmann Gy.,
 Budapest.
 Dr. Ungar Bernát, Buda-
 pest.
 Dr. Urbach Henrik, Dolna-
 Tuzla.
 Dr. Ungar S., Eszék.
 Vadas Rezső, Bpest.

- 655 Dr. Vajda Béla, Losoncz.
Dr. Vajda Károly, Budapest.
Váczi izr. hitk.
Váczi Chevra kadisa.
Vágújhelyi izr. alreálisk.
- 660 Vágújhelyi izr. hitközség.
Dr. Vámos Géza, Szolnok.
Váradai Dávid, Czegléd.
Dr. Vécsei Jenő, Szabadka.
Dr. Veisz Sándor, Bpest.
- 666 Dr. Venetianer Lajos, Ujpest.
Dr. Vermes Lajos, Bpest.
Verseczi izr. hitközség.
Vértés Lajos, Lugos.
Veszprémi izr. hitk.
- 670 Dr. Viola Ödön, Szombathely.
Dr. Waldapfel Ján., Bpest.
Wallerstein Bernát, Marosvásárhely.
Wechsler Adolf, Nagyvárad.
Weidinger Dezső, Baja.
- 675 Weidinger Herm., Baja.
Weinberger Zsig., Eger.
Weiner Mór, Szombathely.
Weisz Adolf, Bpest.
Weisz Ármin, Kolozsvár.
- 680 Dr. Weisz Arnold, Nagybittse.
Dr. Weiss Béla, Kassa.
Weisz Gábor N.-várad.
- Dr. Weisz József, Kolozsvár.
Dr. Weisz Lipót, Deés.
- 685 Weisz Mór, Kolozsvár.
Weisz Sándor, Debreczen.
Weisz Tivad., Nagykánizsa.
Weisz Ödön, Baranyamágócs.
Weiszberger Antónia, Budapest.
- 690 Dr. Weiszburg Gy., Bpest.
Dr. Weiszkopf Artur, Rozsnyó.
Dr. Wellesz Gy., Nagybittse.
Wertheim Ármin, Székeshérvár.
Dr. Wettenstein Noé, Deés.
- 695 Widder Gyula, Sátoraljaújhely.
Dr. Widder Márk, Nagymihály.
Dr. Wilhelm Arnold, Hódmezővásárhely.
Dr. Willheim Adolf, Szabadka.
Dr. Winkler Adolf, Sopron.
- 700 Wodianer Arthur, Bpest.
Mucsinyi Dr. Wohl Adolf, Losoncz.
Wolf Albert, Bpest.

id. Wolf Lipót, Kis-	710 Wollák R., Csáktornya.
marton.	Wollák Samu, Bpest.
Wolf Sándor, Kis-	Dr. Ziegler J., Karlsbad.
marton.	Dr. Zipser Jak., Szekszárd.
705 Wolf Zsigmond, Mohács.	Zwack Miksa, Bpest.
Wolfner Gyula, Budapest.	715 Zsarnóczai izr. iskola.
Wolfner József, Budapest.	Zsengeri Miklós, Passau.
Wolfner Lajos, Budapest.	Dr. Zsengeri Samu, Buda-
Wolfner Tivadar, Bpest.	pest.

Uj tagok *Bánóczi József* társulati titkárnál (lakik, VII., Király-utcza 99), vagy *Székelly Ferencz* belv. takarékpénztári igazgatónál, a társulat pénztárosánál (IV., Kigyó-tér 1.) jelentkezhetnek. A *tagsági díjak* az utóbbihoz küldendők.

IZRAELITA NAPTÁR

AZ 1906. POLGÁRI ÉV SZÁMÁRA.

Január.

- 1 5666 Tébéth 4.
 6 Sz. Vajjiggás
 7 Tébéth 10. böjtje
 13 Sz. Vajjechí
 20 Sz. Semóth
 27 Sz. Váérá
Sebát újholdja

Február.

- 3 Sz. Bó
 10 Sz. Besallách
 17 Sz. Jithró
 24 Sz. Mispátim. Sekálim.
 25 **Adár** újholdja
 26 Újhold 2. napja

Márczius.

- 3 Sz. Terúma
 8 Esztér böjtje
 10 Sz. Teczavvé. Zákhor
 11 *Púrim*
 12 Súsán Púrim
 17 Sz. Ki-thisszá. Pára
 24 Sz. Vajjakhél-Pekúdé.
 Hachódes
 27 **Niszán** újholdja
 31 Sz. Vajjikrá

Április.

- 7 Sz. Czáv.
 Sabbáth Haggádól
 9 Pészach előestéje
 10 **Pészach** 1. napja
 11 **Pészach** 2. napja
 14 Sz. Chól-Hammóéd
 16 **Pészach** 7. napja
 17 **Pészach** 8. napja
 21 Sz. Semíni.
 25 **Ijjár** újholdja
 26 Újhold 2. napja
 28 Sz. Tazria-Meczórá.

Május.

- 5 Sz. Ácharé-Kedósim
 12 Sz. Emór
 13 Ómer 33. napja
 19 Sz. Behár-Bechukkóthái
 25 **Sziván** újholdja
 26 Sz. Bemidbár
 29 Sábúóth előestéje
 30 **Sábúóth** 1. napja
 31 Sz. **Sábúóth** 2. napja

Junius.

- 2 Sz. Nászó
 9 Sz. Behaalóthekhá

16 Sz. Selách-lekhá

23 Sz. Kórach

Tammúz újholdja

24 Újhold 2. napja

30 Sz. Chukkath

Julius.

7 Sz. Bálák

10 Tammúz 17. böjtje

14 Sz. Pínechász

21 Sz. Mattóth-Masszeé

23 **Áb** újholdja

28 Sz. Debárim. Chazón

31 Áb 9. böjtje

Augusztus.

4 Sz. Váethchannán.

Náhamú

6 Áb 15.

11 Sz. Ékeb

18 Sz. Reé

21 **Elúl** újholdja

22 Újhold 2. napja

25 Sz. Sófetim

Szeptember.

1 Sz. Kí-théczé

8 Sz. Kí-thábó

15 Sz. Niczábim-Vájjélekh

16 Szelíchóth 1. napja

19 Rós-Hassána előestéje

20 Sz. **Rós-Hassána** 1. napja**5667** Tisri 1.21 **Rós-Hassána** 2. napja

22 Sz. Háazinú. Súbá

23 Gedalja böjtje

28 Jóm Kippúr előestéje

29 Sz. **Jóm Kippúr***Október.*

3 Szukkóth előestéje

4 **Szukkóth** 1. napja5 **Szukkóth** 2. napja

6 Sz. Chól-Hammóéd

10 Hósána rabba

11 **Semíní aczéreth**12 **Szimchath tóra**

13 Sz. Berésith

19 **Marchesván** újholdja

20 Sz. Nóach.

Újhold 2. napja

27 Sz. Lekh-lekhá

November.

3 Sz. Vajjérá

10 Sz. Chajjé-Szára

17 Sz. Tóledóth

18 **Kiszlév** újholdja

24 Sz. Vajjéczé

Deczember.

1 Sz. Vajjislách

3 Sz. Vajjéseb

12 **Chanukka** 1. napja

15 Sz. Mikkécz

17 **Tébéth** újholdja

18 Újhold 2. napja

19 **Chanukka** 8. napja

22 Sz. Vajjiggá

27 Tébéth 10. böjtje

29 Sz. Vajjechí

TARTALOM.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

	Lap
<i>Ágai Adolf</i> , Régi naplók	7
<i>Dr. Blau Lajos</i> , A zsidók és a világkultura	26
<i>Lenkei Henrik</i> , Két vers	38
<i>Dr. Heller Bernát</i> , Az igaz gyűrűről szóló példázat	45
<i>Szép Ernő</i> , Két koldus	68
<i>Dr. Neumann Ede</i> , Kayserling M.	71
<i>Fehér Jenő</i> , Napkeletről	129
<i>Dr. Rubinstein Mátyás</i> , Sopenhauer s a predikátor	133
<i>Dr. Edelstein Bertalan</i> , A zsidóság és kereszténység szét- válása	145
<i>Sebestyén Károly</i> , Kisértés	171
<i>Dr. Kelemen Adolf</i> , Jeruzsalemi utam	176
<i>Dr. Krausz Sámuel</i> , Régi városképek Palesztinából	204
<i>Avar Pál</i> , Mózes zsidó	204
<i>Patai József</i> , Mózes ibn Ezra	230
<i>Varsányi Gyula</i> , Dávid király hárfája	253
<i>Levishon Sándor</i> , A zsidók Marokkóban	264
<i>Dr. Pillitz Benő</i> , Lőw Lipót levele	267
<i>Dr. Frisch Armin</i> , Állam és felekezet	268
<i>Dr. Richtmann Mózes</i> , Schweiger Márton	286
<i>Gábor Ignác</i> , Manuello élete és költészete	292
<i>Kiss Arnold</i> , Oh Czión	316
<i>Dr. Rubinyi Mózes</i> , Törökországi emlékek	316
<i>Lőwy Ferencz</i> , Érdekes találkozások	334

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

	Lap
I. <i>Bánóczi József</i> titkári jelentése	355
II. Független levő pályakérdés.....	358
III. Bizottsági jelentések	359
IV. Költségvetés.....	363
V. Az utolsó év jegyzőkönyveiből	365
VI. A Társulat alapszabályaiból	366
VII. A Társulat képviselője	367
VIII. Állandó bizottságok	371
IX. A Társulat kiadványai	373
X. A Társulat tagjai	374
Izraelita naptár az 1906. polgári év számára	391

